

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΜΑΤΙΑ ΣΤΟΝ ΤΟΥΡΙΣΜΟ

Ο Τουρισμός ως εργαλείο ανάπτυξης και διαμόρφωσης της αρχιτεκτονικής ταυτότητας.

Εικόνα εξωφύλλου: Αμοργός, φωτ.: Π.Κοκκινιάς

Στους γονείς μας,
Νίκο και Μαρία

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΜΑΤΙΑ ΣΤΟΝ ΤΟΥΡΙΣΜΟ:

Ο Τουρισμός ως εργαλείο ανάπτυξης και
διαμόρφωσης της αρχιτεκτονικής ταυτότητας.

Ερευνητική Εργασία
Φεβρουάριος 2021

ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ

Πίνακας περιεχομένων

Εισαγωγή

σελ. 1

1 | Χρονικό του Ελληνικού τουρισμού.

	Εισαγωγή	σελ. 5
1.1	Απαρχές ελληνικού τουρισμού, 1896 μέχρι 1949.	σελ. 6
1.2	Τουρισμός στην μετά τον πόλεμο Ελλάδα, 1949 μέχρι σήμερα.	σελ. 11
1.3	Αρχιτεκτονική στην εποχή του μαζικού τουρισμού.	σελ. 17

2 | Η Ελλάδα ως τουριστικό προϊόν.

	Εισαγωγή	σελ. 23
2.1	Η Ελλάδα προς τα έξω.	σελ. 25
2.2	Ζήτημα της Ελληνικότητας.	σελ. 33
	2.2.1 Έννοια	σελ. 35
	2.2.2 Οπτικοποίηση της ελληνικότητας	σελ. 39
	2.2.3 Ελληνικότητα και αρχιτεκτονική	σελ. 41
2.3	Αρχαιολογικοί χώροι, τα πρώτα ανακατασκευασμένα τοπία τουρισμού.	σελ. 43
2.4	Τουριστικό παράδοξο.	σελ. 47

3 | Χωρικά μοντέλα τουρισμού

	Εισαγωγή	σελ. 51
3.1	Η περίπτωση της Σαντορίνης, Οία.	σελ. 52
3.2	Παραδοσιακοί οικισμοί ΕΟΤ.	σελ. 59
3.3	Ξενία, 1950-1967	σελ. 63
3.4	Τάκης Ζενέτος, Πλακιάς και Αγία Γαλήνη: «Ακολουθώντας την τοπογραφία»	σελ. 67
3.5	Η Πόλη Benidorm, της Ιβηρικής ακτής	σελ. 71

4 | Συμπεράσματα: Προς ένα νέο τύπο τουρισμού

σελ. 73

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα ερευνητική εργασία εξετάζει το φαινόμενο του τουρισμού στην Ελλάδα και επιχειρεί να διερευνήσει το πως η ανάπτυξή του επηρέασε την αρχιτεκτονική αλλά και πως θα μπορέσει πλέον η αρχιτεκτονική να χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο για την διαμόρφωση της εικόνας της χώρας. Ξεκινώντας από την εποχή που οι επισκέπτες στην Ελλάδα ήταν ακόμα ελάχιστοι, διερευνώνται οι κατευθύνσεις που έδωσε η αρχιτεκτονική στα ζητήματα χώρου, μέσα από, υλοποιημένα και μη, παραδείγματα.

Οι πρώτες σκέψεις μας γύρω από το θέμα προέκυψαν από την επίσκεψή μας στο νησί της Σαντορίνης. Βρισκόμενοι εκεί, σε αυτό το αμφιλεγόμενο τουριστικό παράδειγμα, δεν μπορούσαμε παρά να αναρωτηθούμε που είναι τα τεράστιας κλίμακας ξενοδοχεία των χιλιάδων κλινών που συναντά κανείς σε όλη την υπόλοιπη Ελλάδα. Στο ταξίδι αυτό παρατηρήσαμε ότι σε αυτό το μικρό νησί όχι μόνο στεγάζονταν χιλιάδες τουρίστες αλλά αυτό γινόταν χωρίς να αλλοιωθεί η τοπική αρχιτεκτονική με ξενοδοχεία μεγαθήρια εκτός κλίμακας και συνομιλίας με το περιβάλλον.

Εξετάζοντας την ιστορία, βλέπουμε ότι ο ΕΟΤ, από την αρχή της λειτουργίας του, σε μια προσπάθεια ανάδειξης της Ελλάδας ως τουριστικό προορισμό, προώθησε την ποιότητα του Ελληνικού πολιτισμού, του τοπίου και της ιστορίας, ενώ σήμερα το τουριστικό προϊόν «Ελλάδα» απειλείται από χαμηλής ποιότητας μαζικό τουρισμό. Τότε η αρχιτεκτονική κατείχε καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη του τουρισμού και η ξενοδοχειακή αρχιτεκτονική αποτέλεσε και συνεχίζει να αποτελεί μέχρι σήμερα, σημαντικό τομέα στην νεοελληνική αρχιτεκτονική καθορίζοντας την εξέλιξη της σε μεγάλο βαθμό.

Ανατρέχοντας στα οικονομικά δεδομένα της Ελλάδας και αναζητώντας τις βιομηχανίες εκείνες, στις οποίες στηρίζεται η οικονομία της, θα βρούμε πέρα από τον πρωτογενή και δευτερογενή τομέα παραγωγής, έναν ενεργό και αποδοτικό τριτογενή τομέα, με κύριο τομέα απασχόλησης τον τουρισμό. Ο τουρισμός αποτελεί ένα φαινόμενο που αυξάνεται διαρκώς και είναι ακόμα και σήμερα το κύριο μέσο οικονομικής ανάπτυξης σε όλη την χώρα και ιδιαίτερα στα νησιά της.

Σύμφωνα με την έρευνα του ΣΕΤΕ για τον Ελληνικό τουρισμό το 2013 η Ελλάδα ήταν η 16^η χώρα παγκοσμίως σε απόλυτο αριθμό αφίξεων και η 19^η σε εισπράξεις. Η περίοδος που ζούμε σήμερα για την Ελλάδα του 21^{ου} αιώνα, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μια μεταβατική περίοδος όχι μόνο σε οικονομικό επίπεδο αλλά και σε επίπεδο αρχιτεκτονικής. Βασικό εργαλείο για αυτήν την μετάβαση είναι ο τουρισμός και η ανάπτυξη του, ένα «καινούριο» είδος τουρισμού άμεσα συνδεδεμένο με τον πολιτισμό, την φύση και την ποιότητα του ελληνικού τοπίου. Ένα νέο μοντέλο τουρισμού που να σέβεται και να χτίζει πάνω στην ταυτότητα του χώρου!

Στην παρούσα ερευνητική εργασία αναζητούμε τα χαρακτηριστικά της αρχιτεκτονικής, κατ' αντιστοιχία με τη δεκαετία του 60, που μπορούν να συμβάλουν σε έναν τουρισμό στραμμένο στον πολιτισμό και την ποιότητα, μιας και η αρχιτεκτονική καλείται πάλι να δώσει λύσεις για τον ολοένα και αυξανόμενο αριθμό επισκεπτών. Είναι λοιπόν ανάγκη για αναγνώριση των λαθών του παρελθόντος και για επανεξέταση της σχέσης της αρχιτεκτονικής της τουριστικής κατοίκησης με την φύση και το περιβαλλοντικό αποτύπωμα, ώστε να μπορέσουμε πλέον να

διαχειριστούμε τις επιρροές του τουρισμού στον τόπο με διαφορετικό τρόπο.

Η χρονική περίοδος που μελετάται ορίζεται από το 1896, έτος αναβίωσης των Ολυμπιακών αγώνων οπότεν καθίσταται κυρίως η Αθήνα δημοφιλής προορισμός για ξένους, μέχρι και την σημερινή περίοδο όπου ο τουρισμός αποτελεί ένα τεράστιο κομμάτι στην καθημερινότητα και την κουλτούρα του λαού. Στο πρώτο στάδιο της ερευνητικής εργασίας θα αναλύσουμε πως το φαινόμενο του τουρισμού, από της απαρχές του, διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη αρχιτεκτονικής ταυτότητας και ώθησε στον εκμοντερνισμό της χώρας, καθώς και την παράλληλη πορεία αρχιτεκτονικής και τουρισμού μέσα στην πάροδο του χρόνου. Θα αναλυθούν οι δημόσιες πολιτικές και οι ενέργειες που έγιναν ώστε να καταστεί η Ελλάδα τουριστικός προορισμός με σημείο καμπής τον ΒΠΠ. Θα καταλήξουμε προοδευτικά στο σημερινό τουριστικό μοτίβο, στην αρχιτεκτονική του μαζικού τουρισμού, που επικράτησε την περίοδο της ραγδαίας και απότομης ανάπτυξης του τουρισμού, μέσα από παραδείγματα έργων και μελετών.

Έπειτα θα επικεντρωθούμε στα αποτελέσματα που επέφεραν οι παραπάνω ενέργειες. Θα αναλύσουμε την «εικόνα» της Ελλάδας που «κατασκευάζεται» και προωθείται, ώστε να διαφημιστεί το τουριστικό προϊόν και τη συμβολή της αρχιτεκτονικής για τον σκοπό αυτό. Έτσι δημιουργούνται κάποιοι προβληματισμοί για την αυθεντικότητα της «εικόνας» μας στο εξωτερικό και γι' αυτόν τον λόγο θα αναλύσουμε την έννοια της «ελληνικότητας» πως αυτή οπτικοποιήθηκε ανά τις διάφορες χρονικές περιόδους και εν τέλει ποια η σχέση της με την αρχιτεκτονική. Ιδιαίτερα θα μας απασχολήσει στη συνέχεια η ανακατασκευή των αρχαιολογικών χώρων, μιας και ήταν ο πόλος έλξης για τους πρώτους περιηγητές και μάλιστα για πολλά χρόνια ο τουρισμός στην χώρα μας βασίστηκε στα ερείπια του κλασσικού παρελθόντος και την ιστορία μας. Θα παρουσιάσουμε επιπλέον και τις αντιδράσεις και ενστάσεις που προέκυψαν από την αρχαιολογική και αρχιτεκτονική κοινότητα. Τέλος θα αναλύσουμε το «τουριστικό παράδοξο», δηλαδή εκείνο το φαινόμενο κατά το οποίο η ραγδαία αύξηση του τουρισμού σε μια περιοχή αλλοιώνει τον χαρακτήρα της και τα ιδιαίτερα της γνωρίσματα για τα οποία έγινε τουριστικός πόλος έλξης. Συγκεκριμένα θα αναλύσουμε ως παράδειγμα τις ανεπτυγμένες τουριστικές περιοχές της Ισπανίας.

Αναγκαία κρίνεται στη συνέχεια η διερεύνηση μοντέλων τουριστικής ανάπτυξης, υλοποιημένα ή μη, που είναι συνδεδεμένα με την αρχιτεκτονική και το χαρακτήρα του τοπίου. Αυτά είναι: η πρώτη ανοικοδόμηση της Σαντορίνης, η αποκατάσταση των παραδοσιακών οικισμών του ΕΟΤ, η σειρά των ξενοδοχείων «Ξενία», οι μη υλοποιημένες μελέτες του Τ. Ζενέτου για τον Πλακιά και την Αγία Γαλήνη και τέλος την πόλη Μπενιντορν της Ιβηρικής ακτής. Τέλος αφού έχουν εξετασθούν όλα τα παραπάνω θα επιχειρήσουμε να προτείνουμε κατευθυντήριες γραμμές για την διαχείριση του φαινομένου του τουρισμού στην Ελλάδα του 21^{ου} αιώνα.

ΜΕΘΟΔΟΣ

Μέθοδος συλλογής του ερευνητικού υλικού: Αρχειακή έρευνα στα δημόσια έγγραφα του ΕΟΤ και κυρίως βιβλιογραφική και διαδικτυακή έρευνα. Όσον αφορά το πρώτο κεφάλαιο, για την ιστορία του τουρισμού, κύρια βιβλιογραφική πηγή αποτέλεσε το βιβλίο «Τοπία τουρισμού» σε επιμέλεια του Γιάννη Αίσωπου και το «Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στην σύγχρονη Ελλάδα» του Άγγελου Φ. Βλάχου. Για το δεύτερο κεφάλαιο, που παρουσιάζει την «εικόνα» της χώρας και την προώθηση της στο τουριστικό κοινό, βασικό έναυσμα αποτέλεσαν οι σκέψεις του Δ. Τζιόβα γύρω από την ελληνικότητα και κυρίως το άρθρο του, στην εφημερίδα «το Βήμα» με τίτλο «ελληνικότητα: συνείδηση ή ταυτότητα;». Έπειτα κάναμε έρευνα στο αρχείο του ΕΟΤ για τις τουριστικές αφίσες, ενώ για την σχέση αρχιτεκτονικής και ελληνικότητας κυρίως μέσα από το βιβλίο «Αρχιτεκτονική και παράδοση: Ιδεολογίες, πρακτικές και προβλήματα στη χρήση του αρχιτεκτονικού παρελθόντος» του αρχιτέκτονα Σάββα Κονταράτου. Στην συνέχεια, για τους αρχαιολογικούς χώρους, κύρια βιβλιογραφική πηγή αποτέλεσε το κείμενο «Το αρχαιολογικό τοπίο της Επιδαύρου: Φορέας νοήματος και όχημα εκμοντερνισμού»¹ της Αιμιλίας Αθανασίου και τέλος σε σχέση με το «τουριστικό παράδοξο» η ανάλυση μας βασίστηκε σε άρθρα στο περιοδικό αρχιτεκτονικά θέματα και συγκεκριμένα στο τεύχος 8. Για το τρίτο κεφάλαιο, όπου αναλύουμε χωρικά μοντέλα τουρισμού, πηγές αποτέλεσαν κάθε φορά κείμενα των αρχιτεκτόνων που τα επιμελήθηκαν, με εξαίρεση το παράδειγμα της Benidorm που παρουσιάστηκε όπως καταγράφηκε στην έρευνα των MVRDV για την περιοχή με τίτλο «Costa iberica- Upbeat to the leisure city».

1 Αθανασίου Α., Το αρχαιολογικό τοπίο της Επιδαύρου: Φορέας νοήματος και όχημα εκμοντερνισμού, από Αίσωπος Γ., (επιμ.), Τοπία Τουρισμού : Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα, ΔΟΜΕΣ, Αθήνα, 2015, σελ. 245

01

// Χρονικό του Ελληνικού τουρισμού.

Εισαγωγή

Σε αυτό το κεφάλαιο θα γίνει η ιστορική αναδρομή από τις απαρχές του τουρισμού στην Ελλάδα με σκοπό να διερευνηθεί ο ρόλος του τουρισμού ως οχήματος διαρκούς εκμοντερνισμού της χώρας και διαμόρφωσης της αρχιτεκτονικής ταυτότητας.

Αρχικά, θα ξεκινήσουμε το ταξίδι μας στο χρόνο από τον 19ο αιώνα, με τους πρώτους περιηγητές που ήταν ακόμα ελάχιστοι και προέρχονταν αποκλειστικά από την Δύση. Προσελκύνονταν στην χώρα μας λόγω των αρχαιολογικών χώρων που έρχονταν στο φως από τις ανασκαφές. Το κλασσικό παρελθόν, η ιστορία και ο πολιτισμός της χώρας διαδιδόταν μέσα από ένα πλήθος οπτικών ερεθισμάτων και λογοτεχνικών κειμένων. Το 1896, τη χρονιά που έγινε η αναβίωση των Ολυμπιακών αγώνων αυξήθηκε η εισροή ταξιδιωτών, όμως ακόμα οι υποδομές ήταν ελάχιστες στην πρωτεύουσα και μηδενικές στην ύπαιθρο καθιστώντας την χώρα μας μη ανταγωνιστική. Οι περισσότεροι ταξιδιώτες εξαντλούσαν την περιέργειά τους για το παρελθόν μέσω της επαφής με τον κλασσικό πολιτισμό της Ιταλίας. Το κράτος ενεργοποιήθηκε για να διαχειριστεί την αύξηση του ταξιδιωτικού ενδιαφέροντος, τη συμβολική στιγμή της μετάβασης από τον περιηγητισμό στον τουρισμό, στις αρχές του 20ου αιώνα.

Έπειτα θα αναλύσουμε τις δημόσιες πολιτικές για την υποστήριξη και προώθηση της αναδυόμενης δραστηριότητας και ακόμα την διεθνή επίδραση για την εμπλοκή της Ελλάδας στον τουρισμό.

Συγκεκριμένα, θα εξετάσουμε πως αντιμετώπισε τον τουρισμό το Βενιζελικό πρόγραμμα αστικού εκσυγχρονισμού και πως δικτατορία του Μεταξά.

Στην αυγή της μεταπολεμικής Ελλάδας επανιδρύεται ο ΕΟΤ, ο οποίος στη συνέχεια πήρε τα ηνία του τουρισμού και έγινε πιλότος για τις επιχειρηματικές δραστηριότητες ώστε να πείσει και τον απρόθυμο ιδιωτικό τομέα να ασχοληθεί με τον τουρισμό. Το 1953, ο ΕΟΤ ξεκινάει πρόγραμμα των κρατικών ξενοδοχείων «ΞΕΝΙΑ» και μια σειρά ξενοδοχειακών εγκαταστάσεων. Επιπλέον επενδύει σε διάφορα έργα υποδομής και στους αρχαιολογικούς χώρους. Αυτές οι ενέργειες μετέφεραν την εικόνα της χώρας σε όλον τον κόσμο.

Η Ελλάδα καθίσταται διεθνής τουριστικός προορισμός και στις δεκαετίες που ακολούθησαν υπήρξε πολύ μεγάλη αύξηση των τουριστών που επισκέπτονταν την χώρα μας. Αυτό οδήγησε σε άλμα κλίμακας της ξενοδοχειακής αρχιτεκτονικής με όγκους που εμφυτευτήκαν κυρίως σε παραθαλάσσια τοπία. Έτσι οδηγούμαστε αναπόφευκτα να αναλύσουμε την αρχιτεκτονική στην εποχή του μαζικού τουρισμού που άφησε ανεξίτηλα ίχνη στο ελληνικό τοπίο αστικό και φυσικό. Σε αντίθεση με αυτήν την τάση δημιουργήθηκαν ορισμένα από τα καλύτερα παραδείγματα σύγχρονης αρχιτεκτονικής. Οι δεκαετίες του 50 και του 60 ήταν ιδιαίτερα γόνιμες με τα έργα του ΕΟΤ και τη συμβολή σημαντικών αρχιτεκτόνων όπως των Α.Κωνσταντινίδη, Δ.Πικιώνη, Ν. Βαλσαμάκη και άλλων.

1.1 Απαρχές ελληνικού τουρισμού, 1896 μέχρι 1949

Ανατρέχοντας στην ιστορία, διαπιστώνουμε ότι οι άνθρωποι ταξίδευαν ανέκαθεν, για να καλύψουν κυρίως βιολογικές και οικονομικές ανάγκες: για τις πρώτες νομαδικές κοινωνικές ομάδες, η διαρκής μετακίνηση από μέρος σε μέρος γινόταν για λόγους επιβίωσης, όπως η εύρεση τροφής, ασφαλέστερης κατοικίας, ευνοϊκότερων κλιματολογικών συνθηκών κ.λπ., ενώ οι πολεμικές εκστρατείες των αρχαίων λαών είχαν ως σκοπό την εδαφική επέκταση και την λαφυραγωγία. Παρατηρούμε ότι οι εξερευνητές και οι κατακτητές της Λατινικής Αμερικής και άλλων ηπείρων του 15ου και 16ου αιώνα δεν είχαν ως στόχο την ικανοποίηση των δικών τους επιθυμιών, αλλά την επιδίωξη συγκεκριμένων αποτελεσμάτων, εφόσον οι ίδιοι αποτελούσαν «εργαλεία» της πολιτικής των χωρών τους.² Μακριά από αυτό το είδος ταξιδιού των προγενέστερων κοινωνιών, βρίσκονται οι απαρχές του σύγχρονου τουρισμού στον δυτικό κόσμο, οι οποίες συνδέονται άρρηκτα με τις εξελίξεις στην κοινωνία, τον πολιτισμό και την οικονομία κατά την βιομηχανική περίοδο αλλά και με το αίτημα του εκσυγχρονισμού.

Στην Ελλάδα ο τουρισμός απέκτησε μεγάλη δημοτικότητα στα τέλη του 19^{ου} αι. λόγω της μετεξέλιξης του περιηγητικού ρευματος (μαζικές εκδρομές που οργάνωνε το πρακτορείο Thomas Cook που δραστηριοποιούνταν μέχρι και πρόσφατα), των διεθνών εξελίξεων (βρετανική κυριαρχία στην ανατολική μεσόγειο), αρχαιολογικών ανασκαφών (Μηκύνες, Δελφοί, Ολυμπία Κνωσός κ.α) που έστρψαν το ενδιαφέρον των δυτικών ταξιδιωτών στη χώρα μας. Το ταξιδιωτικό κύμα που φτάνει στην χώρα μας ακολουθεί ήδη χαραγμένες θαλάσσιες ρότες

από τα ταξίδια Grand tour του 16^{ου} αι από τους Βρετανούς αριστοκράτες με επίκεντρο την πολιτισμική εμπειρία.

Σύμφωνα με καταγραφές των δυτικών ταξιδιωτών, είτε στον στον ξένο τύπο είτε σε ημερολόγια, παρουσιάζονται αποκαρδιωτικές εμπειρίες που είχαν την αίσθηση της αντίφασης μεταξύ της προσδοκίας (από τη λογοτεχνική φαντασία) και του βιώματος. «Για τον ταξιδιώτη είναι φυσικό να αναζητά, σε μια εκ των υστέρων επίσκεψη, μια εκ των προτέρω προσδοκία επαλήθευσης του, από το ίδιο το τοπίο.»³

Εκείνη την εποχή που το βασίλειο της Ελλάδας αναζητούσε την ταυτότητα του, αυτές οι αναφορές βοήθησαν στη διαμόρφωση ενός ταξιδιωτικού λόγου και επηρέασαν στάσεις και νοοτροπίες στη χώρα. «Ο τουρισμός δεν αποτέλεσε όμως μόνο όχημα οικονομικής ανάπτυξης αλλά επίσης και τρόπο σύλληψης του Έθνους, κατανόησης των επιμέρους ψηφίδων του και άρθρωσης των αρμών κατασκευής του.»⁴ Σε αυτήν την αναζήτηση των στοιχείων που συνέχουν το έθνος εγγράφονται και οι ανασκαφές, οι αγώνες, τα κτίσματα, τα λείψανα, τα τέχνηρα της μακρινής αρχαιότητας.⁵ Εκείνη την εποχή, η Μεσόγειος το καλοκαίρι ήταν προορισμός για περιηγητές των οποίων τα κίνητρα ήταν καθαρά η επίσκεψη σε καλλιτεχνικά και αρχιτεκτονικά μνημεία μιάς και όπως χαρακτηριστικά παρατηρεί και ο Ε. Hobsbawm, θεωρούνταν τρέλα να βρίσκεται κανείς εκεί πέραν αυτών των λόγων, μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα που έφερε την λατρεία του ήλιου και του μαυρισμένου δέρματος.⁶

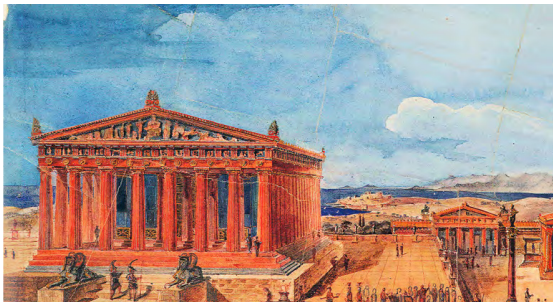
2 Enzensberger H M. Πολιτική και πολιτισμός, 2000. Όπως αναφέρεται στο: Μπανάου Χ., Οπτικός πολιτισμός και τουρισμός, Παπαζήση, Αθήνα, 2012, σελ. 17.

3 Κωτιόνης Ζ., Η τρέλα του τόπου: Η Αρχιτεκτονική στο Ελληνικό τοπίο, Εκκρεμές, Αθήνα, 2004, σελ 226.

4 Rudy Koshar, (επιμ.), histories of leisure, Oxford Q Berg, 2002 e-book

5 Βλάχος Α., Ο ελληνικός τουρισμός στα πρώτα του βήματα: Τόποι, τοπία και εθνικός εαυτός, από Αίσωπος Γ. (επίμ.), Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα, ΔΟΜΕΣ, Αθήνα, 2015, σελ. 25.

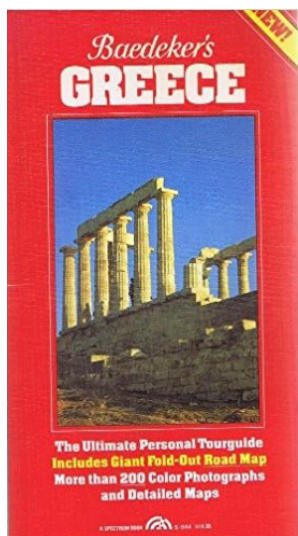
6 Hobsbawm E., Η Εποχή του Κεφαλαίου, (1848-1875), Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2000, σελ. 311.

Εικ 1: Gottfried Semper, Σχεδιαστική αποκατάσταση της Ακρόπολης, 1832

Εικ 2: Le Corbusier, Σκίτσο Παρθενώνα, 1911

Εικ 3: Karl Baedeker, ταξιδιωτικός οδηγός, 1981

Εξ άλλου όπως αναφέρει και ο Αρχιτεκτονας Π.Τουρνικιώτης «Η Αθήνα ήταν σημείο συνάντησης των νέων και ανήσυχων πνευμάτων της αρχιτεκτονικής.» Χαρακτηριστικό παραδείγμα είναι ο Αρχιτέκτονας Gottfried Semper που ανέπτυξε τη θεωρία της επένδυσης και εξέτασε την ελληνική πολυχρωμία, δηλαδή την χρήση χρωμάτων στα αρχαία κτήρια. Μελέτησε στην Αθήνα τον Παρθενώνα, τα Προπύλαια, το Ερέχθειο, το Θησείο, το μνημείο του Λυσικράτους και τον πύργο των Ανέμων. Όμως το ταξίδι του Semper μας είναι γνωστό, κυρίως από τα σχέδια του παρθενώνα με κοκκινο χρωματισμό. Τα χρόνια εκείνα ο Παρθενώνας είχε ήδη αναγνωριστεί ως κορυφαία αρχιτεκτονική έκφραση όλων των εποχών και γύρω από την πολυχρωμία του κρίνονταν η αντιπαράθεση της νέας με την παλιά γενιά που είχε ταυτίσει την ωραία μορφή των αρχαίων ελληνικών γλυπτών με τη λευκότητα του υλικού τους, επειδή «έγραφε» καλύτερα τις μορφολογικές τους λεπτομέρειες. (εικ 1)

Γεγονός σταθμός, υπήρξε η επιτυχημένη οργάνωση – αναβίωση των Ολυμπιακών αγώνων του 1896, που σηματοδότησε την αύξηση της εισροής ξένων, καθιστώντας την Ελλάδα και κυρίως την πρωτεύουσα δημοφιλή προορισμό για αμερικάνους και ευρωπαίους ταξιδιώτες.⁷ Τον 20ο αιώνα τα δεδομένα αλλάζουν και οι περιηγητές είναι, όχι μόνο από αριστοκρατικές τάξεις, αλλά και από την ισχυρή πλέον αστική τάξη, ενώ παρατηρούνται και οι πρώτες γυναίκες που ταξίδευαν μόνες τους, τεκμήρια πολιτικής και κοινωνικής χειραφέτησης.

Εκείνη την περίοδο και συγκεκριμένα το έτος 1911, ο αρχιτέκτονας Le Corbusier στο πρώτο διασημο ταξίδι του στην ανατολή επισκέφθηκε και την Αθήνα, όπου επισκέφθηκε για πρώτη φορά τον Παρθενώνα, για τον οποίο έκανε πολλά σκίτσα και κατέγραψε τις σκέψεις του για την σχέση του κτηρίου με το φυσικό και ιστορικό του περιβάλλον. Το 1923, ως απόρροια αυτών των σημειώσεων, συγγράφει το «Προς μία νέα Αρχιτεκτονική».

«Ερειπωμένος, αλλά πάντα τέλειος, ένα φάντασμα που σε συντρίβει», όπως σημειώνει ο ίδιος ο Le Corbusier.⁸ (εικ 2)

⁷ Μπονάρου Χ., Οπτικός πολιτισμός: Αναπαραστάσεις της Ελλάδας στις τουριστικές καρτ ποστάλ, Παπαζήσης, Αθήνα, 2012, σελ. 270

⁸ Τουρνικιώτης Π., Δύο ταξίδια στον Le Corbusier, Futura, 2005

Με τη διόγκωση του ρεύματος των ξένων ταξιδιωτών στην Ελλάδα γινόταν όλο και περισσότερο εμφανείς οι δημόσιες αλλά και ιδιωτικές ελλείψεις στις υποδομές φιλοξενίας του ταξιδιώτη. Τα πανδοχεία, οι γνωστές λοκάντες, εξυπηρετούσαν τους ντόπιους μετακινούμενους ενώ τα ελάχιστα ξενοδοχεία καλυπταν τις ανάγκες των ευρωπαίων ταξιδιωτών, τα οποία συνήθως ελέγχονταν από ξένους.⁹

Η Αθήνα αποτέλεσε ένα σχετικά οργανωμένο κέντρο με πολυτελή ξενοδοχεία, ταξιδιωτικά γραφεία, ξεναγούς, μεταφορικά με μίσθωση, εστιατόρια κ.τ.λ. Παρ' όλα αυτά δεν ήταν ανταγωνιστική σε επίπεδο παροχών με την υπόλοιπη ευρώπη. Όσον αφορά το εσωτερικό της χώρας και της ορεινής περιοχής, το ανεπαρκές οδικό δίκτυο ο αλλά και η ελλειψη καταλυμάτων καθιστούσαν σχεδόν απαγορευτική τη μετακίνηση του περιηγητή. Επομένως αντιλαμβανόμαστε την επιλογή των δυτικών ταξιδιωτών να προτιμήσουν της κρουαζιέρες (κλιμάκωση πρακτικής 1930) και αργότερα τον σιδηρόδρομο, που προσέφεραν άνεση και ασφάλεια. Η αυξηση των ταξιδιωτών κατά τον 20ο αι., οφειλόταν κατά πολύ και στα οπτικά ερεθίσματα που παράγονταν και διαχέονταν συνειδητά, ώστε το τουριστικό προϊόν να καταστεί οικείο πριν καταναλωθεί! Ένα εκτεταμένο κύκλωμα με πληθώρα από εξιδανικευμένες εικόνες στα έντυπα εκείνης της εποχής συνθέτει την «κουλούρα της εικόνας». (εικ 3)

«Ο ταξιδιώτης βλέπει όσα περισσότερα μπορεί,
ενώ ο τουρίστας βλέπει μόνο ότι ήρθε να δει»¹⁰

Αμέσως μετά τους Βαλκανικούς πολέμους για πρώτη φορά η ελληνική πολιτεία θα ασχοληθεί με την διευθέτηση του περιηγητισμού, όπως ονομαζόταν τότε ο αναδυόμενος διεθνής τουρισμός.¹¹ Το 1914 ιδρύεται ένα μικρό γραφείο Ξένων και εκθέσεων, μιας μικρής εμβέλειας ενέργεια αναγνώρισης και διαχείρισης της τουριστικής ροής.¹² Πέρα από τη μέριμνα για τους ξένους, υποστήριζε και επόπτευε

σωματεία, επιτροπές, εταιρείες, «επιδιώκονταν την οργάνωσιν εκδρομών, αγώνων, εορτών, (...) ίδρυσιν και ανάπτυξιν ξενοδοχείων, ή άλλων τοιούτων σκοπόν (...) [καθώς και] τη συλλογήν και παροχήν σχετικών περί πάντων των ανωτέρω πληροφοριών». ¹³
Το 1918 με πρότυπο το γαλλικό Office Nationale de tourisme, αναβαθμίζεται το Γραφείο σε «αυτοτελή υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων»

Ως σκοποί της Υπηρεσίας Ξένων ορίζονταν μεταξύ άλλων:

- α) η προσέλκυση, η διαμονή και η παράταση της διαμονής των αλλοδαπών στην Ελλάδα,
- β) η διοργάνωση εκθέσεων με στόχο την προώθηση της εθνικής παραγωγής
- γ) και η συμμετοχή της χώρας στις αντίστοιχες διεθνείς.

Στις αρμοδιότητες που ασκούσε συμπεριλαμβάνονταν η μέριμνα για τα μέσα άφιξης και κυκλοφορίας των αλλοδαπών, κατασκευής οδών σε αρχαιολογικούς τόπους και αξιοθέατα μέρη, και «εν γένει, δια παντός μέσου συντελούντος εις την παροχήν ανέσεως και ευμάρειας εις τους περιηγούμενους την Ελλάδα»¹⁴

Η παρέμβαση του κράτους στον περιηγητισμό θα ελαχιστοποιηθεί ως τα μέσα της δεκαετίας του '20, λόγω του παγκοσμίου πολέμου, της μικρασιατικής καταστροφής και της επιτακτικής ανάγκης για προσφυγική περίθαλψη. Σε αυτήν την περίοδο εσωστρέφειας της χώρας ένα νέο κύμα περιηγητισμού εμφανίζεται. Διανοούμενοι και αστοί αναζητούν την ελληνική ύπαιθρο, στο έξω-αστικό τοπίο, «στας φυσικάς καλλονάς» και στη «μελέτην και διαφύλαξιν ιστορικών μνημείων».¹⁵ Τα συνεχώς αυξανόμενα σωματεία που προωθούν τον περιηγητισμό οργανώνουν τακτικές εκδρομές για εξερεύνηση της χλωρίδας και επίσκεψη αρχαιολογικών χώρων. Επίσης διοργανώνουν διαλέξεις και εκδίδουν χάρτες, ιστορικά και επιστημονικά δημοσιεύματα. Έτσι η εικόνα της υπαίθρου εξωραϊζεται, παύει να συνδέεται με τους κινδύνους του παρελθόντος και η επιθυμία επαφής με την φύση συνεχώς αυξάνεται.

⁹ Βλάχος Α., Μεγάλη Βρεταννία ένα ξενοδοχείο-σύμβολο, *economia*, Αθήνα, 2003, σελ. _

¹⁰ Chesterton G., Βρετανός συγγραφέας, 1874-1936.

¹¹ Ζαχαράτος «το αναγκαίο σχήμα και θεσμικό πλαίσιο άσκησης τουριστικής πολιτικής στην Ελλάδα σήμερα» στο Π. Τσάρτας, τουριστική ανάπτυξη: πολυεπιστημονικές προσεγγίσεις, Εξάντας, Αθήνα, σελ.39-67

¹² Βλάχος Α., Τουρισμός και Δημόσιες πολιτικές στην Ελλάδα(1914-1950):Η ανάδυση ενός νεωτερικού φαινομένου, *Economia*, Αθήνα, 2015, σελ. 171

¹³ Βλ. ν 241/1914

¹⁴ Λέκκας Ν., Η Βιομηχανία των Ξένων εν Ελλάδι, Αθήνα, 1920, σελ. 8.

¹⁵ Πρακτικά Δ.Σ οδοιπορικού συνδέσμου, Αθήνα, 1922

Η γνωριμία και η αποθέωση της ελληνικής γης , ισχυροποιούν την ελληνικότητα και δημιουργούν μια παγανιστική σχεδόν λατρεία του ελληνικού τοπίου. Ο τόπος συνδέεται με την πολιτισμική συνέχεια και όχι με την φυσική έκταση.

Ο περιηγητισμός σταδιακά μετεξελίσσεται σε αυτό που ονομάζουμε σήμερα «τουρισμό» και όσο αναπτυσσόταν διαφαινόταν η επιτακτική ανάγκη για οργάνωση θεσμικού πλαισίου για τον τουρισμό και προβολής της χώρας, του φυσικού και πολιτισμικού πλούτου. Ως απότοκο ιδρύεται ο Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού (ΕΟΤ), το 1929 , την τελευταία Βενιζελική τετραετία.¹⁶

Οι ευθύνες αυτού ήταν οι εξής:

α) εποπτεία καταλυμάτων και μέσων ταξιδιωτικής μεταφοράς
β) ρύθμιση του θεσμικού πλαισίου
γ) άσκηση δημοσίου ελέγχου
δ) διαφημιστική εκστρατεία της χώρας στο εξωτερικό, η οποία έγινε μέσα από την προβολή φυσικού τοπίου και μνημείων της αρχαιότητας!¹⁷ Παρ' όλο που είχαν συσταθεί επιτροπές τουρισμού από τον ΕΟΤ, κανένας αρχαιολογικός χώρος δεν έτυχε ολοκληρωμένης μέριμνας, πράγμα παράδοξο μιας και η ραχοκοκαλιά της τουριστικής προσφοράς, από την εποχή του Grand tour έως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο παρέμενε σταθερά το πολιτισμικό απόθεμα, με έμφαση τα μνημεία του κλασικού πολιτισμού.

Την δεκαετία του '30 τοποθετούνται οι ρίζες μιας προσέγγισης του θαλάσσιου τοπίου και θα μπορούσαμε να πούμε ότι έχουμε την πρώτη «κατασκευή της αιγιακότητας», με την προώθηση και την διαφήμιση του ελληνικού τοπίου από τον ΕΟΤ, ως το παραθαλάσσιο τοπίο του ήλιου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η προβολή των Κυκλάδων, «όπου ο ήλιος έλαμπε αδιάκοπα, η θάλασσα ήταν πάντα ήρεμη και γαλάζια, τα σπίτια (αιγαιοπελαγίτικου αποκλειστικά ρυθμού) ήταν μονίμως

φρεσκοσδοσιασμένα, όλοι ανεξαιρέτως οι κάτοικοι της οποίας ήταν χαρωποί, φιλόξενοι και γραφικοί» και με αυτήν την εικόνα ίσως να είχε παραγκωνισθεί κάθε άλλη εικόνα της Ελλάδος.¹⁸ (εικ 4)

Σειρά καλλιτεχνών: φωτογράφων (Nelly's και ο Γ. Βαφιαδάκης), ζωγράφων (Σπ. Βασιλείου), λιθογράφων, αρχιτεκτόνων (Δ. Μωρέττης), δημοσιογράφων (Σ. Μελάς, Κ. Ουράνης, Ν. Ζαρίφης, κ.ά.), συμβάλλουν σε αυτό το εγχείρημα, συχνά για λογαριασμό κρατικών οργανισμών τουριστικής διαχείρισης. Στόχος ήταν η ανάδειξη θεματικών και μοτίβων, δηλαδή η κωδικοποίηση όψεων του ελληνικού τοπίου με σκοπό την τουριστική κεφαλοποίηση του.¹⁹

Κατά την περίοδο του μεσοπολέμου ο αριθμός των ξένων τουριστών ήταν περιορισμένος, γύρω στις 100.000 ετησίως, από τους οποίους το 1/3 ταξίδευαν ομαδικά σε κρουαζιέρες και διέμεναν στην πρωτεύουσα μόνο μια ημέρα. Ο ύστερος μεσοπόλεμος έχει έντονα το αίτημα για αναψυχή και ψυχαγωγία στον τουρισμό και σηματοδοτούσε μια νέα φάση στην υδροθεραπεία και την τουριστική εκμετάλλευση. Ο ιαματικός τουρισμός βρίσκεται στην ακμή του. Οι λουτροπόλεις εκσυγχρονίζονται , βάσει ξένων προτύπων και παρέχουν ανάλογες ανέσεις. Παραδείγματα μεγάλης ανάπτυξης είναι το Λουτράκι και η Αιδηψός, χωρίς όμως να λείπουν τα προβλήματα υποδομών, ιδιοκτησίας ,χωροταξικά κ.α.²⁰

«Στα χρόνια της αυταρχικής διακυβέρνησης του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου υπό τον Ι. Μεταξά (1936-1940), τέθηκε ένα άλλο ιδεολογικό υπόβαθρο που στόχευε στην επιστροφή στις παραδοσιακές αξίες της αγροτικής κοινωνίας. Το 1935 ιδρύθηκε το Γραφείο Τύπου και Τουρισμού, που ένα χρόνο αργότερα , επί Ιωάννη Μεταξά αναβαθμίστηκε σε Υφυπουργείο, στο οποίο περιήλθαν οι αρμοδιότητες του ΕΟΤ. Σε ιδεολογικό επίπεδο, ο συνδυασμός φύσης-ερειπίων αναδείχτηκε ως προνομιακός άξονας του καθεστώτος.

16 Μπονάρου Χ., Οπτικός πολιτισμός: Αναπαραστάσεις της Ελλάδας στις τουριστικές καρτ ποστάλ, Παπαζήσης, Αθήνα 2012, σελ. 271

17 Μπονάρου Χ., Οπτικός πολιτισμός: Αναπαραστάσεις της Ελλάδας στις τουριστικές καρτ ποστάλ, Παπαζήσης, Αθήνα 2012, σελ. 271

18 Σταθάτος Γ., Μύθος και τοπίο, Ευρωπαϊκό Πολιτισμικό Κέντρο Δελφών, 1996, σελ. 38 .

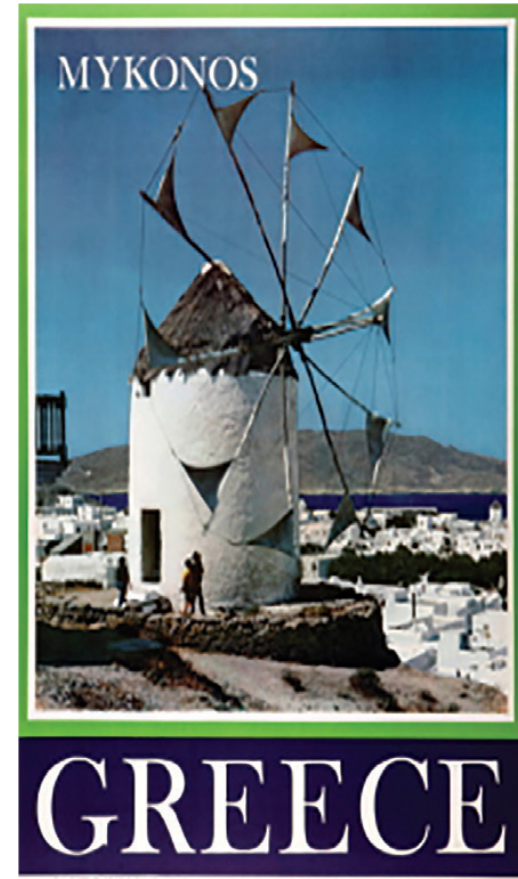
19 Βλάχος Α., Ο ελληνικός τουρισμός στα πρώτα του βήματα: Τόποι, τοπία και εθνικός εαυτός, από Αίσωπος Γ. (επίμ.), Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα, ΔΟΜΕΣ, Αθήνα, 2015, σελ. 30.

20 Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού, λουτροπόλεις και ιαματικά πηγαί, Αθήνα, 1966 ή Νικόλαος Λέκκας, Αι ιαματικά πηγαί..., σελ. 20

Στα τέλη του μεσοπολέμου, επικράτησαν ευρωπαϊκές καταναλωτικές τάσεις και θεσμοθετήθηκαν οι κοινωνικές ασφαλίσεις. Ως αποτέλεσμα υπήρξε άνοδος του βιοτικού επιπέδου της χώρας και ώθηση του τουρισμού καθώς και παρατηρήθηκε νέα τάση δημιουργίας παραθαλάσσιων κατοικιών που συνεχίζεται μέχρι σήμερα.

Κατά τον ΒΠΠ το ξενοδοχειακό δυναμικό της χώρας είχε αποσαρθρωθεί εντελώς και ανέστειλε όλες τις τουριστικές δραστηριότητες. Η απελευθέρωση το 1944 βρήκε την Ελλάδα εξαντλημένη αλλά γεμάτη προσδοκίες για την ανάπτυξη της χώρας.

Με λίγα λόγια, όλη η ιστορία του τουρισμού στην Ελλάδα, από τις αρχές του 20ου αιώνα ως το τέλος της δεκαετίας του 40, κυμάνθηκε ανάμεσα σε δύο ιδανικά, την επιδιωκόμενη τουριστική προσέλκυση (με στόχο την συναλλαγματική κατανάλωση) και την ενδυνάμωση της εικόνας του εθνικού κράτους.

Εικ 4: Μύκονος, αφίσα ΕΟΤ, 1969

1.2 Τουρισμός μετά τον πόλεμο, 1949 μέχρι σήμερα

Ο πόλεμος ήταν το σημείο καμπής για τον τουρισμό. Τα μεταπολεμικά ταξίδια δεν είχαν τον ίδιο χαρακτήρα. Στην αυγή της μεταπολεμικής ανασυγκρότησης ο σχεδιασμός του ελληνικού τουρισμού έγινε σύμφωνα με το σχέδιο Μάρσαλ και έχουμε το πρώτο μοντέλο μαζικού τουρισμού, τον φθινότυπο τυποποιημένο τουρισμό του ήλιου και τα θάλασσας. Η Ελλάδα είχε ενταχθεί άμεσα και πλήρως στο πρότυπο τουριστικής ανάπτυξης που είχαν ακολουθήσει και οι υπόλοιπες μεσογειακές χώρες.

«Η χώρα σας κυριολεκτικά κραυγάζει για τουρισμό! Έχετε τα πιο περίφημα φυσικά τοπία, παραδοσιακή φιλοξενία, διεθνώς γνωστούς αρχαιολογικούς χώρους και ένα υπέροχο κλίμα. Φυσικά πολλά θα πρέπει να γίνουν αλλά θα επιτύχετε αν θυμάστε ότι είστε Έλληνες»²¹

Επίσημα αρχίζει ο τουρισμός με την επανίδρυση του ΕΟΤ το 1950 και τις άμεσες παρεμβάσεις του κράτους στην προώθηση του τουρισμού. Την περίοδο 1948-1952 το κράτος ασχολήθηκε με την κατασκευή υποδομών και αναδομών σε ήδη γνωστά τουριστικά κέντρα (Αθήνα, Δελφοί, Ρόδος, Κέρκυρα) και με προγράμματα πίστωσης στόχευε στην ανακαίνιση των ξενοδοχείων που είχαν καταστραφεί στον πόλεμο²² ενώ υλοποιούνται ελάχιστα νέα έργα.²³

Την περίοδο 1953-1966 ο ΕΟΤ επενδύει για δημόσιες ανοδωμές σε πολλές περιοχές. Η πιο ισχυρή παρέμβαση της περιόδου ήταν τα κρατικά ξενοδοχεία «Ξενία», μονάδες μικρής δυναμικότητας με υψηλό βαθμό εξυπηρέτησεων, υπό την καθοδήγηση του αρχιτέκτονα Άρη Κωνσταντινίδη, τα οποία έχουν αναγνωριστεί διεθνώς ως δείγματα μοντέρνας αρχιτεκτονικής.

Τα υποδειγματικά αυτά κτήρια σε όλη την Ελλάδα έρχονταν σε αντίθεση με την καινούρια κατεύθυνση προς την πολυτέλεια και την υπερβολή. Παράλληλα, αυτή η ενέργεια κάλυψε την απροθυμία του ιδιωτικού τομέα να εμπλακεί σε μακροπρόθεσμες επενδύσεις στον κλάδο.²⁴

Επενδύσεις έγιναν και για τον «εκσυγχρονισμό» των αρχαιολογικών χώρων με όχι μόνο θετικά αποτελέσματα, αφού συχνά οι επεμβάσεις για ανάδειξη είχαν καταστρεπτικές συνέπειες για τα μνημεία, μιας και γίνονταν χωρίς την γνωμοδότηση αρμόδιων αρχαιολογικών οργάνων.²⁵ Εκτενείς αναφορές γι' αυτές τις επεμβάσεις θα γίνει στο επόμενο κεφάλαιο.

21 Paul Hoffman, συνέντευξη τύπου Αύγουστο 1949, ο κεντρικός υπεύθυνος σχεδίου Μάρσαλ δηλώνει ότι η Ελλάδα πρέπει να εγκατάλειψει την βιομηχανία και να αντιμετωπίσει ρεαλιστικά την ανάπτυξη εστιάζοντας στον τουρισμό.

22 Μπονάρου Χ., Οπτικός πολιτισμός: Αναπαραστάσεις της Ελλάδας στις τουριστικές καρτ ποστάλ, Παπαζήσης, Αθήνα 2012, σελ. 275

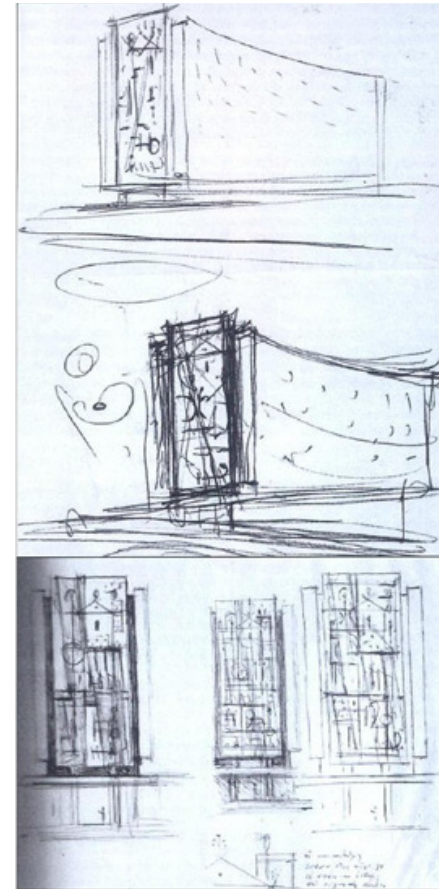
23 Κολωνάς Β., Τουριστικές εγκαταστάσεις στην Ελλάδα 1950-1974, από Αίσωπος Γ. (επίμ.), Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα, ΔΟΜΕΣ, Αθήνα, 2015, σελ. 65.

24 Νικολακάκης Μ., «Το τουριστικό παράδοξο»: Για την ιστορία του τουρισμού στην Ελλάδα από το 1950 μέχρι σήμερα, από Αίσωπος Γ. (επίμ.), Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα, ΔΟΜΕΣ, Αθήνα, 2015, σελ. 39

25 Μπονάρου Χ., Οπτικός πολιτισμός: Αναπαραστάσεις της Ελλάδας στις τουριστικές καρτ ποστάλ, Παπαζήσης, Αθήνα 2012, σελ. 275

Ο τουρισμός προσέφερε στην μεταπολεμική Ελλάδα εύκολο και γρήγορο συνάλλαγμα, και επίσης περιφερειακή ανάπτυξη, μέσα από την απασχόληση στην ύπαιθρο και την αύξηση εισοδημάτων. Την δεκαετία του 50 η Ελλάδα αποτελεί προορισμό για τις κοινωνικές ελίτ και ενίοτε για Έλληνες της διασποράς, με κύριο σκοπό την επίσκεψη αρχαιολογικών χώρων και των ιαματικών πηγών. Το δημόσιο συνεχίζει να δίνει έμφαση σε αυτό το τουριστικό κοινό. Ταυτόχρονα στα τέλη της δεκαετίας του 50 δημιουργούνται και πολυτελείς υποδομές, όπως το Χίλτον (Π. Βασιλειάδης, Ε. Βουρέκας, Σ. Στάικος, 1958-63) (Εικ 5 & 6), το Mont-parnes (Π. Μυλωνάς, 1958-61), ή το γήπεδο golf της γλυφάδας.

Όσον αφορά την ανέγερση του Χίλτον συμβόλισε την κορύφωση της αμερικανικής επιρροής στην ελληνική κοινωνία καθώς, και την αμερικανική οικονομική στήριξη στην μεταπολεμική Ελλάδα. Το ξενοδοχείο είχε να αντιπαρατεθεί στον Παρθενώνα με τους αρχιτέκτονες να κατακεραυνώνουν αυτή τη σχέση ενώ τους Αθηναίους να καμαρώνουν το πρώτο διεθνές ξενοδοχείο.²⁶ Το ξενοδοχείο αυτό είναι ένα παράδειγμα για το πως η Αρχιτεκτονική έγινε «εργαλείο» για την προώθηση ενός τουριστικού προορισμού, συγκεκριμένα σε τουρίστες από τις ΗΠΑ. «Παράλληλα, το νέο Ξενοδοχείο φιλοδοξούσε να γίνει ένα σύγχρονο 'μνημείο' εφάμιλλο με τον Παρθενώνα.»²⁷ Εν τέλει χαρακτηρίστηκε σαν ένα μορφολογικό πρότυπο αρχιτεκτονικής αλλά υπερβολικό για τα ελληνικά δεδομένα της εποχής. Χαρακτηριστικά είναι τα σκίτσα του Vincent Scully, που έφερνε σε αντιπαράθεση τα δύο κτίσματα, συγκρίνοντας ποιο είναι πιο επιβλητικό. (Εικ 8)

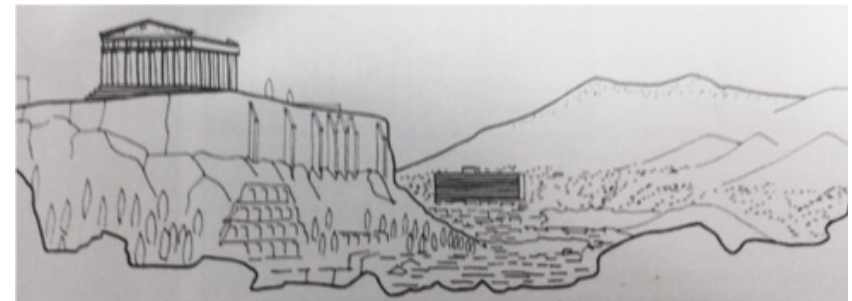
Εικ 5: Προσχέδια του αρχιτέκτονα Μόραλλη για το ξενοδοχείο Χίλτον

Εικ 6: Μακέτα του ξενοδοχείου Χίλτον

Εικ 7: Ανάμεσα σε δύο κολώνες του Παρθενώνα καθραρίζεται το Χίλτον

Εικ 8: Vincent Scully, Σκίτσο με τον παρθενώνα και το ξενοδοχείο Χίλτον

26 Στην ταινία του Ρ. Μανθούλη "Πρόσωπο με πρόσωπο" (1966) σε μια διαδρομή όπου η σύγχρονη Αθηναία αναλαμβάνει να δείξει την πόλη σε ξένους επισκέπτες, καταλήγει στον Παρθενώνα, όπου με πλάτη στο μνημείο, γεμάτη εθνική υπερηφάνεια θα πει: And from here you can see the Hilton Hotel (Βασίλης Κολώνας, "Η ελληνική πόλη και η αρχιτεκτονική στις ταινίες του ελληνικού κινηματογράφου το '50 και το '60", Αρχιτέκτονες, τεύχος 35-περίοδος Β, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 2002, σελ. 63)

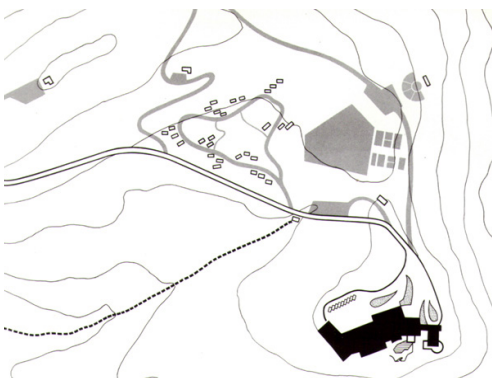
27 «Τον Ιούνιο η ανέγερση του ξενοδοχείου "Χίλτον" εις τας Αθήνας», Το Βήμα, Παρασκευή 4 Απριλίου 1958.

Εικ 9 & 10: Φωτογραφίες του ξενοδοχείου Mont- parnes από φυλλάδιο της δεκαετίας του '60.

Εικ 11 & 12: Κεντρικός χώρος υποδοχής. Φωτογραφία από διαφημιστική μπροσούρα της εποχής.

Εικ 13: Γενικό τοπογραφικό της περιοχής με το Mont Parnes και τις υπόλοιπες εγκαταστάσεις του αρχικού σχεδίου.

Το Mont-parnes, τοποθετήθηκε στο βουνό της Πάρνηθας. Το ξενοδοχείο δεν έχει να αντιπαρεταθεί με μνημείο αυτήν την φορά, αλλά με το ίδιο το τοπίο. Εδώ επιχειρείται ένα μοντέλο ορεινού τουρισμού. Ο Π. Μυλωνάς υιοθετεί την τεθλασμένη και καμπύλη γραμμή σε μια προσπάθεια να σπάσει τον μονολιθικό όγκο του κτηρίου. Επιπλέον σχεδιάζει ο ίδιος τα έπιπλα στα οποία αποδίδει αφαιρετικά στοιχεία παράδοσης, ιστορίας και περιοχών της χώρας.²⁸ Η αποπεράτωση αυτών των δύο εμβληματικών ξενοδοχείων επισφραγίζει μια νέα περίοδο.

²⁸ Κολωνάς Β., Τουριστικές εγκαταστάσεις στην Ελλάδα 1950-1974, από Αίσωπος Γ. (επίμ.), Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα, ΔΟΜΕΣ, Αθήνα, 2015, σελ.75

Την δεκαετία του 60 η προβολή της Ελλάδας στο εξωτερικό βασίζεται στο δίπολο μνημεία-τοπίο. Το Ελληνικό τοπίο διακρίνεται για την ποικιλομορφία του, την καθαρότητα και τη φωτεινότητά του. Αυτό το σκηνικό προσελκύει την προσοχή του Hollywood το οποίο ενδιαφέρεται για για γυρίσματα ταινιών.²⁹

Το 1965, η Ελλάδα σπάει το φράγμα της υπαναπόξεως, με ξένους επισκέπτες συμπεριλαμβανομένων και αυτών των κρουαζιέρων, να αγγίζουν το 1,000,000 άτομα! Τότε γεννιούνται και οι πρώτες ανησυχίες περί αλλοίωσης του περιβάλλοντος.³⁰ Σε αυτό το ερώτημα έρχεται να απαντήσει ο αρχιτέκτονας Χ. Σφάελλος που μεταξύ άλλων λέει ότι το κύριο πρόβλημα των νέων μορφών, είναι η εκτός κλίμακας κατασκευή τους η οποία εκμηδενίζει και καταστρέφει λόγω όγκου το περιβάλλον και ανατρέπουν τον πολεοδομικό ιστό και την πορεία των οικισμών.³¹

Επίσης στην τουριστική αγορά μπαίνουν και οι μικρομεσαίες οικογενειακές επιχειρήσεις, στις οποίες δόθηκε πολλή στήριξη από το κράτος κατά την περίοδο της στρατιωτικής δικτατορίας. Αυτό σε συνδυασμό με την ιδιωτικοποίηση κρατικών υποδομών (από το 1965) φέρνει στο προσκήνιο έναν νέο τύπο ξενοδόχων, που έχοντας προνομιακές σχέσεις με το καθεστώς δημιουργούν μεγάλες μονάδες με ελάχιστους αισθητικούς και πολεοδομικούς περιορισμούς. Χωροταξικές ρυθμίσεις για τον τουρισμό ασκούνται πρώτη φορά προς το τέλος της δικτατορίας.³² Αυξάνονται τα μέγιστα ύψη και χτίζονται πολυώροφα ξενοδοχεία σε Κρήτη, Αργολίδα, Χαλκιδική, Κέρκυρα και στις ακτές του Σαρωνικού. Τα νέα ξενοδοχεία κατασκευάζονται με πρότυπο το «Μονoblock» επηρεασμένα από τα αμερικανικά θέρετρα. Το αυξανόμενο τουριστικό ρεύμα αναζητά ένα νέο τύπο διακοπών και οι μεγάλοι όγκοι αρχίζουν να σπάνε σε μικρότερες μονάδες και να προσπαθούν να ενταχθούν στο τοπίο.³³

29 [Χαρακτηριστικά παραδείγματα ταινιών εκείνης της εποχής είναι: «Ο Χριστός ξανασταυρώνεται» (1956), «Το παιδί και το δελφίνι» (1957), «Ποτέ την Κυριακή» (1960), «ο λέων της Σπάρτης» (1962) και «Αλέξης Ζορμπά» (1964). Αυτές οι ταινίες θα αποτελέσουν τους καλύτερους διαφημιστές της Ελλάδας και έμμεσα συμβάλλουν στη δημιουργία θέσεων εργασίας και στην αύξηση του τουριστικού ρεύματος.]

30 Αλεξανδρόπουλος Α., «που πηγαίνει ο τουρισμός μας» Ελευθερία 26/3/1996

31 Κολωνά Β., Ο.π., σελ.80

32 Μπονάρου Χ., Οπτικός πολιτισμός: Αναπαραστάσεις της Ελλάδας στις τουριστικές καρτ ποστάλ, Παπαζήσης, Αθήνα 2012, σελ. 277

33 Κολωνάς Β., Ο.π., σελ.81-82

Εικ 14: Β. Μπογκας, Ξενοδοχείο Koutouki Palace, Κέρκυρα, 1968-72

Εικ 15: Α.Στραγάλης, συγκρότημα, Pallini Beach, Χαλκιδική, 1973.

Εικ 16: J. Empeyta, 1964 και Α. Ν. Τομπάζης, 1971, Εγκαταστάσεις Ακτής Μύρινα, Λήμνος

Αυτό το πρότυπο τουρισμού που κυριάρχησε από την δεκαετία του 60 άρχισε σταδιακά να αμφισβητείται από το τέλος της δεκαετίας του 70, λόγω των αρνητικών επιδράσεων στο φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον.³⁴ Με την πτώση την δικτατορίας αποφασίζεται από την ηγεσία η κατεδάφιση όλων των αυθαίρετων κτισμάτων εντός των ζωνών του αιγιαλού.³⁵ Επίσης αρχίζει το πρόγραμμα του ΕΟΤ για την αναβίωση των παραδοσιακών οικισμών (1975-1992), το οποίο θα αναλύσουμε εκτενέστερα στο τρίτο κεφάλαιο. Βέβαια αν αναλύσουμε σε βάθος χρόνο του αυτού του είδους οι «αναβιώσεις», θα παρατηρήσουμε ότι τελικά δεν σεβάστηκαν το αυθεντικό τοπικό ιδίωμα κάθε περιοχής με αποτέλεσμα να προκύψουν νεολογισμοί στην αρχιτεκτονική του τουρισμού, οι οποίοι κατέδειξαν την επιφανειακή ερμηνεία της παράδοσης και των ιστορικών μορφών, όχι μόνο στις νέες κατασκευές, αλλά και στις μη επιτυχημένες «ανακαινίσεις». Οι απόπειρες «εξωραϊσμού» αυτής της κληρονομιάς και της «ένταξής» της στο ελληνικό τοπίο εξαντλείται με την επιδερμική και διακοσμητική χρήση κάποιων επίπλαστων στοιχείων της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής. «Ίσως υπάρχουν ακόμη περιθώρια να αντιστραφεί η επιρροή αυτής της ευλαβικής όσο και υποδειγματικής αναβίωσης των παραδοσιακών οικισμών. Να μην οδηγήσει σε μια εκ νέου 'αγιοποίηση'/ προτυποποίηση της παράδοσης μαζί με μια περαιτέρω απαξίωση της κληρονομιάς του μοντέρνου (τόσο σε επίπεδο μορφής όσο και διάταξης/πύκνωσης στον χώρο) αλλά σε έναν εξ ίσου υποδειγματικό εκσυγχρονισμό των τουριστικών εγκαταστάσεων του '60, μέσα από τις αναθεωρημένες μορφές του μοντέρνου που ανανεώνουν, χωρίς να βεβηλώνουν, το όραμα μιας γενιάς αρχιτεκτόνων, κρατικών λειτουργών και επενδυτών που ήθελαν την Ελλάδα 'μοντέρνα'». ³⁶

Την δεκαετία του 80 εμπεδώθηκε το πρότυπο του οργανωμένου και μαζικού τουρισμού και έχουμε για πρώτη φορά το φαινόμενο του κορεσμού περιοχών, πράγμα που δεν ανταποκρίνεται στο αίτημα για ισόρροπη ανάπτυξη. Η αύξηση του αριθμού αφίξεων (4.778,477 στα 1983 ενώ 7.024.779 στα 1986) δεν συνοδεύεται από αντίστοιχη αύξηση συναλλάγματος. Σε αυτήν την δεκαετία τίθενται κοινωνικοί

προβληματισμοί για την πολιτισμική έκπτωση στην οποία οδηγείται η Ελληνική κοινωνία για τον τουρισμό.

Τα ταξίδια και ο τουρισμός, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η Χριστίνα Μπονάρου, «αντιπροσωπεύουν σήμερα την τρίτη κατά σειρά δαπάνη των νοικοκυριών, μετά τη διατροφή και τη στέγαση, ενώ η τουριστική βιομηχανία ως κλάδος εξαγωγών φαίνεται πως ξεπερνά σε οικονομικά μεγέθη ακόμα και τις εξαγωγές πετρελαίου, φαγητού ή αυτοκινήτων.»³⁷

Το 1989 ο ΕΟΤ δημιουργεί εξιδεικευμένες διευθύνσεις (όπως πχ Θαλάσσιου τουρισμού) το οποίο εντάσσεται στην γενικότερη τάση για εξειδίκευση στον τομέα του τουρισμού κατά την δεκαετία του 90. Επίσης χωρομετρείται η τουριστική δραστηριότητα μέσα από την θεσμοθέτηση Περιοχών Ολοκληρωμένης Τουριστικής Ανάπτυξης (Π.Ο.Τ.Α) και εντάσσονται στα πλαίσια χρηματοδότησης του αναπτυξιακού νόμου του 1994. Τότε σηματοδοτείται η ανάπτυξη τουριστικών εγκαταστάσεων μεγάλης κλίμακας στην Ελλάδα.³⁸

Με την αλλαγή της χιλιετίας και την είσοδο της Ελλάδας στο ευρώ, καθώς και την επιτυχημένη διεξαγωγή των Ολυμπιακών αγώνων το 2004, η εικόνα της χώρας μας ενισχύθηκε στο εξωτερικό. Την μετά-Ολυμπιακή περίοδο το κράτος πριμοδοτεί τις υπερπολυτελείς μονάδες, ξενοδοχεία 4 και 5 αστέρων και γηπέδων γκολφ, με αποτέλεσμα να υπάρχει τάση συγκέντρωσης της ξενοδοχειακής ιδιοκτησίας πχ αλυσίδα grecootel. Λίγο πιο μετά, το 2006, διαμορφώνεται ένα καινούριο επενδυτικό περιβάλλον, δίνοντας κίνητρα για επενδύσεις με την εισαγωγή της λογικής των ΕΣΠΑ.

Έπειτα το 2009, στην εποχή της κρίσης μπορεί η περαιτέρω ανάπτυξη του τουρισμού να προβαλλόταν ως πανάκεια, ωστόσο αυτή εμμένει στο δίπτυχο «Αρχαιότητα» - «Ήλιος και Θάλασσα». Ανεξάρτητα από κάποιες διακυμάνσεις, ο εισερχόμενος τουρισμός στην Ελλάδα ακολουθεί ανοδική πορεία, τόσο όσον αφορά τις αφίξεις όσο και τις εισπράξεις

34 Μπονάρου Χ., Ο.π., σελ. 33

35 Κολωνάς Β., Ο.π., σελ. 78

36 Κολωνάς Β., Ο.π., σελ. 84-85

37 Μπονάρου Χ., Οπτικός πολιτισμός: Αναπαραστάσεις της Ελλάδας στις τουριστικές καρτ ποστάλ, Πααζήσης, Αθήνα 2012, σελ. 234

38 Κομίλης Π., «τουριστική πολιτική και Περιοχές Ολοκληρωμένης Τουριστικής Ανάπτυξης (Π.Ο.Τ.Α), Σύγχρονα θέματα, τεύχος 55, (1995) σελ. 78-80

αλλά και το ξενοδοχειακό δυναμικό. Οι νέες πρακτικές του ίντερνετ, των αεροπορικών χαμηλού κόστους και του Airbnb βοηθούν στην διάχυση του τουρισμού, με τον ταξιδιώτη να αμφισβητεί την ηγεμονία των τουριστικών πρακτόρων.

Η τελευταία εικοσαετία χαρακτηρίζεται από πολλές αλλαγές στο δημόσιο φορέα σχετικά με τον τουρισμό. Ο Ε.Ο.Τ. υφίσταται μέχρι και σήμερα έχοντας όμως μειωμένες αρμοδιότητες συγκριτικά με το παρελθόν. Όσον αφορά το Υπουργείο Τουρισμού, αρχικά συστάθηκε το 1988, ύστερα το 1991 καταργήθηκε, επανιδρύθηκε το 1993 για να καταργηθεί πάλι το 1996 και να ιδρυθεί εκ νέου το 2004.³⁹

Σήμερα η Ελλάδα αντιμετωπίζει την πρόκληση να συνδεθούν με το τουριστικό προϊόν η πλειάδα των πολιτιστικών και κοινωνικών πόρων, πέρα από την παραδοσιακή έμφαση στην αρχαιοελληνική κληρονομιά.

Ο τουρισμός μεταπολεμικά ήταν το μεγάλο εγχείρημα της χώρας για τον κοινωνικό και οικονομικό εκμοντερνισμό της. Αυτό το εγχείρημα έχει προκαλέσει πολλούς προβληματισμούς σχετικά με την διατήρηση της αυθεντικότητας των ελληνικών τόπων , και την αδυναμία εκμετάλλευσης ζωντανών πολιτισμικών πόρων καθώς και την αποτυχία διασύνδεσης του τουρισμού με τους υπόλοιπους οικονομικούς κλάδους και την συμβολή στη μείωση ανισοτήτων με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές οικονομίες.

Πλέον στην εποχή της κρίσης δίνεται «η ευκαιρία στην αρχιτεκτονική να επανέλθει στο προσκήνιο, αλλά μ' έναν διαφορετικό τρόπο. Όχι πια στη λογική της υπερβολής, που επικράτησε τα προηγούμενα χρόνια και αποθέωσε το εσωτερικό των κτιρίων σε βάρος του εξωτερικού, αλλά ως μια αναζήτηση του 'λιγότερου'»⁴⁰

³⁹ Μούσα Μ., Πολιτικές για τον Τουρισμό: Η υλοποίηση του οράματος για τον τουρισμό μέσα από το κτιριακό έργο του ΕΟΤ

⁴⁰ Λιάλιος Γ., Η αρχιτεκτονική του τουρισμού στην κρίση, Καθημερινή

1.3 Αρχιτεκτονική στην εποχή του μαζικού τουρισμού

Εικ 17: Archigram, "Cushicle and Suitaloon", Milan Triennale 1967.

Η Sylvie Zavatta στη συλλογή κειμένων με τίτλο *Back to the front: Tourisms of War*, υποστηρίζει ότι: «ο τουρισμός είναι ένα μαζικό φαινόμενο του 20ου αιώνα που συνιστά μεγαλύτερη μετακίνηση ανθρώπων απ' ό,τι ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος.»⁴¹

Από την δεκαετία του 50 τίποτα δεν ήταν ίδιο με πριν. Το είδος του τουρισμού που κυριάρχησε μεταπολεμικά ήταν ο μαζικός τουρισμός, ο οποίος προσανατολίστηκε, κατά κύριο λόγο, σε μη πολιτιστικά στοιχεία: στην επίσκεψη των παραλιών και στο φαγητό με στόχο την αναψυχή και την αλλαγή της καθημερινότητας. (παράλληλα με την αυθαίρετη δόμηση, την καταστροφή και μόλυνση του περιβάλλοντος)

Χαρακτηριστικό αυτών των τουριστών είναι η μαζική και οργανωμένη μετακίνηση και η παραμονή τους μέσα στα ξενοδοχεία με all inclusive υπηρεσίες, το περισσότερο διάστημα των διακοπών τους. Απολαμβάνουν δηλαδή ένα μικρόκοσμο φτιαγμένο για αυτούς, που περιλαμβάνει διάφορους χώρους αναψυχής. Συχνά τα ξενοδοχεία επιλέγουν τοποθεσίες κοντά σε αρχιτεκτονικά μνημεία ή σε σημαίνοντες ιστορικούς τόπους ή σε φυσικά τοπία ιδιαίτερου κάλλους, δηλαδή διπλά από μέρη σήματα-κατατεθέντα του πολιτισμού μας. Έτσι η πλειοψηφία των επισκεπτών δεν έχει την πραγματική εμπειρία του τόπου και δεν εξερευνάει τις πραγματικές γειτονιές της πόλης.⁴²

⁴¹ Zavatta S., Diller E. & Scofidio R. (ed.). *Back to the front: Tourisms of War*. F.R.A.C. Basse Normandie, France: Princeton, Architectural Press, 1994.

⁴² Ockman J., & Frausto S., (ed.). *Architourism, authentic/esxapist/exotic/spectacular*. Prestel Verlag, Munich- Berlin-London-New York and The Trustees of Columbia University, New York city, 2005, σελ. 28.

Συνεπώς, ένα μεγάλο ποσοστό τουριστών που φθάνουν στη χώρα μας δεν νιώθουν πραγματικά την αξία του τόπου και του τοπίου που έχουν επισκεφθεί, αλλά περιορίζουν τις δραστηριότητές τους και αρκούνται σε μια σειρά από υπηρεσίες που παρέχουν τα ξενοδοχεία ή τα «πακέτα» τα οποία έχουν πληρώσει. Ένα τέτοιο μοντέλο στον ξενοδοχειακό τομέα είναι τα all inclusive. Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό το παράδειγμα εκείνων που κάνουν μπάνιο σε μεγάλες, υπερπολυτελείς πισίνες τοποθετημένες δίπλα σε μια πανέμορφη ελληνική παραλία.⁴³ Αυτό το φαινόμενο ήρθε στην Ελλάδα όχι ως κάποια σημαντική τοπική αλλαγή, αλλά ως απόρροια της διεθνούς ανάπτυξης του τουριστικού κλάδου και των απαιτήσεων για αναψυχή μετά τον πόλεμο. Πρωτοπόρες σε αυτό ήταν πολλές περιοχές της Ιταλίας και της Ισπανίας.

Ο συγγραφέας Γιάννης Σχίζας σχολιάζει για τον «σύγχρονο» τουρίστα ότι «πηγαίνει οπουδήποτε παντοiotρόπως». Πρόκειται για το μηδενισμό των αποστάσεων, στον οποίο έχουν συμβάλλει τα μέσα μαζικής μεταφοράς, που κάνουν πια εύκολη την μετακίνηση του πληθυσμού από το ένα μέρος στο άλλο, με αποτέλεσμα να αυξάνεται και η τουριστική κίνηση.⁴⁴

«Ο τουρισμός στην Ελλάδα, αν και συνέβαλε σημαντικά στη μεταπολεμική οικονομική ανάπτυξη της χώρας, αναπτύχθηκε χωρίς σχεδιασμό, με αποτέλεσμα να έχει πολλές αρνητικές επιπτώσεις στους τουριστικούς προορισμούς και να μη μπορεί να ανταποκριθεί στις επιταγές και προτιμήσεις της σύγχρονης τουριστικής αγοράς. Κρίνεται ως εκ τούτου επιτακτική η ανάγκη διαμόρφωσης μιας στρατηγικής αιεφόρου ανάπτυξης του ελληνικού τουρισμού, εξειδικευμένης σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο, με στόχο τη δημιουργία ενός νέου ελληνικού ποιοτικού τουριστικού προϊόντος, τεχνολογικά εξελιγμένου, το οποίο να στηρίζεται σε διαφοροποιημένο πρότυπο τουριστικής ανάπτυξης και να ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις των αναδυόμενων τουριστικών αγορών, όπως οι Κίνα και Ρωσία» σημείωσε η καθηγήτρια οικονομικών κα. Κωστοπούλου.⁴⁵

Ο Δ. Φιλιππίδης σε κείμενό του αναφέρει: «Κανείς δεν έδειχνε πως

αντιλαμβάνεται τι θα ακολουθούσε. Ένα ήταν πάντως φανερό: εκείνο που προσπαθούσε να τιθασεύσει η τυπολογία των «Ξενία», δηλαδή ο έλεγχος μεγέθους των κτισμάτων τουρισμού, ώστε να επιτευχθεί η αρμονική ένταξή τους στο περιβάλλον, θα αναιρούταν εκ των πραγμάτων. Τα τυχόν άκομψα συγκροτήματα που είχαν ανεγερθεί πριν το '60 για λόγους καθαρής κερδοσκοπίας, τώρα θα επανάκαμπταν εκδικητικά, με την αποστομωτική δικαιολογία πως μόνο έτσι θα μπορούσε να εξυπηρετηθούν οι οργανωμένες περιηγήσεις.»⁴⁶

Έτσι τα πρωτάκουστα σε μέγεθος και συχνότητα κύματα οργανωμένου τουρισμού που κατέφθαναν από Ευρώπη και Αμερική βρήκαν κυρίως στην Ρόδο, την Κέρκυρα και αργότερα στην Κρήτη, ξενοδοχειακή υποδομή, έτοιμη να τους υποδεχτεί.

Από την δεκαετία του 60 και μετά γίνονται ποικίλων μορφών εκμεταλλεύσεις αγνοώντας το τοπίο και καταστρέφοντας το φυσικό απόθεμα της χώρας. Ξένες εταιρείες αναλαμβάνουν υπερφίαλα έργα σε επιλεγμένες περιοχές. Ο τουρισμός πια ήταν η βαριά βιομηχανία της Ελλάδας. Εξαίρεση στα παραπάνω, ήταν τα σχέδια του Τάκη Ζενέτου το 1966 για δύο ακτές στα νότια του Ρεθύμνου (Κρήτη), τον Πλακιά και την Αγία Γαλήνη, τα οποία θα αναλυθούν εκτενέστερα στο τρίτο κεφάλαιο. Αν και τα πρωτοποριακά αυτά σχέδια δεν υλοποιήθηκαν, κατάφεραν τουλάχιστον να οριοθετήσουν σε γενικές γραμμές τον τρόπο ανάπτυξης των περιοχών, ώστε να αποφευχθεί η καταστροφή τους.

Την κατάσταση ήρθε να εντείνει η δικτατορία. Ο Δημήτρης Φιλιππίδης στο τοπία τουρισμού μιλά για «μανία αξιοποίησης όποιας διαθέσιμης έκτασης υπήρχε όχι μόνο από ιδιώτες αλλά πολλές φορές και από το ίδιο το κράτος» Αυτή η πορεία στην κατασκευή τουριστικών υποδομών ανακόπηκε από την πτώση της δικτατορίας και την τότε οικονομική κρίση.

43 Ockman J., & Frausto S. (ed.). *Architourism, authentic/esxapist/exotic/spectacular*. Prestel Verlag, Munich- Berlin-London-New York and The Trustees of Columbia University, New York city, 2005, σελ. 31.

44 Σχίζας Γ., *Μια φύση αφύσικη*. Ανακτήθηκε: 26/3/2007, από www.greekarchitects.gr.

45 Πως η Ελλάδα από τους 33.000 επισκέπτες έφθασε στα 18 εκατ. : Μια αναλυτική ματιά στον τουρισμό από το 1950 | iefimerida.gr

46 Φιλιππίδης Δ., *Αρχιτεκτονική στην εποχή του μαζικού τουρισμού*, από Αίσωπος Γ. (επίμ.), *Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα*, ΔΟΜΕΣ, Αθήνα, 2015, σελ. 89.

Εικ 18: Χίλτον Κερκύρας

Εικ 19: Ξενοδοχείο
Ξενία, Ναύπλιο 1960

Εικ 20: Ι. Ρίζος, Σ.
Κουκής, Ξενοδοχείο
Athenaeum
Intercontinental, Αθήνα.

Εικ 21: Ν. Βαλσαμάκης,
Ξενοδοχείο
Αμαλία, Ολυμπία,
1977-79.

Χαρακτηριστικά, ως προς το μέγεθος και τη χωρομέτρηση, ξενοδοχεία αυτής της περιόδου είναι αντίστοιχα το Χίλτον Κερκύρας (εικ 18) (Ν. Χατζημιχάλης, 1971, Π. Τσολάκης, Α. Ζάννος, 1972) και το πρώτο ξενοδοχείο πολυτελείας του ΕΟΤ, το Ξενία Palace, στην ευαίσθητη περιοχή της Ακροναυπλίας στο Ναύπλιο (Θ. Παπαγιάννης, Ι. Μπενεχούτσου, Ρ. Αρβανιτίδου). (Εικ 19)

Στο παράδειγμα της Κρήτης, που αργότερα θα γνωρίσει τεράστια τουριστική ανάπτυξη, η πρώτη πολυτελής και μεγάλης κλίμακας εγκατάσταση ήταν το Elounda beach (αδελφοί Σ. και Γ. Κοκοτός) το οποίο τιμήθηκε με Ά βραβείο σε σχετικό διαγωνισμό του ΕΟΤ το 1973. Η μεταπολίτευση παρόλο που επανεξέτασε τις ύποπτες περιπτώσεις συμβάσεων που υπογράφηκαν και απαγόρευσε την ανέγερση μονάδων σε κορεσμένες περιοχές, επέτρεψε την συνέχιση της ανοικοδόμησης μεγάλων ξενοδοχειακών μονάδων ακόμα και στην Αττική.⁴⁷ Υποδειγματικές μονάδες σε αυτήν την κατεύθυνση ήταν σειρά «Αμαλία» (όπως της Ολυμπίας, 147 δωματίων, 1977-79 και του Ναυπλίου 350 κλίνες, 1980-83) του Νίκου Βαλσαμάκη. (εικ 21,22,23)

Ο ΕΟΤ επανέρχεται για τελευταία φορά, με το πρόγραμμα διατήρησης και ανάπτυξης παραδοσιακών οικισμών (1975-92). Μετά από αυτό ο ρόλος του ΕΟΤ θα γίνει καθαρά ελεγκτικός. Αυτό το πρόγραμμα κάλυψε μια υπαρκτή ανάγκη, την ανάγκη για αποκατάσταση παραδοσιακών κτισμάτων είτε για χρήση κατοικίας είτε για τη δημιουργία ξενώνων λίγων κλινών, αναδεικνύοντας τους παραδοσιακούς οικισμούς.

Μεταπολεμικά ο μαζικός τουρισμός είχε ως αποτέλεσμα, από τη μια μεριά, να πολλαπλασιαστούν τα ξενοδοχεία πολυτελείας, όπου κατευθυνόταν η οργανωμένη πελατεία, ενώ από την άλλη να απλωθούν παντού ανταγωνιστικά στο τοπίο τα φτηνά «τουριστικά δωμάτια» με στοιχειώδη εξυπηρέτηση που διαχειρίζονταν τα ντόπια μικροαστικά στρώματα. Επίσης η εισαγωγή τυποποιημένων προτύπων από ξένα δημοφιλή τουριστικά θέρετρα και η γιγάντωση των κτιριακών όγκων των ξενοδοχειακών μονάδων όξυνε το πρόβλημα.

⁴⁷ Άρθρο 24 αναθεωρημένου συντάγματος

Αξίζει εδώ να αναφέρουμε κάποια αξιόλογα αρχιτεκτονικά παραδείγματα που αποτελούν εξαίρεση στα παραπάνω.

Το Porto Carras, 477 δωματίων με τριών τύπων ξενοδοχειακές εγκαταστάσεις στη Σιθωνία της Χαλκιδικής (αρχικά του W. Gropius, τμήμα από τον Κ. Καψαμπέλη, δεκαετία του '70). (εικ 24) Ανάλογης κλίμακας και προθέσεων είναι το μεταγενέστερο Navarino Dunes (Westin Resort) 1900 κλινών στον Ρωμανό Μεσσηνίας (Α. Τομπάζης, 2004-10). Σε αυτές τις περιπτώσεις επικράτησαν περισσότερο αφαιρετικές μορφές, με επίτηδες απροσδιόριστες συσχετίσεις, μακριά από άκομψες απομιμήσεις, σε αντίθεση με τις νέο-παραδοσιακές υπερβολές του 1980-90.

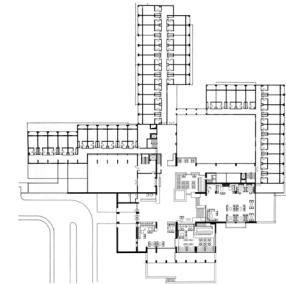
Επιπλέον με πρωτοπόρο τον ΕΟΤ, με ογκοπλαστικό χειρισμό, άρχισε η διάσπαση της κτιριακής μάζας στα ξενοδοχεία, μετριάζοντας έτσι τη δυσάρεστη έκπληξη που προξενούσαν οι τεράστιοι ενιαίοι όγκοι που κυριολεκτικά ξεφύτρωναν μέσα από το φυσικό τοπίο. Έτσι, οι πολυώροφες μονάδες-κουτιά, κατακόρυφης ή βαθμιδωτής διάρθρωσης, εγκαταλείφθηκαν και αντικαταστάθηκαν από πυκνές διατάξεις πολύπλοκων, χαμηλού ύψους σχημάτων που απομιμούνταν οργανικά δημιουργημένους οικισμούς – τα λεγόμενα «χωριά», (όπως στην Οία της Σαντορίνης και στα Μεστά της Χίου. Άλλο αντίστοιχο παράδειγμα είναι το Minos Beach στον Άγιο Νικόλαο Κρήτης της Ελένης Σουφλή των αρχών του '60. (εικ 25) Τα «χωριά» τυπολογικά συγγένευαν και με ένα άλλο, καταξιωμένο τουριστικό προϊόν, τα bungalows, ήδη γνωστά από τις λουτρίκες εγκαταστάσεις στις ακτές του Σαρωνικού στην Αττική την περίοδο του '60 (Π. Βασιλειάδης, Ε. Βουρέκας, Π. Σακελλάριος, Αστέρας Γλυφάδας, 1957-59).⁴⁸

⁴⁸ Φιλίππιδης Δ., Αρχιτεκτονική στην εποχή του μαζικού τουρισμού, από Αίσωπος Γ. (επίμ.), Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα, ΔΟΜΕΣ, Αθήνα, 2015, σελ. 92-93.

Εικ 22: Ν. Βαλσαμάκης,
Ξενοδοχείο
Αμαλία, Ολυμπία,
1977-79.

Εικ 23: Ν. Βαλσαμάκης,
Ξενοδοχείο
Αμαλία, Ολυμπία,
1977-79.

Εικ 24: Walter Gropius/
TAC, Ξενοδοχειακό
συγκρότημα Porto Car-
ras, Χαλκιδική,
1973-1980.

Εικ 25: Ε. Σουφλή,
συγκρότημα Minos
Beach, Άγιος Νικόλαος,
Κρήτης, 1958.

Τέτοια παραδείγματα στην Κρήτη είναι ένα συγκρότημα 25 ενοικιαζόμενων διαμερισμάτων στο Κουτουλουφάρι Ηρακλείου, 1984-85, και πιο πρόσφατο το Gran Melia Daios Cove 717 κλινών στον Άγιο Νικόλαο (2010), των Αντώνη και Βαγγέλη Στυλιανίδη. Στην κατηγορία αυτή ανήκει και το τουριστικό συγκρότημα «Δαίδαλος» 670 κλινών του Ν. Βαλσαμάκη σε απομονωμένη περιοχή της Κω, 1988-91, που αντιπροσωπεύει ένα από τα καλύτερα δείγματα αυτόνομου τουριστικού χωριού στη χώρα. Συνεχίζοντας πάλι την παράδοση του ΕΟΤ, λειτούργησαν, έστω με πολλά εμπόδια, μεταγενέστερα διακριτικές μονάδες μέσα σε ιστορικούς οικισμούς. Το ξενοδοχείο «Μαλβαζία» στη Μονεμβασία 1983-85 (Α.Γ. Καλλιγιάς και Χ.Α. Καλλιγιά) ανήκει σε αυτή την οικογένεια. Πιο εντυπωσιακό με το εξωτικό του ύφος, είναι το Ιμαρέτ, μετατροπή οθωμανικού πτωχοκομείου στην Καβάλα σε ξενοδοχείο (Γ. Κίζης, 2002). Εδώ θα περιλαμβάνονταν και οι μικρές μονάδες ενοικιαζόμενων κατοικιών υψηλού επιπέδου που έχουν σχεδιάσει οι Α. και Γ. Βαρουδάκης στην περιοχή των Χανίων Κρήτης την τελευταία δεκαετία.⁴⁹

Τις τελευταίες δύο δεκαετίες εμφανίστηκαν τα boutique hotels που χρησιμοποιούν παλιά κελύφη, δίνοντας βάση στο εσωτερικό τους, όπως το ξενοδοχείο Periscope, 22 δωματίων, στην Αθήνα που στεγάζεται σε πολυκατοικία του '50 (Deca Architecture, 2005). Αυτά σηματοδοτούν μια στροφή από τη γεωμετρία των χώρων (η μέχρι πρότινος «ειδικότητα» του αρχιτέκτονα), στις υφές, στη θεατρικότητα και στην επίπλωση. Έτσι δημιουργείται η ανάγκη ανανέωσης και εκσυγχρονισμού του κτιριακού αποθέματος που ήδη υπάρχει.

Η επανεξέταση του εσωτερικού συνέπεσε στη χώρα μας με το ότι μια μεγάλη μερίδα ξενοδοχειακών καταλυμάτων είχε τυποποιήσει την εξωτερική τους εμφάνιση: το εξωτερικό τους έγινε σε αρκετές περιπτώσεις δέσμιο νόμων που όριζαν αναλογίες ανοιγμάτων, μπαλκονιών, εξωστών είτε υποχρεωτικές στέγες. Χαρακτηριστικά παραδείγματα, τα επαναλαμβανόμενα θολωτά «κουκλόσπιτα» στη Σαντορίνη που αποκτούσαν το άλλοθι του παραδοσιακού με έναν «ready made» τρόπο, μεταφέροντας παραδόξως σε όροφο τους θόλους

που κατά κανόνα στέγαζαν τα μονώροφα παραδοσιακά κτίσματα του νησιού. Σε άλλα νησιά, για την ανεμπόδιτη θέα, συχνά επιλεγόταν μια σκαλοπατιαστή τομή τύπου ρετιρέ, όπου ήταν σχεδόν αδύνατη η απόκλιση από την ορθογώνια λογική κάτοψης. Η γλώσσα της εξωτερικής διαμόρφωσης των ξενοδοχείων είχε έτσι εν πολλοίς παγιωθεί, αφήνοντας ανοικτό το πεδίο για τη διερεύνηση του εσωτερικού. Επιπλέον σε άλλες περιπτώσεις ξενοδοχείων, η ανακαίνιση γινόταν το «απολυτό όπλο» για την κερδοσκοπία.

Συμπερασματικά, η μεταπολεμική Ελλάδα εντάχθηκε ταχύτατα και πλήρως στο κυρίαρχο πρότυπο τουριστικής ανάπτυξης που είχαν ήδη ακολουθήσει κι άλλες μεσογειακές χώρες, δηλαδή τον μαζικό και τυποποιημένο τουρισμό, στον οποίο βασίστηκε ως επί το πλείστον για την οικονομική ανάπτυξη της. Οι ανάγκες της μεγάλης εισροής τουριστών καλύφθηκαν από ανεξέλεγκτη και χωρίς σχεδιασμό δόμηση ξενοδοχειακών μονάδων αγνοώντας το τοπίο. Ο ΕΟΤ σε μια προσπάθεια στροφής προς την φύση ανέδειξε παραδοσιακούς οικισμούς, ενώ αρχίζει και η επαναχρησιμοποίηση παλιών κελυφών και η επανεξέταση του εσωτερικού ως αποτέλεσμα της τυποποίησης του εξωτερικού.

«μια εικόνα του περιβάλλοντος, ένα γενικό νοητικό απείκασμα του εξωτερικού φυσικού κόσμου . . . η εικόνα αυτή είναι προϊόν τόσο της άμεσης αντίληψης, όσο και αναμνήσεων παρελθούσας εμπειρίας και χρησιμεύει στο να ερμηνεύει την πληροφορία και να καθοδηγεί τη δράση . . . μια καλή εικόνα του περιβάλλοντος δίνει στον κάτοχό της μια σημαντική αίσθηση συναισθηματικής ασφάλειας».⁵⁰ «Σε αυτό το πλαίσιο είναι προφανής ανάγκη να διαμορφώνονται χώροι, να κατασκευάζονται κτίσματα που βοηθούν τον 'προσανατολισμό'. Για να το επιτύχουν τα κτίσματα έπρεπε να είναι αναγνωρίσιμα, να έχουν μια ταυτότητα, χαρακτήρα.»⁵¹

49 Φιλίππιδης Δ., Ο.π., σελ. 94

50 K. Lynch. The image of the city. England: MIT Press, Cambridge, Mass. & London, 1960, σελ. 4.

51 Λέφας Π., Αρχιτεκτονική και κατοίκηση, από τον Heidegger στον Koolhaas, Πλέθρον, Αθήνα, 2008, σελ.161.

02

// Η Ελλάδα ως Τουριστικό προϊόν.

Εισαγωγή

Σε αυτό το κεφάλαιο αρχικά θα εξετάσουμε με ποιες ενέργειες προωθήθηκε και διαφημίστηκε ο Τουρισμός ο οποίος αποτελεί την πιο κερδοφόρα βιομηχανία στην Ελλάδα, που δεν έχει σταματήσει ποτέ να αναπτύσσεται. Δεν είναι ένα γεγονός που συντελέστηκε εν μια νυκτί, αλλά μια σειρά ενεργειών που κατέστησαν την Ελλάδα τουριστικό προϊόν. Θα σταθούμε για άλλη μια φορά στην μεγάλη συμβολή του ΕΟΤ αλλά και σε ενέργειες ανεξάρτητων φορέων και ατόμων.

Μέσα από αυτήν την έρευνα προκύπτουν ερωτήματα σχετικά με την αυθεντικότητα της προβαλλόμενης εικόνας της χώρας στο εξωτερικό, μιας «κατασκευασμένης» ελληνικής ταυτότητας, της «ελληνικότητας». Αναπόφευκτα οδηγούμαστε να αναλύσουμε την έννοια της «ελληνικότητας», που μεταβάλλεται ανάλογα με την χρονική περίοδο που διανύουμε, μέσα από διατυπώσεις ανθρώπων που τους έχει απασχολήσει αυτό το ζήτημα στο παρελθόν. Στην συνέχεια θα επιχειρήσουμε να αναλύσουμε πώς αυτή οπτικοποιήθηκε και χρησιμοποιήθηκε για την

ανάπτυξη του τουρισμού στο πέρασμα των χρόνων. Συγκεκριμένα, διερευνάται η εικόνα της Ελλάδας από την εποχή των πρώτων περιηγητών μέχρι σήμερα. Δίνεται έμφαση στη δημιουργία της «μυθικής Ελλάδας», καθώς και στην «επίσημη» τουριστική εικόνα της χώρας, όπως έχει προβληθεί μέσα από τις τουριστικές αφίσες του ΕΟΤ. Ακόμα θα διερευνήσουμε και πως η «ελληνικότητα» έχει επηρεάσει και διαμορφώσει την αρχιτεκτονική στην χώρα μας και θα εξετάσουμε την λαϊκή παράδοση ως αναπόσπαστο στοιχείο της ελληνικής ταυτότητας.

Στην επόμενη ενότητα θα σταθούμε στους αρχαιολογικούς χώρους, που αποτελούν τα πρώτα ανακατασκευασμένα τοπία τουρισμού. Συχνά οι επεμβάσεις αναστήλωσης έγιναν υπό το βάρος της άμεσης και γρήγορης ανάγκης για την αξιοποίησή τους και πολλές φορές οδήγησαν σε αναστηλωτικά σφάλματα. Παρατηρήθηκε η φανταστική «κατασκευή» και εξιδανίκευση των αρχαιολογικών χώρων για την προβολή της χώρας στο διεθνές τουριστικό κοινό, αδιαφορώντας για την σύνδεσή τους με τις τοπικές κοινωνίες, γεγονός που δεν πέρασε απαρατήρητο από πλήθος αρχιτεκτόνων και αρχαιολόγων που

κατέκριναν αυτές τις ενέργειες.

Αυτή η «κατασκευασσιμότητα» παρατηρείται γενικά στις τουριστικές περιοχές. Αυτό συμβαίνει ως απόρροια της τάσης αυτών των περιοχών να καταστρέφουν τα χαρακτηριστικά για τα οποία έγιναν πόλοι έλξης εξ αρχής, με αποτέλεσμα να είναι αναγκαίο μετά να αυτοσκηνοθετούνται για να προβάλλουν τον «αυθεντικό» τους χαρακτήρα. Σύμφωνα με την βιβλιογραφία αυτό το φαινόμενο ονομάζεται «τουριστικό παράδοξο». Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Ισπανία το οποίο και θα αναλύσουμε.

2.1 Η Ελλάδα προς τα έξω

Η συστηματική τουριστική ανάπτυξη ξεκίνησε μετά τον εμφύλιο πόλεμο με το σχέδιο Μάρσαλ. Σημαντική ήταν η επανίδρυση του ΕΟΤ, τα γνωστά Ξενία, οι καλλιτεχνικές εκδηλώσεις στην Επίδαυρο και την Αθήνα, οι κρουαζιέρες στο Αιγαίο, οι οργανωμένες πλαζ στην Αττική και επίσης η ίδρυση της Ολυμπιακής εταιρείας που κατέστησε δυνατές τις μεταφορές στην χώρα μας. Η Ελλάδα το 1950 υποδέχτηκε μόλις 33.000⁵² τουρίστες. Ενώ σήμερα είναι κοντά στα 30.000.000. Δηλαδή μέσα σε 70 χρόνια ο τουρισμός αυξήθηκε κατά 91.000 %. ⁵³

Οι βασικοί στόχοι του ΕΟΤ, διακηρυγμένοι εξ αρχής, ήταν η προβολή του ελληνικού τουριστικού προϊόντος⁵⁴ που στην αντίληψη των ιθυνόντων τις εποχές ταυτίζεται με τα αρχαία ελληνικά μνημεία, δηλαδή τα μνημεία του κλασικού πολιτισμού όχι τόσο τα βυζαντινά η προϊστορικά που θεωρούμε εξίσου σημαντικά σήμερα. Για την καλύτερη προβολή της χώρας ο ΕΟΤ έφτιαξε μικρές κινηματογραφικές ταινίες. Η προβολή βίντεο ταινιών ήταν μία από τις προσφιλείς μεθόδους προβολής της Ελλάδας στους κινηματογράφους στο εξωτερικό. Είναι κάτι που τώρα δεν συνηθίζεται αλλά τότε ήταν διαδεδομένη μέθοδος και αποτελούσε το μοναδικό μέσο οπτικοποιημένης ενημέρωσης για θέματα ποικίλου ενδιαφέροντος. Ο John Urry δίνει έμφαση στο γεγονός ότι: «οι προσδοκίες των τουριστών για τα μέρη που επιλέγουν, κατασκευάζονται και ενδυναμώνονται μέσα από μια πληθώρα μη τουριστικών πρακτικών, όπως είναι τα φιλμ, η τηλεόραση, η λογοτεχνία, τα περιοδικά, οι δίσκοι, τα βίντεο κ.λπ., με αποτέλεσμα αυτό που οι τουρίστες ονειροπολούν, φαντάζονται και προσδοκούν να είναι σε κάθε περίπτωση οι απολαύσεις που θα διαφοροποιούνται από τη ρουτίνα της καθημερινότητάς τους.» ⁵⁵

Στο φιλμ που σώζεται στα αρχεία του ΕΟΤ βλέπουμε την αναβίωση των δελφικών γιορτών, το 1927 και το 1930, (εικ 26) με πλήθος από όλο τον κόσμο να συρρέει σε αυτό το κλασσικό μέρος. Στην ταινία παρακολουθούμε αρχαίες αθλητικές επιδείξεις και στο τέλος των αγώνων γίνονται πολεμικός χορός. Την ίδια περίοδο ΕΟΤ ανέθεσε στην εικαστικό Έλλη Σουγιουλτζόγλου-Σεραϊδάρη, γνωστή με το ψευδώνυμο «Νέλλη» να φιλοτεχνήσει την πρώτη τουριστική αφίσα η οποία ήταν μία ασπρόμαυρη αφίσα με τις κολώνες του Παρθενώνα. Η εικαστικός φωτογράφησε γυμνά μοντέλα και χορεύτριες στον Παρθενώνα. Η δημοσίευση των φωτογραφιών αποτέλεσε ένα σκάνδαλο για την αθηναϊκή κοινωνία. Όμως λίγα χρόνια μετά οι γυμνές φωτογραφίες με τις χορεύτριες παρουσιάστηκαν στο περίπτερο του ελληνικού τουρισμού στο Παρίσι.⁵⁶ (εικ 27, 28, 29)

Αργότερα, στα χρόνια του Μεταξά ο τουρισμός επικεντρώθηκε στους Έλληνες και όχι στους ξένους, με μία λογική παιδαγωγική, προσπαθώντας να δώσει κυρίως στους νέους μια καλή επαφή με την αρχαία Ελλάδα. Ένα σημαντικό στοιχείο είναι η δημιουργία μαζικών εκδρομών, κυρίως σε χώρους εργατικών σωματείων, σε μία προσπάθειά του αυταρχικού αυτού πολιτικού καθεστώτος να αποκτήσει συναίνεση, να αντλήσει δηλαδή μεγαλύτερο βαθμό συμπαράστασης από τις εργαζόμενες μάζες. Αυτό δεν αποτελεί ελληνική πρωτοτυπία αλλά γίνεται ακριβώς στα ίδια πρότυπα με το ιταλικό φασιστικό καθεστώς αλλά και τη Γερμανία του Χίτλερ τα ίδια αυτά χρόνια.⁵⁷

52 Ενημέρωση τύπου, ΣΕΤΕ, 08.10.02

53 <https://sete.gr/el/statistika-vivliothiki/statistika/?c=43476&cat=43477&key=&dates=2017&thematics=>

54 Ζαχαράτος Γ., «Το αναγκαίο σχήμα και θεσμικό πλαίσιο άσκησης της Τουριστικής Πολιτικής στην Ελλάδα σήμερα».

55 Urry. The Tourist Gaze, 2002, όπως αναφέρεται στο: Χ. Μπονάρου, Οπτικός πολιτισμός και τουρισμός, Αθήνα : Εκδόσεις Παπαζήση, 2012, σελ. 36-37

56 Η ιστορία της γυμνής φωτογράφισης στην Ακρόπολη το 1928. Από την εθνική φωτογράφο, Nelly's., www.lifo.gr, & https://www.benaki.org/index.php?option=com_collections&view=creator&id=99&collectionId=20&itemId=510&lang=el

57 Βλάχος Α., Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα (1914-1950), Αθήνα, Εκδόσεις Economía, 2016, σελ. 250-254.

Εικ 26: Αισχύλου «Προμηθέας Δεσμώτης». Β' Δελφικές Εορτές (1930)

Εικ 27 (πάνω δεξιά): φωτογράφιση το 1929 στον Ιερό Βράχο

Εικ 28 (κάτω δεξιά): φωτογράφιση το 1929 στον Ιερό Βράχο

Εικ 29 (κάτω αριστερά): φωτογράφιση το 1929 στον Ιερό Βράχο

Εικ 30: Ασπροβαμμένα σπίτια στις Κυκλάδες

Μία από τις πρώτες ενέργειες του Ιωάννη Μεταξά μόλις πήρε πραξικοπηματικά την εξουσία ήταν να ακυρώσει τον ΕΟΤ, ο οποίος καταργήθηκε σιωπηρά. Ο Μεταξάς θέλησε μέσω της κατάργησης του ΕΟΤ και της χρήσης του τουρισμού σαν εργαλείο να προβάλει όλα όσα η δικτατορία του Μεταξά είχε ως συνθήματα, δηλαδή η κατά την δική του προσέγγιση «ελληνικότητα». ⁵⁸ Επιπλέον, η δικτατορία της 4ης Αυγούστου υποστήριξε απτά, με σειρά μεθοδευμένων ενεργειών, το αίτημα της διαυγούς εικόνας όχι μόνο της φύσης αλλά και του επιμελημένα «γραφικού» δομημένου περιβάλλοντος. Σε αυτό ακριβώς αποσκοπούσε και η υποχρεωτική διαμόρφωση του νησιωτικού λευκού μέσω του ασβεστώματος στους κυκλαδίτικους οικισμούς την ίδια περίοδο (εικ 30). Η επιβολή αυτής της πρακτικής πραγματοποιήθηκε με βάση το διάταγμα της Υγειονομικής Υπηρεσίας στην περίοδο της δικτατορίας και σχετίζεται άμεσα με την προσπάθεια ανάσχεσης επιδημικών φαινομένων (εικ 31).⁵⁹ Παράλληλα η αντίληψη για την αισθητική ισχύ του λευκού στους νησιωτικούς οικισμούς συνάδει και με τις αναφορές του Le Corbusier από το βήμα του 4ου Συνεδρίου της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής (CIAM) (Αθήνα, 1933), για την πλαστικότητα των μορφών, για την εναλλαγή ήλιου και σκιάς και εντείνει τη ζωντάνια των σπιτιών στις Κυκλάδες ως μέρος ενός σκηνικού.

Κατά τον κορυφαίο αρχιτέκτονα του μοντερνισμού, ο δυνατός ήλιος πάνω στους νησιωτικούς, μεσογειακούς οικισμούς (Τουρκία, Ελλάδα, Τυνησία, Ισπανία), συνέθετε ένα δυναμικό χρωματισμό, ταιριαστό στο παράπλευρο δομημένο περιβάλλον. Θεωρώντας το λευκό χρώμα ως φόντο στην αντίληψη του, για μια κοινή μορφοπλαστική αισθητική, μέσα στο ενιαίο πολιτιστικό και ιστορικό τοπίο της Μεσογείου, επηρέασε βαθιά τους συγχρόνους αρχιτέκτονες, ενώ το όραμα του κατέληξε να υιοθετηθεί στο ιδεολόγημα συνεκτικής ομοιομορφίας της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου.⁶⁰

⁵⁸ Κατσιγιαννης, Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού, Ταξίδι στο χρόνο, Αθήνα, 2017, σελ. 362

⁵⁹ Ο Δημήτρης Φιλιππίδης επισημαίνει σε συνέντευξή του το αυτονόητο αλλά λησμονημένο: «Όταν το Αιγαίο ήταν φύσκα σε πειρατές, οι κάτοικοι των νησιών ...πολύ λογικά, άφηναν τα σπίτια τους άβαρα, στο χρώμα της πέτρας. Το να βάψεις ήταν βλακεία εκείνη την εποχή.» Η οπτική ένταξη στο τοπίο ήταν λοιπόν μέσο επιβίωσης, πριν γίνει αργότερα αισθητική αξία.

⁶⁰ Βλάχος Α., Ο.π., σελ. 32

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΠΙΛΕΞΙΑ ΠΥΛΑΓΩΝ
/ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΝ ΣΥΣΤΕΡΡΙΜΟΝ
ΤΕΧΝΗΝ ΔΙΟΙΚΗ. ΑΝΟΙΚΕΝΤΙ-ΟΙΚΙΩΝ

Τεχ. Δ/νσις: Έρμούπολις
Πληροφορία: Σ. Τριανταφυλλίδην
Τηλ. φωνών: 22-378

Έν Έρμουπόλει τη 15 Ιουνίου 1972
ΑΡΙΘ. ΠΡΩΤ.

13680

ΑΡΙΘ. ΣΤΚ. 1 ο 5

ΠΡΟΣ: Τά Αστυνομικά Τμήματα Νομού
ΚΟΙΝ: 1/ Δ/ σιν Χωρ φυλάκτης Κυκλάδων
Ένταύθα
2/ κ.κ. Δημάρχους και Προέδρους
Κοινοτήτων Νομού

ΘΕΜΑ: "Υδροχρωματισμός δι'
Ισρίστου οίκιων"

ΣΧΕΤ: α. 19521/24-6-1971 ήμετέρα απόφασις
β. ΤΥ 4596/31-3-72 ήμετέρα απόφασις

387
246.72

Γνωρίζομεν όμιν ότι διά τών υπερθεν (α) και (β) σχετικών μή κοινοποιηθεισών όμιν, μεταξό τών άλλων περιορισμών οίτινες έτέθησαν ώς πρός τήν άνοικοδόμησιν, άπηγορεύθη και ή πολυχρωμία εις τό έξωτερικόν τών οίκιων, ώρίσθη δέ ότι κυριωχοσν έξωτερικόν χρώνια τών οίκιων είνε τό λευκόν.

Έπιθυμοσντες τήν έφαρμογήν τοσ ός είνηται μέτρου, όπερ άλλωστε αποτελεσ ίδικίτερον χαρακτηριστικόν τών νήσων τών Κυκλάδων και έν πολλή ένσυναίσθητον ύποχρέωσιν πάντων τών κατοίκων, παρακαλοσμεν όπως έπιμεληθήτε τής παρακολουθήσας και έφαρμογής τοότου.

Όθεν, έν όψει τής άρξαμένης θερινής περιόδου όσον όπως, έν συνεργασία μετά τών τοπικών παραγόντων, άναληφθή προσπάθεια πρακτική σεις τών κατοίκων διά τόν έξ ολοκληρόν υδροχρωματισμόν άπάντων τών κτισμάτων(οίκιων, καταστημάτων κ.λ.π.) εις τρόπον όστε νά έπιτευχθή όμοιομορφία ένταρμονιζομένη πλήρως πρός τό λευκόν χρώνια τών νήσων τού Κυκλαδικού Συμπλέγματος.-

Ο ΚΟΜ ΠΧΗΣ
ΔΙΕΥΤΗΡΙΟΝ ΑΝΤΙΤΟΚΟΥΣΑΟΣ

Εικ 31: Διαταγή εθνικής λεύκανσης, από έγγραφο που βρέθηκε προ ετών σε έκθεση ντοκουμέντων της Επταετίας στο Δημαρχείο Σερφου.

Ύστερα ακολούθησε ο εμφύλιος και με τη λήξη του εφαρμόστηκε το σχέδιο Μάρσαλ. Η απορρόφηση στον τουρισμό ήταν μικρή, ώστε να καλυφθούν πρώτα βασικότερες ανάγκες. Επιπλέον επανιδρύεται ο ΕΟΤ ως πιλότος για να πεισθούν οι ιδιώτες να επενδύσουν στον τουρισμό και το 1954 σχεδιάζει με την ελληνική περιηγητική λέσχη τις πρώτες παραστάσεις στο αρχαίο θέατρο της Επιδαύρου, για να προσελκύσει τους λάτρεις της κλασικής αρχαιότητας. Παρόλο που είχαν γίνει κάποιες εκδηλώσεις και προπολεμικά, τώρα αρχίζουν να είναι πιο οργανωμένες, με το φεστιβάλ Επιδαύρου το 1954 και με το φεστιβάλ Αθηνών το 1955 όπου ήρθαν οι πάρα πολλά συγκροτήματα και διάσημες προσωπικότητες από το εξωτερικό όπως ο Laurence Olivier με τη επίσης γνωστή ηθοποιό γυναίκα του, η Margot Fonteyn με τον Nureyev οι οποίοι χόρεψαν και άφησαν εποχή. Ο Frank Sinatra ζήτησε ο ίδιος να εμφανιστεί στο Ηρώδειο καθώς θαύμαζε την αρχαία Ελλάδα. Κατά τη διάρκεια της συναυλίας είπε: " τόσα χρήματα πήρατε από το σχέδιο Μάρσαλ και αφήσατε το θέατρο σε αυτά τα χάλια". Το κοινό χειροκρότησε. Ο ίδιος έγινε κήρυκας στο εξωτερικό για το τι προσφέρει η Ελλάδα και η Αθηνά. Εκτός από τις δράσεις διαφήμισης που σχεδίαζε και εκπονούσε ο ΕΟΤ, υλοποιούσε παράλληλα και ένα πρόγραμμα δημοσίων σχέσεων με στόχο την παραγωγή θετικής δημοσιότητας.⁶¹

Εικ 32: Ο «Ιππόλυτος» στην Επίδαυρο – 11 Ιουλίου 1954

Η Επίδαυρος ήταν ένας κορυφαίος προορισμός. Για να φτάσουν οι τουρίστες εκεί ο ΕΟΤ είχε φτιάξει ειδικά δρομολόγια από το λιμάνι του Πειραιά. Στις 11 Ιουλίου 1954 με τον «Ιππόλυτο» του Ευριπίδη, εγκαινιάστηκε ένα φεστιβάλ που έμελλε να γίνει θεσμός (εικ 32).⁶² Εκείνη την εποχή δεν υπήρχε ο παραλιακός δρόμος που ξέρουμε σήμερα, αρά η πρόσβαση γινόταν δια θαλάσσης και απαιτούνταν η ναύλωση σκάφους, τα οποία μετέφεραν τους θεατές και τους περίμεναν μετά το πέρας της παράστασης να επιστρέψουν. Η οδική διαδρομή τότε ήταν εξαιρετικά δύσκολη. Από ένα σημείο και μετά χρησιμοποιήσαν ακόμα και ζώα. Τα καταλύματα στην περιοχή ήταν ελάχιστα και δεν ανταποκρίνονταν στις ανάγκες της εποχής. Οι παραστάσεις αγκαλιάστηκαν από το κοινό και ο αριθμός των θεατών στις κυριακάτικες παραστάσεις έφτανε τις 16.000 μέσα και έξω από το θέατρο. Το 1961 η Μαρία Κάλλας πρωταγωνιστούσε στη Μήδεια του Λουίτζι και Ρουμπίνι. Συνολικά 32.000 άτομα παρακολούθησαν τις 2 παραστάσεις που πραγματοποιήθηκαν στην Επίδαυρο. Στα τέλη της δεκαετίας του 60 η Μαρία Κάλλας ενσάρκωσε τη «Μήδεια» στην κινηματογραφική ταινία του Παζολίνι. Αυτή ήταν η συνειδητή τουριστική προβολή της Ελλάδας που είχε θετικά αποτελέσματα και έδινε έμφαση στον πολιτισμό.⁶³ (εικ 33 & 34)

Εικ 33 :Εφημερίδα «Το Βήμα» 1961, αρχείο ΔΟΛ, Η Μαρία Κάλλας αποθεώνεται από 17.000 θεατές...

Εικ 34 : Εφημερίδα «Ελευθερία» 1961. Η Κάλλας με την Παζινού.

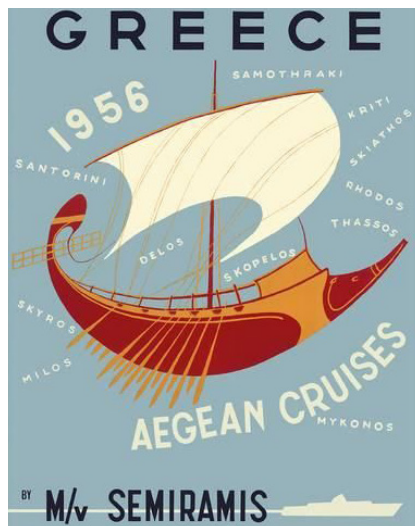
61 Cosmote History HDH, Μηχανή του χρόνου, ιστορία του ελληνικού τουρισμού μέσα από σπάνιες εικόνες και φιλμ του ΕΟΤ

62 <https://archive.ert.gr/6739/>

63 Cosmote History HDH, Μηχανή του χρόνου, ιστορία του ελληνικού τουρισμού μέσα από σπάνιες εικόνες και φιλμ του ΕΟΤ

Το Μάρτιο το 1955 λειτούργησε στις Βρυξέλλες πρώτο γραφείο του ΕΟΤ στο εξωτερικό, το οποίο είχε ξεκινήσει ως ιδιωτική πρωτοβουλία, με προϊστάμενο τον ομογενή Walter Panou (επιτυχημένος επιχειρηματίας στις Βρυξέλλες, κοσμοπολίτης και ευπατρίδης). Οι προϊστάμενοι στο γραφείο τουρισμού ήταν οι πρεσβευτές αλλά και η φωνή της Ελλάδας στο εξωτερικό.⁶⁴ Ο λόγος τους ήταν ισχυρός σε ορισμένες αγορές και κατάφερναν να υποβοηθούν τις εθνικές μας διεκδικήσεις. Οι δημόσιες σχέσεις ήταν ανύπαρκτες στην Ελλάδα αλλά για τον ΕΟΤ αποτελούσαν βασική δραστηριότητα, με το σκεπτικό ότι έχουν πολύ χαμηλότερο κόστος από μια ακριβοπληρωμένη διαφήμιση αλλά είναι πολύ πιο αποτελεσματικές. Τα γραφεία αυτά αποτελούσαν τον κόμβο οποιασδήποτε διαφήμισης υπήρχε στο εξωτερικό, είναι αυτοί που αποφάσιζαν για τις εξιδεικευμένες διαφημίσεις σε συγκεκριμένες αγορές.⁶⁵

Τα νησιά έστω και αργά έμπαιναν στην τουριστική ανάπτυξη αλλά τα δρομολόγια των πλοίων ήταν λίγα και η ακτοπλοΐα δεν ήταν έτοιμη να ανταποκριθεί. Γι' αυτό το λόγο ο ΕΟΤ διοργάνωσε κρουαζιέρες στο Αιγαίο, νοικιάζοντας το πλοίο Σεμίραμις. (εικ 35)

Στη συνέχεια αναπτύχθηκαν πάρα πολλές εφοπλιστικές εταιρείες που ανέλαβαν οργανωμένες κρουαζιέρες στα νησιά αλλά και έξω από την επικράτεια.⁶⁶

Στις αρχές τις δεκαετίας του 50 το ταξίδι στην Ελλάδα από το εξωτερικό ήταν χρονοβόρο και πολυδάπανο, μιας και η χώρα μας ήταν στην άκρη της Ευρώπης. Δεν υπήρχαν μεγάλοι δρόμοι ούτε και σωστή αεροπορική σύνδεση. Τότε έγινε αντιληπτό ότι η τουριστική ανάπτυξη στην Ελλάδα έπρεπε να διευθετήσει τα προβλήματα των μεταφορών. Αυτά περνούσαν μέσα από τους θαλάσσιους κόμβους, από την δημιουργία δρομολογίων, την διασύνδεση με την γειτονική Ιταλία, καθώς και την ανάπτυξη των αερομεταφορών. Ειδικά το τελευταίο άργησε πολύ. (εικ 36)

Πριν την ίδρυση της Ολυμπιακής αεροπορίας ήταν αδύνατον οι αεροπορικές εταιρείες να σηκώσουν το βάρος του τουρισμού. Οι αεροπορικές εταιρείες ΤΑΕ και ΕΛΑΣ ενωθήκαν, όμως δεν κατάφεραν να επιβιώσουν επειδή είχαν μικρό στόλο. Παρ' όλο που ανοίχθηκαν και σε πτήσεις στο εξωτερικό οι κύριοι προορισμοί τους ήταν εντός της χώρας.

Εικ 35 (αριστερά) : Αφίσα για την διαφήμιση για τις κρουαζιέρες με το πλοίο Σεμίραμις

Εικ 36 (δεξιά) : Διαφήμιση των Ελληνικών Μεσογειακών γραμμών (ΕΛΜΕΣ) που πραγματοποιούσαν την ακτοπλοϊκή γραμμή Ηγουμενίτσα-Μηριντζί

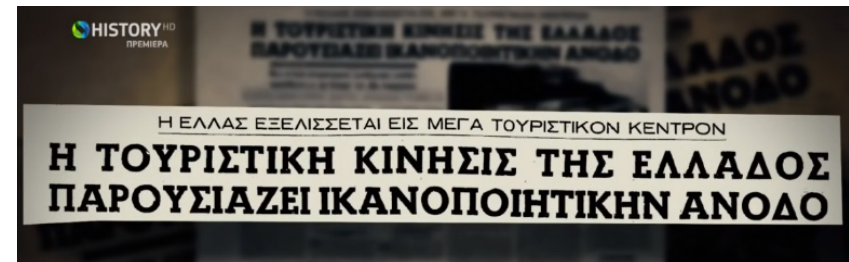
64 Ο.π Δημήτριος Μπεθάνης (πρώην διευθυντής του γραφείου ΕΟΤ στις Βρυξέλλες)

65 Ο.π Λύτρας Περικλής.

66 Μούσα Μ., επιμ. Αιμιλία Αθανασίου, Σταύρος Αλιφραγκής, Μυριάνθη Μουσά, Πολιτικές για τον τουρισμό, Η υλοποίηση του οράματος για τον τουρισμό μέσα από το κτηριακό έργο του ΕΟΤ, Αθήνα, Δεκέμβριος 2012

Το 1957 η κυβέρνηση κάλεσε τον επιχειρηματία Αριστοτέλη Ωνάση και του έδωσε ισχυρά κίνητρα για να δημιουργήσει μια σύγχρονη και μεγάλη εταιρεία ώστε να μπει η Ελλάδα στον χάρτη του παγκόσμιου τουρισμού. Ο Ωνάσης, στους στόχους της Ολυμπιακής εταιρείας, συμπεριέλαβε και την αύξηση του τουρισμού στην Ελλάδα. Αυτό το πέτυχε, πραγματοποιώντας πτήσεις σε ολόκληρο τον κόσμο, απογειώνοντας έτσι τον αριθμό επισκεπτών στην χώρα μας.⁶⁷ Για πολλά χρόνια ο τουρισμός στην Ελλάδα ήταν η Ολυμπιακή αεροπορία και ο ΕΟΤ. Αυτοί οι δύο φορείς συνέβαλλαν ουσιαστικά στην διαφήμιση της χώρας μας στο εξωτερικό και την έδωσαν την δυνατότητα σε εκατομμύρια επισκέπτες να έρθουν, με αποτέλεσμα να κινηθεί η αγορά. Επιπλέον δόθηκε η δυνατότητα στον απόδημο ελληνισμό να αποκτήσει ξανά επαφή με την Ελλάδα. Η προσπάθεια των δύο αυτών συντελεστών έφεραν αμέσως αποτελέσματα.

Η εικόνα της χώρας μεταπολεμικά έδειχνε ότι θα μπορούσαμε να έχουμε γρηγορότερα, περισσότερο τουρισμό. Η αδυναμία της προσφοράς στην δυναμική της ζήτησης είναι πολύ ενδιαφέρουσα και υπάρχουν και συγκεκριμένες καταγραφές, από τουριστικά γραφεία, αεροπορικές εταιρείες αλλά και τουρίστες με ειδικά ενδιαφέροντα οι οποίοι λένε θα θέλαμε να πάμε στην Ελλάδα αλλά δεν βρίσκουμε υποδομές και καταλύματα. Ένα ακόμα πλεονέκτημα της Ελλάδας, συγκριτικά με άλλες χώρες ήταν ότι αποτελούσε φθινό τουριστικό προορισμό.⁶⁸ Το 1960 η συμβολή του τουρισμού στο ΑΕΠ ήταν της τάξεως του 2.9 %, και το 1980 φτάνει στο 15%.⁶⁹ Έχει εκτιμηθεί ότι ο τουρισμός συνέβαλε καθοριστικά στο να μπορούμε να καλύψουμε το πολύ ελλειμματικό ισοζύγιο της χώρας. [εικ 37]

Εικ 37 : Εφημερίδα της εποχής

⁶⁷ Η ιστορία της Ολυμπιακής Αεροπορίας, <https://www.sansimera.gr/articles/1300>

⁶⁸ Σοφία Αυφερινού- Κολωνία Χωρικές δυναμικές του τουρισμού στην Ελλάδα (1961-1991), σελ 2 & Άγγελος Βλάχος, Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα (1914-1950), Αθήνα , Εκδόσεις Economía, 2016, σελ. 450.

⁶⁹ Παυλόπουλος. Π. , Θέματα οικονομικής και τουριστικής Πολιτικής, ΙΤΕΠ, Αθήνα , 2001

Από τις αρχές τις δεκαετίας του 60 και μετά ξεκίνησε η έντονη προβολή προς τα έξω, της διασκέδασης στην Αθηνά που ξεκινούσε αργά το βράδυ και έγινε διάσημη ως Athens by night και αποτελεί την φολκλοροποίηση της νυχτερινής ζωής. Δίπλα στην εικόνα των κέντρων στα οποία συχνάζει η νεολαία της εποχής, έχουμε και εικόνες τουριστών που επιδίδονται σε σπάσιμο πιάτων και σε διάφορες άλλες συνήθειες που μεταφέρονται ως χαρακτηριστικές.⁷⁰ Ο υψηλός τουρισμός οδήγησε και στην ανάγκη για οργανωμένες παραλίες που ονομάστηκαν πλαζ. Το 1959 λειτούργησε η πρώτη πλαζ στην Αττική, στην ακτή της Βουλιαγμένης. Αυτές ξεπερνούν κατά πολύ τις ανάγκες της κολύμβησης. Είναι κοινωνικοί χώροι επαφής με το άλλο φύλο.⁷¹

Τα πρώτα χρόνια αύξησης του τουρισμού στην Ελλάδα υπήρξε ακόμα πρόβλημα αναλφαριθμητισμού. Ελάχιστοι γνώριζαν ξένες γλώσσες και η επικοινωνία γινόταν σε σπαστά αγγλικά ή με τη γλώσσα του σώματος. Έτσι οι μετανάστες από την Αίγυπτο ή την Κωνσταντινούπολη που γνώριζαν τουλάχιστον μια ξένη γλώσσα, πήραν καίριες θέσεις σε τουριστικά γραφεία και στην Ολυμπιακή αεροπορία. Άλλο ένα μεγάλο πρόβλημα ήταν η έλλειψη εκπαίδευσης στα εστιατόρια κι ο ελλιπής επαγγελματισμός στα ξενοδοχεία. Για να εκλείψουν τα παράπονα των τουριστών ο ΕΟΤ οργάνωσε συνέδρια για την ανάπτυξη της τουριστικής συνείδησης.

Έτσι μπήκαν οι βάσεις ώστε η χώρα να μπορεί να προσελκύσει εκατομμύρια τουρίστες από το εξωτερικό και να τους παρέχει υπηρεσίες υψηλών προδιαγραφών. Όλα αυτά έγιναν βέβαια με μεγάλη προσπάθεια από τον ιδιωτικό τομέα και με βασικότερο όπλο την ιστορία μας, τον ήλιο και τη θάλασσα, και πάνω απ' όλα την ανεκτίμητη ελληνική φιλοξενία.

⁷⁰ Βλάχος Α. στο Cosmote History HDH, Μηχανή του χρόνου, ιστορία του ελληνικού τουρισμού μέσα από σπάνιες εικόνες και φιλμ του ΕΟΤ

⁷¹ ΕΟΤ πρακτικά ΔΣ 2 - 19 Ιανουαρίου 1959, Θέμα 33ο: Ανάθεση μελέτης Λαϊκής Πλαζ Βουλιαγμένης 244, Αρχιτεκτονική, τεύχος 34/1962, Μεγάλη Ακτή Βουλιαγμένης, σ. 26-37

2.2 Το ζήτημα της Ελληνικότητας

// 2.2.1 Η ΕΝΝΟΙΑ

Σε αυτό το σημείο παραθέτουμε την παρατήρηση του Τσαούση ότι «...η ελληνικότητα, όπως και αν ορίζεται κάθε φορά το περιεχόμενό της, αποτελεί το διακριτικό στοιχείο, το κριτήριο προσδιορισμού του ελληνισμού.»⁷² Όχι αντίστροφα, δηλαδή δεν ορίζει ο ελληνισμός την ελληνικότητα, αλλά η ελληνικότητα τον ελληνισμό.

«Ελληνικότητα είναι ένας ιδεολογικός μηχανισμός απαραίτητος στην αναζήτηση της εθνικής ταυτότητας» λέει ο Δ. Φιλιππίδης.⁷³

«Η ελληνικότητα, σε οποιαδήποτε παραγωγή της και κυρίως στην Τέχνη δεν δημιουργεί αλλά σχολιάζει, αναπαριστά το ήδη παριστάμενο ισχυρίζεται ο Γ. Βέλτσος.»⁷⁴ «Η αρχιτεκτονική, όμως στην έννοια της ελληνικότητας εκτός από το να αναπαριστά (μορφή), ίσως και να ...είναι το ίδιο κομμάτι του κύκλου της ζωής»⁷⁵

«Είναι μεγάλος λόγος να μιλάει κανείς για την 'ελληνικότητα' ενός έργου. Μεγάλος και ωραίος. Όταν θελήσουμε όμως να καθορίσουμε τί πράγμα είναι αυτή η "ελληνικότητα" θα ιδούμε πως είναι και δύσκολος και επικίνδυνος»⁷⁶

«Η ελληνικότητα δεν μονοπωλείται, δεν χαρίζεται ούτε αφαιρείται, δεν ανήκει σε μια γενιά, ούτε σε μια καλλιτεχνική νοοτροπία, είναι δυναμική μορφή η οποία δεν εκφράζεται πάρα μόνο ιστορικά, δηλαδή από τα χνάρια που αφήνει πίσω της η ζωή και η μοίρα των ανθρώπων-Ελλήνων.»⁷⁷

Καθώς είναι δύσκολο να δοθεί ένας μονοσήμαντος ορισμός της έννοιας, αφού δεν είναι μια έννοια στατική με σταθερά γνωρίσματα στην ιστορία του νεοελληνισμού, αλλά μια έννοια δυναμική που περνάει μέσα από πολλές εναλλαγές και μεταπτώσεις, καθώς αναπαράγεται από τις ευρύτερες πολιτισμικές δομές⁷⁸, θεωρούμε ότι έχει αξία να η ιστορική αναδρομή του όρου, ποιος ο σκοπός χρήσης της ανά τις διαφορετικές χρονικές περιόδους και η εξέλιξή της.

Η λέξη «ελληνικότητα» εισάγεται το 1851 από τον συγγραφέα Κωνσταντίνο Πωπ. Η ενασχόληση με την έννοια ξεκινά με την προπολεμική έξαρση του εθνικισμού στην Ευρώπη, όταν δηλαδή η Ελλάδα είχε περιθωριοποιηθεί πολιτιστικά και οικονομικά και δεν υπήρχε επαρκές θεσμικό πλαίσιο που προκαλούσε ανησυχία για την διαφύλαξη της παράδοσης.⁷⁹ Εκείνη την περίοδο αντίστοιχοι όροι χρησιμοποιήθηκαν και σε άλλες χώρες, πχ στην Ιταλία (Italianita), στην Ισπανία (Hispanidad)⁸⁰

72 Τσαούσης Δ. Γ., Ελληνισμός και Ελληνικότητα, "Βιβλιοπωλείων της Εστίας", 6' έκδοση 2001, σελ. 22.

73 Ο.π., σελ. 221.

74 Ο.π., σελ. 226.

75 Μπίρης Τ. Κ., Αρχιτεκτονικής σημάδια και διδάγματα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2001, σελ. 35.

76 Κουσουλάς Α. (επιμ.), Γ. Σεφέρης - κ. Τσάτσος: ένας διάλογος για την ποίηση, Αθήνα 1975, σελ. 27.

77 Θόδωρος γλύπτης, περιοδικό Monthly Review, τεύχος 50, Φεβρουάριος 2009.

78 Φιλιππίδης Δ., Νεοελληνική αρχιτεκτονική: αρχιτεκτονική θεωρία και πράξη (1830-1980) σαν αντανάκλαση των ιδεολογικών επιλογών της νεοελληνικής κουλτούρας, Αθήνα, εκδόσεις Μέλισσα 1984.

79 Τζιόβας, Δ. «ελληνικότητα: συνείδηση ή ταυτότητα;» Το Βήμα, 6 Απριλίου

80 Φιλιππίδης Δ., Νεοελληνική αρχιτεκτονική: αρχιτεκτονική θεωρία και πράξη (1830-1980) σαν αντανάκλαση των ιδεολογικών επιλογών της νεοελληνικής κουλτούρας, Αθήνα, εκδόσεις Μέλισσα 1984.

Στην περίπτωση της Ελλάδας, το ιδεολόγημα της ελληνικότητας αναγορεύθηκε σε εθνική μήτρα στην διαδικασία αναζήτησης της ιδιοπροσωπίας,⁸¹ και αποτέλεσε αναπόσπαστο μέρος της διαδικασίας διαπραγμάτευσης ανάμεσα στις παραδοσιακές και τις νεωτεριστικές δυνάμεις, δηλαδή ανταποκρίνεται σε μια ιδεολογική «ανάγκη» να αντιμετωπιστούν τα ξένα στοιχεία , τα συστατικά του εξευρωπαϊσμού. Η ελληνικότητα αναδύθηκε ως «σύμβολο μιας νέας μορφής ανθρωπισμού, που θα προέβαλλε την νεοελληνική ιδιαιτερότητα μέσα στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού ελληνισμού» και επανήλθε επιτακτικά στο προσκήνιο μετά το 1974 και ιδίως μετά το 1981 , όταν η Ελλάδα προσπαθούσε να βρει την θέση της μέσα στην ενωμένη Ευρώπη, και οι συζητήσεις περί πολιτισμού και παραδόσεις άρχισαν να εντείνονται. Για την καλύτερη κατανόηση του πως η ελληνικότητα προέκυψε ως έννοια, ο καθηγητής Νεοελληνικών Σπουδών Δημήτρης Τζιόβας στο άρθρο του «Ελληνικότητα: συνείδηση ή ταυτότητα;» στρέφεται στην εννοιολογική διάκριση μεταξύ συνείδησης και ταυτότητας.

«Η συνείδηση νομίζω προϋποθέτει ομοιότητα και ταύτιση, παραπέμποντας σε μια εγγενή και συναισθητική διαδικασία αυτοαναγνώρισης ή προσωπικής ένταξης σε ένα σύνολο. Αντίθετα η ταυτότητα, ως το σύνολο των διαφοροποιητικών χαρακτηριστικών που επιτρέπουν αναγνώριση, βασίζεται στη διαφορά και παραπέμπει σε ετεροαναγνώριση. Η συνείδηση είναι ένας εσωστρεφής, συσπειρωτικός και αμυντικός μηχανισμός αυτοεπιβεβαίωσης ενώ η ταυτότητα μία εξωστρεφής διαφοροποιητική διαδικασία, που συνεπάγεται ετερότητα και πολιτισμικό διάλογο, ως μεθόδους διαπίστευσης προς τον έξω κόσμο. Η συνείδηση νοείται αυτοαναφορικά, κάτι που έχεις ενστερνιστεί, διαιωνίζεις και δεν αμφισβητείς, αντίθετα η ταυτότητα τείνει να είναι ετεροαναφορική, κάτι που προβάλλεις προς τα έξω και μπορείς να αναθεωρήσεις.

Αν η συνείδηση λειτουργεί συχνά ως συνώνυμο της εθνικής ψυχής ή του εθνικού χαρακτήρα, τότε η ταυτότητα δεν φαίνεται να διαθέτει αυτές τις οργανικές συνδηλώσεις και ως εκ τούτου θα ήταν καλύτερα να την παρομοιάσουμε με ένδυμα που μπορούμε να αλλάξουμε. Γι' αυτό ως μέσο αναγνώρισης επικαλούμαστε και επιδεικνύουμε στους άλλους ταυτότητες αλλά όχι συνειδήσεις.»

Μετά την εννοιολογική διάκριση της συνείδησης και της ταυτότητας διαπιστώνεται ότι: «η ελληνικότητα προκύπτει ως έννοια για να γεφυρωθεί η διάσταση συνείδησης και ταυτότητας, να αναπληρωθεί δηλαδή η αδυναμία της συνείδησης να λειτουργήσει ως ταυτότητα. Δεν αρκούσε η συνείδηση για να μπει η Ελλάδα δυναμικά στο διεθνές πολιτισμικό γίγνεσθαι αλλά χρειαζόταν μια δική της (και όχι κατασκευασμένη ή υιοθετημένη από τους Ευρωπαίους) ταυτότητα. Έτσι η γενιά του '30 αντιλήφθηκε ότι αν ήθελε σοβαρά να προβάλει τη νεότερη ελληνική πολιτισμική διπροσωπία θα έπρεπε να 'εξαγάγει' στους Ευρωπαίους ταυτότητα και όχι συνείδηση. Πώς όμως θα παραδεχτείς την κατασκευαιμότητα αυτής της ταυτότητας που προβάλλεις προς τα έξω όταν ένας λαός έχει γαλουχηθεί με την πίστη στην εθνική του συνείδηση; Πώς θα κάνεις πειστικό ένα τέτοιο εγχείρημα ταυτότητας στο εσωτερικό παρά μόνο με το να συναιρέσεις συνείδηση και ταυτότητα μέσω της ελληνικότητας. Έτσι ορισμένοι της γενιάς του '30 προσπάθησαν να αντιπαραβάλουν στον 'ευρωπαϊκό ελληνισμό' τον (νέο)'ελληνικό ελληνισμό' για να θυμηθούμε την ορολογία του Σεφέρη, να φτιάξουν δηλαδή νεοελληνική ταυτότητα για εσωτερική αλλά και εξωτερική χρήση. Η ελληνικότητα φυσικοποιεί την κατασκευή της ταυτότητας, τη μετασχηματίζει σε συνείδηση και αίσθημα, με άλλα λόγια την καθιστά αποδεκτή από το ελληνικό κοινό.»⁸²

ΑΦΙΣΕΣ ΕΟΤ

81 Βλάχος Α., Ο ελληνικός τουρισμός στα πρώτα του βήματα: Τόποι, τοπία και εθνικός εαυτός, από Αίσωπος Γ. (επίμ.), Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα, ΔΟΜΕΣ, Αθήνα, 2015, σελ. 32.

82 Τζιόβας Δ. «ελληνικότητα: συνείδηση ή ταυτότητα;» Το Βήμα, 6 Απριλίου

Εικ 38: Αφίσα ΕΟΤ, Μ.Βιτσόρης, 1939

Εικ 39: Αιδηψός, Αφίσα ΕΟΤ, 1934

Εικ 40: Λουτράκι, Αφίσα ΕΟΤ, 1938

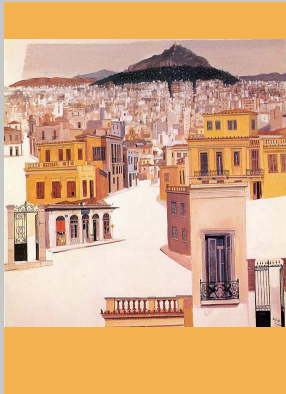
Εικ 41: Λουτράκι, Αφίσα ΕΟΤ, 1934

Εικ 42: Παρθενώνας, Αφίσα ΕΟΤ, Nelly's 1929

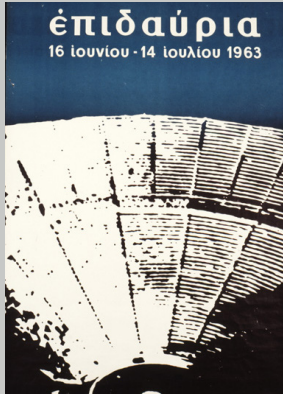
Εικ 43: Σελέστ Πολυχρονιάδη, 1938

Εικ 44: Ροζ Αθήνα, Σ.Βασιλείου, 1958

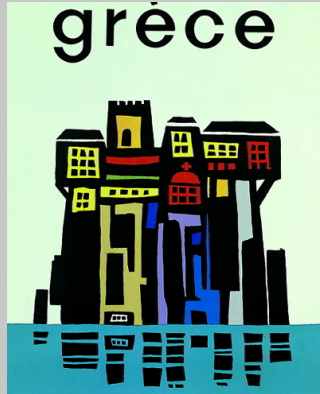
Εικ 45: Λαϊκή αρχιτεκτονική, Αφίσα ΕΟΤ, 1950

Εικ 46: Επίδαυρος, Αφίσα ΕΟΤ, 1963

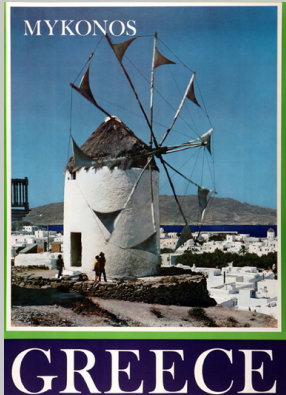
Εικ 47: Φ.Κάραμποτ, Αφίσα ΕΟΤ, 1963

Εικ 48: Φ.Κάραμποτ, Αφίσα ΕΟΤ, 1963

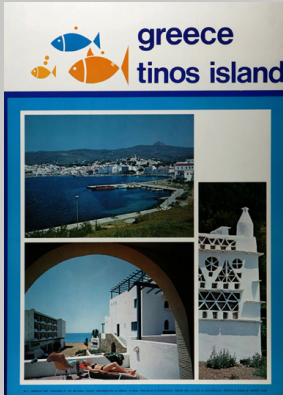
Εικ 49: Ναος Απτέρου Νίκης, Αφίσα ΕΟΤ, 1967

Εικ 50: Μύκονος, Αφίσα ΕΟΤ, 1969

Εικ 51: Κολλάζ, Αφίσα ΕΟΤ, 1971

Εικ 52: Τήνος, Αφίσα ΕΟΤ, 1973

Εικ 53: Yachting και Κρήτη, Αφίσα ΕΟΤ, 1971

Εικ 54: Yachting, Αφίσα ΕΟΤ, 1969

Εικ 55: Ξωκλήσι στη Σίφνο, Αφίσα ΕΟΤ, 1970

// 2.2.2 ΟΠΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΕΛΛΗΝΙΚΟΤΗΤΑΣ

Στην συνέχεια θα εξετάσουμε πως οπτικοποιείται η ελληνικότητα μέσα από τις αφίσες του ΕΟΤ , ώστε να δημιουργηθεί η «επίσημη» εικόνα της χώρας και να προβληθεί στο εξωτερικό, με σκοπό την προσέλκυση τουριστών, ανά τις διαφορετικές χρονικές περιόδους.

Όσον αφορά τον τουρισμό η ελληνικότητα, του 19 ου αιώνα, ήταν συνώνυμη με την προγονική παρακαταθήκη της χώρας και το πνευματικό τοπίο. Εκείνη την εποχή οι ευρωπαίοι αναζητούσαν νέες εμπειρίες στην «απολίτιστη» φύση και την αρχαία σοφία της Ελλάδας.⁸³ Στα ταξιδιωτικά βιβλία και τους εικονογραφημένους ταξιδιωτικούς οδηγούς κατά τον ύστερο 19ο και 20ο αιώνα προτείνεται η γραφική φυσιογνωμία της Ελλάδας και οπτικοποιείται μέσα από εικόνες με τον Όλυμπο, το ναό των Δελφών, την πύλη των λεόντων στις Μυκήνες, την Επίδαυρο και την Ακρόπολη. Επομένως παρατηρούμε ότι εκείνη την περίοδο έχουμε την εμβληματική αναπαράσταση της Ελλάδας όπου η σύγχρονη ζωή «εξαφανίζεται προς όφελος των μνημείων της». Οι πρώτες φωτογραφικές καταγραφές έγιναν από τους ευκατάστατους ταξιδιώτες που πραγματοποιούσαν την μεγάλη περιήγηση στους Αγίους Τόπους και αργότερα από πλανόδιους επαγγελματίες φωτογράφους που είχαν στόχο την ευρωπαϊκή αγορά.

Την δεκαετία του 30, στις αποτυπώσεις σε αφίσες και φωτογραφίες, υπήρξε μια στροφή στην φύση, στην ελληνική ύπαιθρο, στην λαϊκή αρχιτεκτονική και στα ειδυλλιακά τοπία. Σε αυτό συνέβαλλαν το κίνημα της φυσιολατρίας που είχε συνεπάρει τους Ευρωπαίους αστούς που προέκυψε από την προσπάθεια για αντιστάθμιση των επιπτώσεων της εκβιομηχάνισης των κοινωνιών και φυσικά οι βελτιωμένες εναέριες

⁸³ Μοσχοβή Α., This is Greece: Η οπτικοποίηση της ελληνικότητας στο λεργό της Nelly's και της Βούλας Παπαϊωάννου, από Αίσωπος Γ. (επίμ.), Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα, ΔΟΜΕΣ, Αθήνα, 2015, σελ. 234.

και θαλάσσιες μεταφορές στο Αιγαίο και η αύξηση της συγκοινωνίας στην ηπειρωτική Ελλάδα που επέτρεπαν την πρόσβαση σε αυτά τα μέρη. Τα θέματα που κυριαρχούσαν στις αφίσες του '30 σχετίζονται με την γραφική ομορφιά του ελληνικού τοπίου, με το ενδιαφέρον των αρχαίων, των βυζαντινών και των μεταγενέστερων μνημείων (Δελφοί, Ακρόπολη, Ολυμπία, Άγιον Όρος, Μετέωρα, κ.ά.) και με τους κοσμοπολίτικους προορισμούς της χώρας (Ύδρα, Μύκονος, Πόρος, Κέρκυρα, Άνδρος, κ.τλ). Σε πολλές αφίσες της δεκαετίας του 1930, επικρατεί το μπλε χρώμα της θάλασσας και του ουρανού και γίνεται σήμα κατατεθέν ενισχύοντας δίπτυχο Ήλιος- Θάλασσα, με στόχο να δελεάσει τους δέκτες των αφισών, να επισκεφτούν μια χώρα που είναι διαφορετική από της δική τους. Σε πολιτικό επίπεδο υπάρχει ένα κλίμα ανανέωσης κι αυτό οπτικοποιείται στις αφίσες εκείνης της εποχής.⁸⁴

Παράλληλα και το κράτος, με το καθεστώς του Ιωάννη Μεταξά, στρέφεται στην ύπαιθρο και είχε ως στόχο να τονώσει την εθνική συνείδηση και υπερηφάνεια. Στις διαφημιστικές αφίσες, τα βιβλία και τα περιοδικά, κυριαρχούν εικόνες από που παρουσιάζουν την μυθική εικόνα της Ελλάδας, με την ρομαντική Αρκαδία που κατεδείκνυε τη συνέχεια με τις αρχαιοελληνικές απαρχές και επαινούσε τις αρετές της ζωής της υπαίθρου.

Η αρχιτεκτονική συνομιλεί με το τοπίο σε αρκετές καλλιτεχνικές συνθέσεις. Για παράδειγμα στην αφίσα του Δημήτρη Βιτωρόπουλου βρίσκεται μία κοπέλα με τσεμπέρι, να κρατάει ένα καλάθι γεμάτο με κεράσια (εικ 38). Στο φόντο κυριαρχεί ένα νησιωτικό τοπίο με δείγματα λαϊκής αρχιτεκτονικής, όπως τα χαρακτηριστικά λευκά παραδοσιακά σπίτια μικρής κλίμακας και τον ανεμόμυλο. Ο συνδυασμός αρχιτεκτονικής με το τοπίο υπάρχει και στις αφίσες που απεικονίζουν ελληνικές λουτροπόλεις, που τότε ήταν αρκετά διαδεδομένες. Σε αυτές τις αφίσες μπορούμε να διακρίνουμε την αρχιτεκτονική των «κοσμοπολίτικων» λουτροπόλεων, που ακολουθεί «τα πρότυπα της εποχής του μεσοπολέμου με στοιχεία

από την σχολή της Beaux- Arts».⁸⁵ Παράλληλα σε αυτές τις αφίσες, διαφαίνεται για πρώτη φορά η πρόθεση να προβληθεί η ελληνικότητα στο τρίπτυχο ήλιος-θάλασσα-αυθεντικότητα. (εικ 39, 40, 41)

Στην πρώτη αφίσα του ΕΟΤ από την φωτογράφο Nelly, παρατηρούμε ότι δεν δίνεται βαρύτητα στην ρεαλιστική περιγραφή του μνημείου αλλά στην εξιδανίκευση του. Η εξηρησιονιστική απεικόνισή του, που προκύπτει από δυνατό φως και τις σκληρές σκιές που αυτό δημιουργεί στους κίονες και τον περιβάλλον χώρο, έχει ως αποτέλεσμα να παρουσιάσει μια ιδανική και θελκτική εικόνα του μνημείου. Για την τάση προς την εξιδανίκευση των αρχαιολογικών χώρων θα μιλήσουμε και παρακάτω.⁸⁶ (εικ 42)

Αυτή την εξιδανίκευση παρατηρούμε και στην αφίσα της Σελέστ. Πρόκειται για μια εξηρησιονιστική σύνθεση, στην οποία απεικονίζεται η Ακρόπολη με συμβολικό τρόπο. Συγκεκριμένα σε πρώτο πλάνο βρίσκεται ένα άλογο με τον αναβάτη του που με την στάση τους και τους έντονους χρωματισμούς που έχουν, συμβολίζουν δυναμικότητα και τη μαχητικότητα. Με τα αντίστοιχα χαρακτηριστικά διαφαίνεται η ακρόπολη, σύμβολο υπεροχής του ελληνικού λαού, σε δεύτερο πλάνο (εικ 43)

Μετά το τέλος του Β παγκοσμίου πολέμου (1944) και της γερμανικής κατοχής στην Ελλάδα στόχος ήταν η προβολή μιας ήρεμης χώρας που δεν έχει πλέον κατάλοιπα του πολέμου και η περιθωριοποίηση της πραγματικότητας της χώρας που προσπαθούσε να ανασυγκροτηθεί. Οι καλλιτέχνες της εποχής αναδεικνύουν μέσα από τις αφίσες την λαϊκή αρχιτεκτονική που διαφέρει από την αντίστοιχη ευρωπαϊκή, τονίζοντας τα γραφικά λιμάνια, τα άσπρα σπίτια στο Αιγαίο, τα ξωκλήσια, τους ανεμόμυλους, και φυσικά τα αρχαία μνημεία.⁸⁷

84 Ο.π., σελ. 12

85 Φιλίππιδης Δ., Νεοελληνική Αρχιτεκτονική, κεφ6ο «Οι ατέρμονες δρόμοι (1930-1940)», Μέλισσα, Αθήνα, 1999, σελ. 241

86 Αρίφη Μ., ερευνητική εργασία «Η ταυτότητα της Ελλάδας μέσα από τις αφίσες του ΕΟΤ»

87 Σγάρτσου Θ., Διπλωματική Εργασία: «Ματιές στην Ελλάδα μέσα από τις τουριστικές αφίσες»

Με την χρήση έντονων και φωτεινών χρωμάτων και θεμάτων από την καθημερινή ζωή όπως απλά τοπία και καλοκαιρινά θέρετρα οι ζωγράφοι Αλμαλιώτης, Βακιρτζής, Βασιλείου, Βυζάντιος, Κοσμάδου, Μόραλης, Μόσχος, Τέσης, έκαναν τα έργα τους «ασπίδες» με τις οποίες προστάτησαν τον ελληνικό τουρισμό, καλύπτοντας με επιτυχία τα τραύματα του πολέμου 1940-1944. (εικ 44)

Στην θεματογραφία των αφισών η αρχιτεκτονική πολλές φορές πρωταγωνιστεί, δηλαδή απεικονίζονται κτίρια λαϊκής αρχιτεκτονικής (εικ 45), μνημεία και με γραφιστικό τρόπο ενώ άλλες φορές η αρχιτεκτονική εμφανίζεται σε συνδυασμό με το ελληνικό τοπίο, δηλαδή τα παραδοσιακά σπίτια, τα αρχαία μνημεία, οι μικρές εκκλησίες υπάρχουν στη σύνθεση δίπλα σε γραφικά λιμάνια και παραλίες. Η θάλασσα μάλιστα, είναι συνηθισμένη απεικόνιση στις καλλιτεχνικές συνθέσεις, και υπάρχει σε αρμονία με την αρχιτεκτονική. Επιπλέον σε μερικές αφίσες η αρχιτεκτονική παρουσιάζεται σαν θέαμα και σαν μέρος του ίδιου του σκηνικού, όπως στις αφίσες για το φεστιβάλ Αθηνών και Επιδαύρου (εικ 46). Στις αφίσες όπου η αρχιτεκτονική εμφανίζεται ως το κυρίαρχο θέμα, πρωταγωνιστεί το δίπολο «Κλασσική Αρχαιότητα-Λαϊκή παράδοση». Τα δείγματα αρχιτεκτονικής της Βυζαντινής και Υστεροβυζαντινής περιόδου στις αφίσες είναι λιγοστά και συνήθως παρουσιάζουν το Μυστρά και τα Μετέωρα. (εικ 47, 48)

Τα μνημεία αυτά ταυτίστηκαν στο εξωτερικό με τον ελληνικό πολιτισμό. Αποτελούν ένα τοπόσημο εκείνης της περιόδου για την Ελλάδα. Όπως έχει αναφέρει ένας από τους πιο σημαντικούς δημιουργούς των αφισών του ΕΟΤ, ο Μιχάλης Καντζουράκης: «Όταν κάνεις μια αφίσα για τον τουρισμό, ψάχνεις να βρεις τι συμβολισμούς θα καταλάβει ο κόσμος αμέσως, ποιο είναι το unique selling point - π.χ. μια αρχαία κολόνα. Δεν θα πας να βάλεις ένα πολύπλοκο πράγμα που δεν το ξέρει κανείς».⁸⁸

Επιπλέον μετά το 1950 καθιερώνονται και άλλα πρότυπα της «ελληνικότητας» γύρω από την κοινωνική ζωή και τον πολιτισμό της σκηνοθετημένης τοπικής πραγματικότητας, τα οποία για την προβολή

τους στο εξωτερικό, οπτικοποιούνται από στερεότυπες εικόνες με ευγενικούς και χαμογελαστούς ντόπιους, γραφικούς παππούδες και γιαγιάδες, λευκά σπίτια, καφεενία κτλ. Ο χώρος περιγράφεται με νοσταλγία και η πραγματικότητα κρύβεται επιμελώς πίσω από την επίπλαστη ρομαντική εικόνα που προωθείται. Ένα κράμα ιστορίας με κλισέ και επιβεβλημένες καταστάσεις, παγιώθηκαν μέσα στα χρόνια, και πέρασαν σαν πραγματικές παραδόσεις, οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν όχι μόνο για να προσελκύσουν ξένους αλλά και να απευθυνθούν στην Ελληνική αγορά.

Η δεκαετία του 1960 υπήρξε χρυσή για τον τουρισμό.⁸⁹ Η χώρα αυτήν την δεκαετία χαρακτηρίζεται από κομματικές συγκρούσεις και βίαιες κοινωνικές αντιπαραθέσεις και οι νέοι μεταναστεύουν στο εξωτερικό. Αντίθετα προβάλλεται η παραδοσιακή λιτότητα του καθημερινού βίου στη Μεσόγειο, η οποία αναγάζεται σε εναλλακτικό πρότυπο της ήδη «μπουχτισμένης» τη λογική της υπερκατανάλωσης και της απόλαυσης της Δύσης.

Περνώντας στην ιδιόμορφη περίοδο της στρατιωτικής δικτατορίας (1967-1974) διαπιστώνουμε ότι ο ΕΟΤ, ο οποίος είχε την στήριξη της, με στόχο την τουριστική ανάπτυξη, παρείχε κίνητρα και δάνεια με ευνοϊκούς όρους, αδιαφορώντας για την ποιότητα. Η ηγεσία της Χούντας είχε κατανοήσει την σημαντική δύναμη του τουρισμού στην Ελλάδα και ήθελε να προωθήσει την εικόνα της χώρας που προοδεύει και εξελίσσεται. Καινοτομία στις αφίσες εκείνης της εποχής είναι η χρήση γραφιστικών και η απεικόνιση τουριστών στις φωτογραφίες (εικ 49, 50). Η αφίσα του ΕΟΤ το 1971 απεικονίζει ένα ιστιοφόρο και τα πιο δημοφιλή τουριστικά «προϊόντα». Μια ακρογιαλιά με ξέγνοιαστους τουρίστες κάτω από τον ήλιο, και έναν αρχαίο ναό (εικ 51).

Επιπλέον αρχίζουν οι αφίσες αρχίζουν να διαφημίζουν συγκεκριμένους προορισμούς όπως αυτή η αφίσα που αφορά το νησί της Τήνου. Και εδώ βλέπουμε τα ίδια στοιχεία, δηλαδή ένα περισσότερων αντιπροσωπευτικό

88 Συνέντευξη στην εφημερίδα LIFO των δημιουργών Αγνή και Μιχάλη Κατσουράκη ,17/01/2008.

89 Κωνσταντίνος Γ., Live your myth: Η Ελλάδα μέσα από τις αφίσες του ΕΟΤ, στο <https://www.athensvoice.gr> 21/6/2013

δείγμα λαϊκής αρχιτεκτονικής, και πάλι ξέγνοιαστους τουρίστες που απολαμβάνουν τον ήλιο (εικ 52).

Τέλος οι αφίσες εκείνη την περίοδο διαφήμιζαν υποδομές του τουρισμού, όπως για παράδειγμα υποδομές για yachting (εικ 53 & 54), προκειμένου να προσελκυσθούν επισκέπτες που επιθυμούσαν να ταξιδέψουν με ιδιωτικά σκάφη και ιστιοπλοϊκά.⁹⁰ Ο σκοπός αυτών των αφισών ήταν να δείξουν ότι η τουριστική βιομηχανία είναι οργανωμένη και ικανή να προσφέρει πολλές δραστηριότητες και σύγχρονες ανέσεις στον ταξιδιώτη.

Περνώντας στη δεκαετία 1980 μέχρι και σήμερα, παρατηρούμε ότι η ζωγραφική αντικαθίσταται ολοκληρωτικά από την φωτογραφία. Έτσι η εξιδανικευμένη και πραγματική ομορφιά της Ελλάδας τείνουν να ταυτίζονται. «Το ελκυστικό προκύπτει από απλά 'στιγμιότυπα' της καθημερινής τουριστικής πραγματικότητας τα οποία προβάλλονται καθ' υπερβολή των πραγματικών τους διαστάσεων. Για παράδειγμα, ένα μπλε παραδοσιακό τραπεζάκι καφενείου με δυο ξύλινες καρέκλες προτείνονται ως στερεοτυπική εικόνα της αγαπημένης τουριστικής Ελλάδας. Και μέσω αυτών υποβάλλεται το μήνυμα ότι το αυθεντικό είναι ακόμα ζωντανό και σε τουριστική ετοιμότητα.»⁹¹

Μέχρι σήμερα το όραμα του ΕΟΤ ορίζεται από δύο άξονες:

α) να γίνει η Ελλάδα ηγετικός ευρωπαϊκός προορισμός για όλο το χρόνο
β) να γίνει ένας από τους πρώτους 5 ευρωπαϊκούς προορισμούς που θα εξειδικεύεται στα βιωματικά ταξίδια.

Όσον αφορά τις δράσεις προώθησης έχουν πολλαπλασιαστεί και διαφοροποιηθεί σύμφωνα με τις γραμμές του σύγχρονου μάρκετινγκ. Το 2009 ήταν η χρονιά που σταμάτησε η παραγωγή αφισών του ΕΟΤ, σηματοδοτώντας το πέρασμα στην ψηφιακή εποχή.

Συμπεραίνουμε ότι, το ελληνικό κράτος για την προσέλκυση τουριστών επιδεικνύει με κάθε τρόπο το ιστορικό παρελθόν της χώρας μέσα από τα μνημεία της. Εξάλλου, όπως είχε πει και ο Άρης Κωνσταντινίδης:

«Όλη η Ελλάδα είναι ένα υπαίθριο μουσείο (αρχαιολογικό, βυζαντινό, νεοκλασικό, λαϊκής παράδοσης)».

Εκτός από τα μνημεία της κλασσικής αρχαιότητας, πολύ συχνά προβαλλόταν και η παραδοσιακή αρχιτεκτονική. Στις αφίσες του ΕΟΤ, ανεξάρτητα την εποχή, εντοπίζουμε συχνά να προβάλλονται δείγματα λαϊκής αρχιτεκτονικής, κυρίως από τα νησιά του Αιγαίου. Είναι γνώριμή σε όλους η εικόνα του γραφικού οικισμού με τα λευκά μικρής κλίμακας σπίτια, το ειδυλλιακό λιμανάκι ή την παραλία. Αυτές οι εικόνες αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της τουριστικής προπαγάνδας και αποτελούν μέχρι και σήμερα ένα ισχυρό θέλγητρο για να επισκεφθούν τουρίστες την Ελλάδα, για να βιώσουν αυτήν την διαφορετική κουλτούρα. (εικ 55)

Μελετώντας τα μέσα προβολής παρατηρούμε την έλλειψη απεικόνισης της μοντέρνας αρχιτεκτονικής, με εξαιρέσεις τα ξενοδοχεία Ξενία και κάποια δείγματα ξενοδοχειακής αρχιτεκτονικής κατά την διάρκεια της δικτατορίας με σκοπό την προβολή μιας εκσυγχρονισμένης χώρας. Έτσι η μοντέρνα αρχιτεκτονική στην Ελλάδα παραμένει στη σκιά των ιστορικών μνημείων και δεν προβάλλεται.

« πως η εμμονή για διατήρηση του παλιού γεννάται από την αδυναμία να κτίσουμε κάτι καινούριο και αντάξιο του παλιού». Άρης Κωνσταντινίδης.

⁹⁰ Μούσα Μ., άρθρο «Πολιτικές για τον Τουρισμό –Η υλοποίηση του οράματος για τον τουρισμό μέσα από το κτιριακό έργο του ΕΟΤ», βιβλίο Μεταπολεμικός μοντερνισμός : αρχιτεκτονική, πολιτική και τουρισμός στην Ελλάδα, 1950-1965 : τελική έκθεση, , εκδόσεις ΕΜΠ,σελ.195

⁹¹ Κωνσταντινίδης Γ., Live your myth: Η Ελλάδα μέσα από τις αφίσες του ΕΟΤ, στο <https://www.athensvoice.gr> 21/6/2013

// 2.2.3 ΕΛΛΗΝΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Σε αυτό το κεφάλαιο θα αναλύσουμε τα στοιχεία τα οποία χαρακτηρίζουν τα αρχιτεκτονικά έργα ως φορείς ελληνικότητας και ενυπάρχουν μέσα σε αυτά. Δεν θα σταθούμε σε όλους τους μορφολογικούς αρχιτεκτονικούς χειρισμούς όπως τα μπαλκόνια, η στέγη, το χρώμα, ο ρυθμός κτλ. αλλά θα εμβαθύνουμε περισσότερο στο βίωμα του χώρου, δηλαδή στις σχέσεις μεταξύ του χώρου με τον άνθρωπο σε συνάρτηση με το χρόνο, που προκύπτουν από ανάγκες και λειτουργίες της ζωής.

Αξιοσημείωτη είναι η ρήση του Δ.Α. Φατούρου, ο οποίος χαρακτηριστικά είχε αναφέρει τα εξής: «Υπάρχουν πολλές απόψεις σχετικά με ποιο κέντρο βάρους πρέπει να συζητήσουμε για την αρχιτεκτονική. Με τα ζητήματα κατασκευής, ρύθμισης του περιβάλλοντος, με τα ζητήματα των κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων; Από οποιαδήποτε μεριά κι αν συζητηθεί ένα είναι σταθερά παρόν. Το ζήτημα του προηγούμενου, το ζήτημα του τι υπάρχει και του τι υπήρχε. Αυτό που με διαφορετικούς τρόπους το λέμε ιστορική διαδρομή, παράδοση και που θα μπορούσε κανείς να το πει με έναν πιο απελευθερωμένο τρόπο από συγκεκριμένες καταγραφές, η μνήμη.»⁹²

Βασιζόμαστε στην μνήμη, δηλαδή στην βιωματική σχέση με την ιστορία⁹³ για την δημιουργία ενός νέου αρχιτεκτονικού έργου, δεν παίρνουμε κομμάτια από την ιστορία και τα προσαρτούμε σε αυτά για να αποκτήσουν μια υποτιθέμενη ταυτότητα. Όπως αναφέρει χαριτολογώντας ο Α. Κωνσταντινίδης «Φοράω εγώ περικεφαλαία και χλαμύδα για να δείξω ότι είμαι Έλληνας;»⁹⁴

Ο Δημήτρης Γληνός μας θυμίζει ότι «Η ιστορική μνήμη είναι καθολικό

φαινόμενο» γιατί «σε όλες τις ανθρώπινες κοινωνίες με τρόπους πολλούς και διάφορους τα περασμένα ζούνε μέσα στα τωρινά και το σήμερα παίρνει τη ζωή από το χθες.» Έπειτα προσθέτει πως «η βίωση αυτή μπορεί να ξεχωριστεί σε δύο μορφές, σε επιβίωση και σε αναβίωση. Η πρώτη μορφή, η οποία είναι ασυνείδητη αποτελεί μια «κατ' εξοχήν κοινωνιοπλαστική δύναμη» μέσω της οποίας το χθες ζει οργανικά μετουσιωμένο μέσα στο σήμερα.» Ενώ η δεύτερη συνειδητά, «στρέφεται σε στοιχεία που ο καιρός τα ξεμάκρυνε από την άμεση ιστορική μνήμη» και υψώνει το παλιό σε πρότυπο, σε παράδειγμα, προσπαθώντας να το ξαναβάλει «σαν οργανικό στοιχείο μέσα στη νέα ζωή».⁹⁵

Μέχρι τις αρχές του 19 ου αιώνα, στον τομέα της αρχιτεκτονικής το πρόβλημα της ελληνικότητας των κτηρίων δεν είχε τεθεί, η μάλλον εμφανιζόταν λυμένο χάρη στον νεοκλασικισμό, κυρίαρχη αρχιτεκτονική έκφραση στη Δύση την εποχή που γεννιόταν το ελεύθερο ελληνικό κράτος.

Η ντόπια αρχιτεκτονική παράδοση, συνυφασμένη κυρίως με μικρούς αγροτικούς οικισμούς, δεν προσέφερε έτοιμα πρότυπα για μια αστική αρχιτεκτονική, ενώ τα πρότυπα που έρχονταν από τη Δύση ήταν περισσότερο προσαρμοσμένα στις καινούριες ανάγκες και είχαν μορφές της «Ελληνικότητας». Ήδη από το 1980 η ευρωπαϊκή αρχιτεκτονική είχε σπάσει τους δεσμούς με την κλασική παράδοση και το γεγονός αυτό δεν άργησε να δημιουργήσει στους Έλληνες αρχιτέκτονες προβλήματα επιλογής, μιας και το σύγχρονο δεν ήταν πια ελληνοπρεπές. Στα πλαίσια του εκλεκτικισμού, η επιμονή στις κλασικίζουσες μορφές εξακολουθεί

92 Φατούρος Δ.Α., στο Επεισόδιο:003 ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΟΤΗΤΑ ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΙΚΙΩΝΗΣ, ΑΡΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ

93 Κωνσταντινίδης Α. στο Επεισόδιο:003 ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΟΤΗΤΑ ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΙΚΙΩΝΗΣ, ΑΡΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ

94 συνέντευξη με τον Στάθη Τσαγκαρουσιάνο στο περιοδικό Το Τέταρτο, του Μάνου Χατζιδάκι. Πηγή: www.lifo.gr

95 Πλάτων Σοφιστής, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Δημήτρης Γληνός, Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος

να αποτελεί λύση. Τα πράγματα αλλάζουν μετά την μικρασιατική καταστροφή μιάς και αλλάζουν οι ανάγκες του κόσμου. Σε αυτό συνέβαλλε η διάδοση του μπετόν αρμέ και των ιδεών του μοντέρνου κινήματος. Εκείνη την περίοδο η Ελλάδα χάνει τους δεσμούς της με την ανατολή και στρέφεται προς τη Δύση, στα πλαίσια του εκσυγχρονισμού αλλά και διατήρησης μιας πολιτισμικής ιδιαιτερότητας. Το αίτημα της ελληνικότητας προβάλλεται επιτακτικό και στην αρχιτεκτονική. Έτσι οι γενιές του 20 και του 30 αφήνουν πίσω τις κλασικιστικές λύσεις και στρέφονται κυρίως προς την νεότερη λαϊκή παράδοση. Οι πρώτοι αρχιτέκτονες που εκφράζουν αυτήν την τάση, είναι ο Α. Ζάχος και ο Δ. Πικιώνης. Έκδηλη είναι και η διάθεση για απαγκίστρωση από τις μορφοκρατικές αντιλήψεις, για μία αναζήτηση του βαθύτερου νοήματος της εθνικής αρχιτεκτονικής παράδοσης.

Οι νέοι Έλληνες αρχιτέκτονες της εποχής, που ενστερνίζονται τις ιδέες της διεθνούς πρωτοπορίας αρνούνται την μίμηση των ιστορικών μορφών, αλλά δεν απορρίπτουν τα αίτημα της ελληνικότητας. Υπήρξε η διαπίστωση ότι πολλές από τις διακηρυγμένες αρχές του μοντέρνου κινήματος, όπως η ανταπόκριση της αρχιτεκτονικής στις ουσιαστικές ανθρώπινες ανάγκες, η ορθολογική και ειλικρινής χρήση των υλικών στην κατασκευή, ο περιορισμός σε απλές μορφές, εκφράζονται κατά τρόπο παραδειγματικό στην ελληνική αρχιτεκτονική παράδοση. Άρα όσο κι αν προβάλλεται σαν διεθνές στυλ στην πραγματικότητα σημαίνει την επανασύνδεση με τη βαθύτερη ουσία της παράδοσης μας.⁹⁶

Για κάποιο χρονικό διάστημα συμβάδισε και ο Δ. Πικιώνης με την τάση της εποχής, αφού πολλές από τις αρχές του μοντέρνου κινήματος ταιριάζουν με τις δικές του αντιλήψεις, όπως αυτές έχουν διαμορφωθεί από την μελέτη της ελληνικής λαϊκής αρχιτεκτονικής. Στην συνέχεια όμως διαπιστώνει ότι λύσεις που προάγει το μοντέρνο κίνημα είναι πλαστικά ασυμβίβαστες με την ελληνική αρχιτεκτονική παράδοση και με το ελληνικό τοπίο. Έτσι, συνέχισε υποστηρίζοντας την «ελληνικότητα» στην αρχιτεκτονική και αναζητούσε διαρκώς τις δυνατότητες που μπορεί να δώσει η παράδοση για την επανακατάκτηση αξιών του παρελθόντος «στην έκταση και το βάθος που επιτρέπει η σύγχρονη ιστορία».

Ο Πικιώνης δεν επεδίωξε να διατυπώσει κάποια συγκεκριμένη θεωρία γύρω από το θέμα αλλά εμπιστευόταν περισσότερο την διαίσθηση και αυτήν προσπαθούσε να οξύνει στους μαθητές του.

Ένας ακόμα αρχιτέκτονας που το όνομα του είναι άμεσα συνδεδεμένο με την έννοια της ελληνικότητας είναι ο Άρης Κωνσταντινίδης, ο οποίος προσπάθησε στα έργα του όχι να «ελληνίσει» αλλά να αντιμετωπίσει και στην θεωρία και στην πράξη το πρόβλημα οργανικής προσαρμογής στο ελληνικό τοπίο και στις ουσιαστικές ανάγκες των ανθρώπων. Ο Άρης Κωνσταντινίδης άφησε το δικό του στίγμα στην Αρχιτεκτονική με την κατασκευαστική ειλικρίνεια και την ορθοκανονική τοποθέτηση των δομικών στοιχείων. Αυτή ήταν η δική του απάντηση στο αίτημα της Ελληνικότητας, δημιουργώντας μίαν "αληθινή" - διαχρονική Αρχιτεκτονική. Πέτρα και ξύλο σε συνδυασμό με ανεπίχριστο μπετόν και παραδοσιακά σύμβολα λαξευμένα από τα χέρια έμπειρων μαστόρων, καθώς και η τεχνική του καδραρίσματος με την οποία οδηγούσε τον χρήστη στον θαυμασμό του τοπίου, συνθέτουν τα χαρακτηριστικά του έργου του. Δημιουργούσε "Δοχεία Ζωής" ανάλογα με τις ανάγκες που υπαγορεύονταν από τον τόπο, το κλίμα και τη χρονική στιγμή.⁹⁷

Συμπερασματικά, όσον αφορά την ελληνικότητα στην αρχιτεκτονική θα μπορούσαμε να πούμε ότι λειτουργεί διττά, είτε ως κινητήρια δύναμη είτε ως παράμετρος που σε εγκλωβίζει σε προκαθορισμένες μορφές. «Οι σημαντικότερες στιγμές στην ιστορία της νεοελληνικής αρχιτεκτονικής ήταν εκείνες όπου η αρχιτεκτονική λειτούργησε απελευθερωμένη από τους περιορισμούς του παρελθόντος αλλά παράλληλα κατάφερε να κατανοήσει και να αποκωδικοποιήσει τη ουσία που βρίσκεται στην τοπική παράδοση και την εξέφρασε με σύγχρονο τρόπο, προσδίδοντάς της νέο περιεχόμενο. Γιατί ούτως ή άλλως κάθε άξιο έργο δεν μπορεί να είναι αποκομμένο από αυτό που προϋπήρχε και ταυτόχρονα να 'τρεμοπαίζουν πάνω του οι ανταύγειες του μέλλοντος', όπως είπε ο Αντρέ Μπρετόν.»⁹⁸

96 Κονταράτος Σ., Αρχιτεκτονική και παράδοση: Ιδεολογίες, πρακτικές και προβλήματα στη χρήση του αρχιτεκτονικού παρελθόντος, Καστανιώτης, Αθήνα, 1986, σελ. 95-96

97 Βαζακίδου Ε., Η αναζήτηση της Ελληνικότητας, μέσα από τις απόψεις και το πεδίο εφαρμογής σε έργα κατοίκησης του Άρη Κωνσταντινίδη, Ερευνητική εργασία

98 Παπαϊωάννου Τ. Ελληνικότητα και αρχιτεκτονική στο http://art-agenda.blogspot.com/2008/06/blog-post_9005.html

2.3 Αρχαιολογικοί χώροι: Τα πρώτα ανακατασκευασμένα τοπία τουρισμού

Η ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους του 19 ου αιώνα , στηρίχθηκε στην ιδέα της πολιτισμικής και ιστορικής συνέχειας με το ένδοξο αρχαίο παρελθόν. Κυρίαρχα στοιχεία στη σύσταση της νέας ελληνικής ταυτότητας , υπήρξαν η παρουσία του παρελθόντος μέσω των αρχαίων μνημείων και ο πνευματικός ρόλος του τοπίου, ως στοιχείου καταγωγής. Με την εμφάνιση του μαζικού τουρισμού οι αναπλάσεις των αρχαιολογικών χώρων έλαβαν χώρα πολύ πιο συστηματικά, ενώ από τη δεκαετία του '50 και μετά συνδέθηκαν με τους αναπτυξιακούς και ιδεολογικούς στόχους της μεταπολεμικής μετεμφυλιακής Ελλάδας.⁹⁹ Εκείνη την εποχή ο τουρισμός ήταν η κινητήριος δύναμη που δημιούργησε τις κατάλληλες πιέσεις για την ανάληψη δράσης σε κεντρικό και τοπικό επίπεδο από δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς και συνέβαλλε στην ανάδειξη και προστασία ορισμένων ιστορικών τόπων και μνημείων.¹⁰⁰ Για την κατανόηση των αρχικών μορφών των αρχαιολογικών χώρων και για την δυνατότητα επανάχρησης και ένταξής τους στην τουριστική διαδικασία ως τμήμα του παρελθόντος που «ξαναζωντάνεψε», ήταν απαραίτητη η εντατική ανασκαφή τους, οι εντατικές αναφυτεύσεις, και η αναστήλωση των κτηριακών δομών τους.¹⁰¹ Ενώ για την περίπτωση αστικών τοπίων έχουν αρχίσει να γίνονται βήματα προς την σωστή κατεύθυνση της συνεχόμενης ανακύκλωσης, την συντήρηση και επανάχρηση κτιρίων και μεγάλων τμημάτων του αστικού ιστού (gentrification).

Κατά τον Reigl, «η εξιδανίκευση του αρχαιολογικού τοπίου και των αρχιτεκτονικών ερειπίων της κλασικής αρχαιότητας, που ενέπνευσαν

κάθε είδους αναπαραστάσεις από τον 17ο αιώνα και μετά, συγκροτεί μια φανταστική κατασκευή προβολής μιας παρελθούσης εποχής μεγαλείου σε ένα παρόν παρακμής ή στασιμότητας με την προσδοκία αναγέννησης του.»¹⁰²

Οι αρχαιολογικοί χώροι αποτέλεσαν τα πρώτα ανακατασκευασμένα τοπία τουρισμού.¹⁰³ Παρακάτω θα αναλύσουμε κάποια παραδείγματα.

_Η Αγορά των Αθηνών (εικ 56) ανασκάπτεται και αποκαθίσταται πριν και μετά τον Πόλεμο (1931-40 και 1953-56) από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών κάτι που προϋπέθετε την αποξήλωση ολόκληρης της παλιάς αθηναϊκής γειτονιάς με τα μικροαστικά σπίτια που έστεκαν στους πρόποδες του βράχου της Ακρόπολης,

_Η πλήρης ανακατασκευή της Στοάς του Αττάλου που θα λειτουργούσε ως μουσείο, τη φύτευση του χώρου με ποικιλίες της αττικής χλωρίδας και την διαμόρφωση διαδρομών για την κίνηση των επισκεπτών.(εικ 57 & 58)

_Παρεμβάσεις του Δημήτρη Πικιώνη στους λόφους της Ακρόπολης και του Φιλοπάππου, που συνέβαλλαν στην «καθιέρωση» του τοπίου της Ακρόπολης. Στην εισηγητική έκθεση για την εκτέλεση των «περί την Ακρόπολιν αρχαιολογικών χώρων» έργων, ο Πικιώνης ξεκαθαρίζει ότι «δεν πρόκειται για μηχανικό έργο αλλά για ουσιαστικά καλλιτεχνικό, το οποίο περιέχει 'πολλήν χειρωναξίαν' και πολλές δυσκολίες λόγω της ιστορικότητας του τόπου». Στο έργο, σημειώνει, «δεν μπορούν να εφαρμοστούν οι γνωστοί τρόποι και οι τρέχουσες μορφές κατασκευής αλλά ο αρχιτέκτονας πρέπει να συλλάβει νέες μεθόδους, εμπνεόμενος από την αρχαία τέχνη».¹⁰⁴ (εικ 59, 60, 61)

99 Γιαλούρη Ε., Το παρόν του παρελθόντος: Κλασική αρχαιότητα και σύγχρονη Ελλάδα, από Αίσιωπος Γ. (επίμ.), Τοπία Τουρισμού : Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα, εκδόσεις Δομές, σελ. 223

100 Κοκκώσης, Χ., Τσάρτας, Π. (2001). Τουρισμός και βιώσιμη ανάπτυξη. Τουρισμός-αναψυχή. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.

101 Αίσιωπος Γ., Τοπία Τουρισμού : Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα, ΔΟΜΕΣ, Αθήνα, 2015, σελ. 111

102 Αθανασίου Α., Το αρχαιολογικό τοπίο της Επιδαύρου: Φορέας νοήματος και όχημα εκμοντερνισμού, επίμ. Γιάννης Αίσιωπος, , Τοπία Τουρισμού : Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα, ΔΟΜΕΣ, Αθήνα, 2015, σελ. 245

103 Αίσιωπος Γ., Τοπία Τουρισμού : Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα ΔΟΜΕΣ, Αθήνα, 2015, σελ. 111

104 <https://www.postmodern.gr/o-peripatos-tou-dimitri-pikiwni-ston-i/>

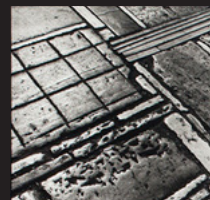
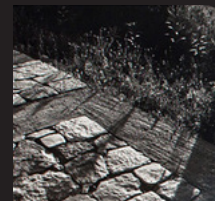
Εικ 56: Άποψη της περιοχής της Αρχαίας Αγοράς πριν την κατεδάφιση των απαλλοτριωμένων σπιτιών από το Αρχείο Ανασκαφών Αγοράς, Αθήνα

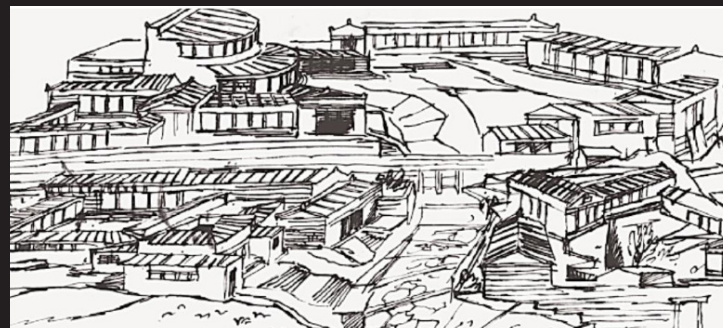
Εικ 57: Έναρξη εργασιών αναστήλωσης της Στοάς του Απάλου, το 1952.

Εικ 58: Η Στοά του Απάλου, αρχαία αγορά - Αθήνα

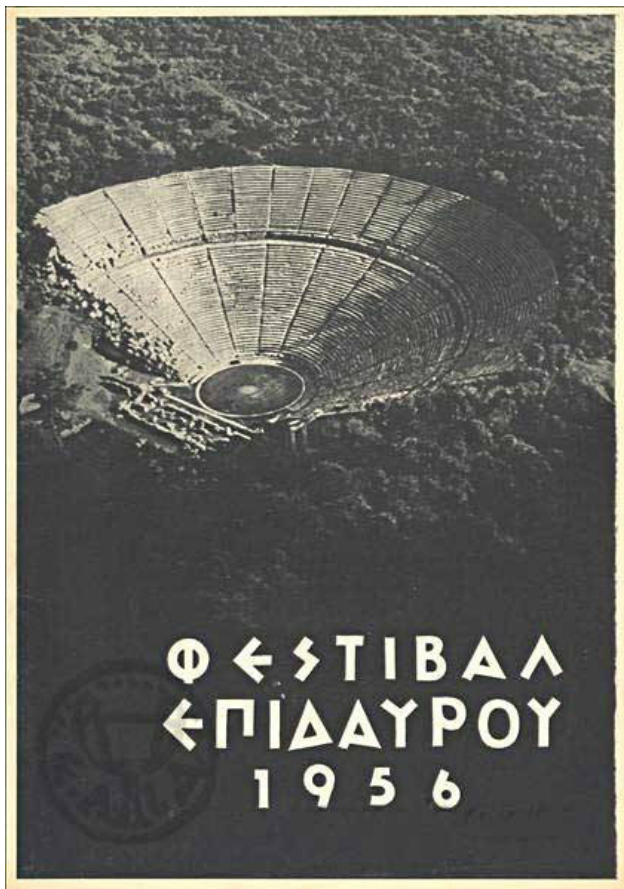
Εικ 60: Μονοπάτια και περιβάλλον χώρος της Ακρόπολης και του Φιλοπάππου, 1989, δεκατρείς ασπρόμαυρες φωτογραφίες, συλλογή Hélène Binet

Εικ 61: Δ.Πικιώνης, προσχέδιο για το δελφικό κέντρο, 1934

Εικ 62: Δ.Πικιώνης, Λεπτομέρεια από το δρόμο του Φιλοπάππου (Helen Binet)

Εικ 63: Αφίσα για το Φεστιβάλ Επιδαύρου, 1956. Αρχείο ΕΛΙΑ

Εικ 64: Το Ωδείο του Ηρώδη του Αττικού. Άποψη από την Ακρόπολη. Διακρίνεται το αναμαρμαρωμένο από τον Α.Ορλάνδο κοίλο. Φωτ. Φ.Μαλλούχου-Τufano, 2010

Ο αρχαιολογικός χώρος της Επιδαύρου είναι ένα συνεκτικό παράδειγμα κατασκευής του τουριστικού προορισμού. Εκεί έγιναν εκτεταμένες αναστηλώσεις στο αρχαίο θέατρο, εκσυγχρονισμός του αρχαιολογικού χώρου, των προσβάσεων του και σχεδιασμός νέων μοντέρνων εγκαταστάσεων, πρόγραμμα ανασχεδιασμού και αναφύτευσης του τοπίου. Τέλος, είναι πολύ σημαντικό γεγονός ότι καθιερώθηκε η μεταπολεμική θεσμική επαναλειτουργία του αρχαιολογικού χώρου με παραστάσεις αρχαίου δράματος. (εικ 63) Το θέατρο ανακαλύφθηκε το 1881 από τον αρχαιολόγο Π. Καββαδία (1850-1928) και έκτοτε βρισκόταν στην ίδια μη λειτουργική κατάσταση μέχρι το 1952. Τότε, ύστερα από πιέσεις του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού (ΕΟΤ), Διεύθυνση Αναστηλώσεως των Αρχαίων και Ιστορικών Μνημείων της Ελλάδος του υπουργείου Παιδείας, με επικεφαλής τον Α.Ορλάνδο, αποφασίζει τη γενική αναστήλωσή του καθ' υπόδειξη της Αμερικανικής Αποστολής.

Με ταχύτατο ρυθμό, λόγω της ανάγκης για την επαναλειτουργία του χώρου και τη διοργάνωση του φεστιβάλ, ο Ορλάνδος εκτέλεσε τεράστιο αναστηλωτικό έργο στην Επίδαυρο, στο Ασκληπιείο, το Στάδιο και τη Θόλο και τέλος στο αρχαίο θέατρο. Επιπλέον το διάστημα 1952-1957 προχωρά σε αναστηλωτικές εργασίες στα μνημεία της Ακρόπολης. Συγκεκριμένα στο Ωδείο Ηρώδου του Αττικού αποκατέστησε ολόκληρο το κατεστραμμένο κοίλο, τις προεδρίες, τα εδώλια και τις κερκίδες και αναστήλωσε τους εξωτερικούς τοίχους και τα τόξα της πρόσοψης, με σκοπό την επαναλειτουργία του.¹⁰⁵ (εικ 64). Παρόλο που οι αναστηλωτικές αυτές εργασίες είχαν τεράστια συμβολή στη ανάδειξη και διάδοση των αρχαίων μνημείων, αντιμετωπίστηκαν με σκεπτικισμό από επόμενες γενιές αρχαιολόγων.

Χαρακτηριστικά, η αρχαιολόγος Φ. Μαλλούχου-Τufano επισημαίνει ότι «οι επεμβάσεις στα μνημεία υπαγορεύτηκαν από τους αναπτυξιακούς και ιδεολογικούς στόχους των μεταπολεμικών κυβερνήσεων, ώστε να ανταποκριθούν στην πιεστική ανάγκη της τουριστικής αξιοποίησης τους, οδηγώντας τον Ορλάνδο σε φορμαλιστικές, αγκυρωμένες στο παρελθόν, ατεκμηρίωτες προσεγγίσεις και αναστηλωτικά σφάλματα.»¹⁰⁶

¹⁰⁵ Αιμιλία Αθανασίου, Το αρχαιολογικό τοπίο της Επιδαύρου: Φορέας νοήματος και όχημα εκμοντερνισμού, από Αίσωπος Γ. (επίμ.), Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα, ΔΟΜΕΣ, Αθήνα, 2015, σελ. 248

¹⁰⁶ Φ. Μαλλούχου-Τufano, «Η αποκατάσταση των μνημείων στην Ελλάδα: 1834-2000», στο Αναστηλώσεις Μνημείων, Η Καθημερινή-Επτά Ημέρες, Κυρ. 20 Φεβρουαρίου 2000, σελ. 2-5.

Το 1957, επί κυβέρνησης Κ. Καραμανλή, οι αναστηλώσεις συνεχίστηκαν με στόχους την ενίσχυση του τουρισμού και την ανάδειξη των αρχαιοτήτων. Για τον ΕΟΤ, σύμφωνα και με την αμερικανικής έμπνευσης νοοτροπία, βασικό κριτήριο για τον προγραμματισμό νέων τεχνικών έργων σε αρχαιολογικά τοπία αποτελούσε η δυνατότητα τουριστικής αξιοποίησης τους και όχι η ιστορική σημασία τους. Προσπαθούσε να επιτύχει, δεδομένης της περιορισμένης χρηματοδότησης, το μέγιστο αποτέλεσμα σε κάθε πτυχή του τουριστικού φαινομένου.

Βέβαια υπήρχαν αντιδράσεις σε αυτήν την λογική. Για παράδειγμα ο αρχαιολόγος Ι. Παπαδημητρίου, υποστήριξε ότι εθνική προτεραιότητα είναι η διάχυση του αρχαιολογικού ενδιαφέροντος ανά την επικράτεια και για αυτόν τον λόγο πρέπει να ενισχυθούν οι νέες ανασκαφές. Επιπλέον ο Κώστας Η. Μπίρης, το 1958, με αφορμή τα έργα στον αρχαιολογικό χώρο των Δελφών, εξέφρασε την δυσaréσκεια του για την μεταχείριση των αρχαιολογικών τοπίων από τους ανθρώπους του Τουρισμού. Πιστεύει ότι τα «πληθωρικά δημόσια έργα» οδήγησαν στην «παραμόρφωση» του Δελφικού τοπίου και χαρακτηρίζει τον ΕΟΤ ως «μια επιχείρηση του κράτους, καθαρά εμπορική, που επιμένει να επιβληθεί στην συνείδησή μας σαν λειτούργημα τόσο ιερό». Παράλληλα καταλογίζει ευθύνες στους αρχιτέκτονες αυτών των έργων, καθώς «επεξεργάζονται οι ίδιοι τον εξευτελισμό των αρχαιολογικών τόπων, με σύγχρονα έργα ενώ η αποστολή του αρχιτέκτονα και του μηχανικού στην προστασία και στην ανάδειξη του αρχαιολογικού τοπίου και των μνημείων πρέπει να είναι ανασταλτική και όχι δημιουργική, οπωσδήποτε δε σεμνή και αφανής».¹⁰⁷

Σύμφωνα με την αμερικανική λογική που είχε υιοθετήσει ο ΕΟΤ, οι δραστηριότητες του υπηρέτησαν την έννοια της οργανωμένης, σκηνοθετημένης, κατευθυνόμενης τουριστικής εμπειρίας, κατά την οποία ο επισκέπτης αναζητούσε, όχι μόνο τα αρχαιολογικά τοπία και τα φεστιβάλ αρχαίου δράματος, αλλά και τις τοπικές γιορτές και τα έθιμα, όπως για παράδειγμα την «Γιορτή του Κρασιού» της Ελληνικής Περιηγητικής Λέσχης. Αυτή η αναβίωση των τοπικών γιορτών συνέβαλλε στη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής και φιλοδοξούσε

να αναζωογονήσει, μέσω μιας σκηνοθετημένης «αυθεντικότητας», εθιμικές παραδόσεις που είχαν ατονήσει λόγω των πολέμων και της ανέχειας.¹⁰⁸

Το αρχαίο θέατρο της Επιδαύρου επαναλειτουργεί επίσημα το 1955 με την Εκάβη του Ευριπίδη σε σκηνοθεσία Αλέξη Μινωτή (1898-1990)¹⁰⁹ Οι πρώτες διοργανώσεις πραγματοποιήθηκαν με πολλές τεχνικές δυσκολίες (όπως ο κίνδυνος ηχητικής παρενόχλησης από την ύπαρξη πολλών γαϊδουριών στη γύρω περιοχή!)

Λόγω της επιτυχίας και της μεγάλης προσέλευσης του κοινού κρίθηκε αναγκαίος ο προγραμματισμός τεχνικών έργων, με στόχο αφενός την ενίσχυση και υποστήριξη της ομαλής λειτουργίας του φεστιβάλ και τον εκσυγχρονισμό των υπηρεσιών του και αφετέρου την σκηνοθετημένη καθοδήγηση της εμπειρίας του θεατή-επισκέπτη στο αρχαίο θέατρο. Τα έργα αυτά περιλάμβαναν την ύδρευση της ευρύτερης περιοχής, την ηλεκτροδότηση του αρχαιολογικού χώρου, τη διαμόρφωση και τον ηλεκτροφωτισμό των χώρων στάθμευσης και των οδών προσπέλασης στο θέατρο, τη διαμόρφωση των προσβάσεων και των μονοπατιών, την κατασκευή των δημόσιων δρόμων Ναυπλίου-Επιδαύρου και Λυγουριού-Παλαιάς Επιδαύρου και την ανακατασκευή του λιμένα της Παλαιάς Επιδαύρου. Η αναβάθμιση και ο εκμοντερνισμός περιοχών από τις τουριστικές επενδύσεις του ΕΟΤ οδηγούσαν στη προσέλκυση μιας μη ελεγχόμενης και μη επιθυμητής ιδιωτικής ανοικοδόμησης. Για την εξασφάλιση ικανού περιβάλλοντος χώρου, ο ΕΟΤ μεριμνούσε επίσης για την απομάκρυνση αυτοσχέδιων επιχειρηματικών εγκαταστάσεων από το οπτικό πεδίο των επισκεπτών, την εντατική δενδροφύτευση και την αποτροπή οικοδομικών επεμβάσεων μεγάλης κλίμακας. Έτσι το 1956, ο ΕΟΤ αποφασίζει να γίνει εντατική αναφύτευση των πρηνών καθώς και η αναδάσωση του περιβάλλοντος χώρου του θεάτρου με σκοπό ο αρχαιολογικός χώρος να προσεγγίσει τη φανταστική εικόνα του ιδανικού αρχαιολογικού τοπίου. Οι δενδροφυτεύσεις συνεχίστηκαν συστηματικά τα επόμενα χρόνια σε αρχαιολογικούς χώρους και τουριστικούς τόπους ανά την επικράτεια, με στόχο είτε τον εξωραϊσμό του τοπίου τους, είτε την

¹⁰⁷ Μπίρης Κ.Η., Ουκέτι Φοίβος έχει καλύβαν... , Ζυγός, τόμος 1957-58, τεύχος 18, σελ. 14

¹⁰⁸ Αθανασίου Α., Το αρχαιολογικό τοπίο της Επιδαύρου: Φορέας νοήματος και όχημα εκμοντερνισμού από Αίσωπος Γ. (επίμ.), Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα, ΔΟΜΕΣ, Αθήνα, 2015, σελ. 249

¹⁰⁹ Πρώτη φορά το θέατρο άνοιξε τις πύλες του δοκιμαστικά στις 11 Ιουλίου 1954, με το Εθνικό Θέατρο να παρουσιάζει τον Ιππόλυτο του Ευριπίδη, σε σκηνοθεσία Δημήτρη Ροντήρη (1899-1981). Έκτοτε, και για μια εικοσαετία, η ορχήστρα της Επιδαύρου ανήκε αποκλειστικά στο Εθνικό Θέατρο με εξαίρεση τις εμφανίσεις της Μαρίας Κάλλας το 1960 και 1961, ως Νόρμα του Bellini (1801-1835) και ως Μήδεια του Cherubini (1760-1842) αντίστοιχα.

απομόνωση των νέων εγκαταστάσεων του ΕΟΤ από μια μη ελεγχόμενη και ενοχλητική περιβάλλουσα πραγματικότητα.¹¹⁰

Επίσης προέκυψε το ζήτημα της αρμονικής ένταξης νέων κατασκευών σε αρχαιολογικά τοπία. Εδώ θα αναλύσουμε πως αντιμετώπισε αυτό το ζήτημα ο Άρης Κωνσταντινίδης το 1957, όταν διορίστηκε στον ΕΟΤ ως προϊστάμενος του Τμήματος Αρχιτεκτονικών μελετών. Αρχικά έκανε την μελέτη των αποδυτηρίων για τους ηθοποιούς των παραστάσεων του αρχαίου θεάτρου της Επιδαύρου (εικ 65, 66, 67) και στη συνέχεια μελέτησε σε δύο φάσεις, το 1960 και το 1962, ένα σύνολο επτά ξενώνων για τις ανάγκες του φεστιβάλ. Ο ίδιος αναφέρει ότι στην Επίδαυρο, η μορφή των κτισμάτων που μελέτησε χαρακτηρίστηκε από την συνύπαρξη της εμφανούς, ανεπίχριστης λιθοδομής – «σαν να είχα χτίσει μια ξερολιθιά»– με το επίσης ανεπίχριστο μπετόν «στο φυσικό του χρώμα κι όπως είχε βγει από τον ξυλότυπο». Ο Κωνσταντινίδης απέβλεπε κατά τα λεγόμενα του σε μια σύνθεση που να δείχνει «σαν να είχε φυτρώσει μέσα από το έδαφος [...] και που έτσι το σύγχρονο κτίσμα έστεκε φυσιολογικά μέσα στο ... αρχαίο τοπίο».¹¹¹ Για το ίδιο ζήτημα γράφει Χαράλαμπος Σφαέλλος το 1955, ότι κατασκευή σύγχρονων κτισμάτων κοντά η μέσα στα αρχαιολογικά τοπία είναι αναγκαία συνθήκη του τουριστικού φαινομένου. Υποστηρίζει πως τα νέα κτίρια δεν πρέπει να είναι αφανή και καχεκτικά δίπλα στα αρχαία μνημεία, αλλά λειτουργικές κατασκευές που να εναρμονίζονται στο περιβάλλον «χωρίς απίθανες [μορφολογικές] αναζητήσεις επιβίωσης του παρελθόντος». Αποκλείει «την απομίμηση των παλαιότερων μορφών με μόνη δικαιολογία τη διατήρηση μιας φανταστικής ενότητας του συνόλου» και υποστηρίζει πως «τα νεότερα έργα μέσα σε ιστορικά πλαίσια πρέπει να εμπνέονται από ότι διασώζεται από το παρελθόν, προσπαθώντας να εκφράσουν με το σύγχρονο τρόπο το πνεύμα και όχι τη νεκρή μορφή».¹¹² Με

αυτές τις απόψεις δεν ταυτίζονταν το σύνολο της αρχιτεκτονικής και αρχαιολογικής κοινότητας. Ειδικότερα κατά την περίοδο 1956-1963, οι επεμβάσεις αναστήλωσης και εκσυγχρονισμού στους αρχαιολογικούς χώρους είχαν χαρακτήρα μαζικό και επείγοντα, και γίνονταν με την προοπτική μιας άμεσης τουριστικής εκμετάλλευσης.

Η μετάλλαξη των αρχαιολογικών τοπίων και του χαρακτήρα του φεστιβάλ από γιορτή των ντόπιων κατοίκων, σε μια πολύ καλά οργανωμένη καλλιτεχνική διοργάνωση, που αποσκοπούσε κυρίως στην προβολή της χώρας διεθνώς και στην προσέλκυση τουριστών και ξένου συναλλάγματος, οδήγησε αναπόφευκτα στον σταδιακό αποκλεισμό των χώρων αυτών από οποιαδήποτε άλλη δημόσια δραστηριότητα της τοπικής κοινωνίας. Το νέο και εξιδανικευμένο τοπίο της Επιδαύρου, ήταν ένα πειστήριο στους ξένους επισκέπτες ότι η μεταπολεμική Ελλάδα ανταποκρινόταν στις σύγχρονες απαιτήσεις και παράλληλα διατηρούσε τους δεσμούς με την αρχαιότητα.¹¹³

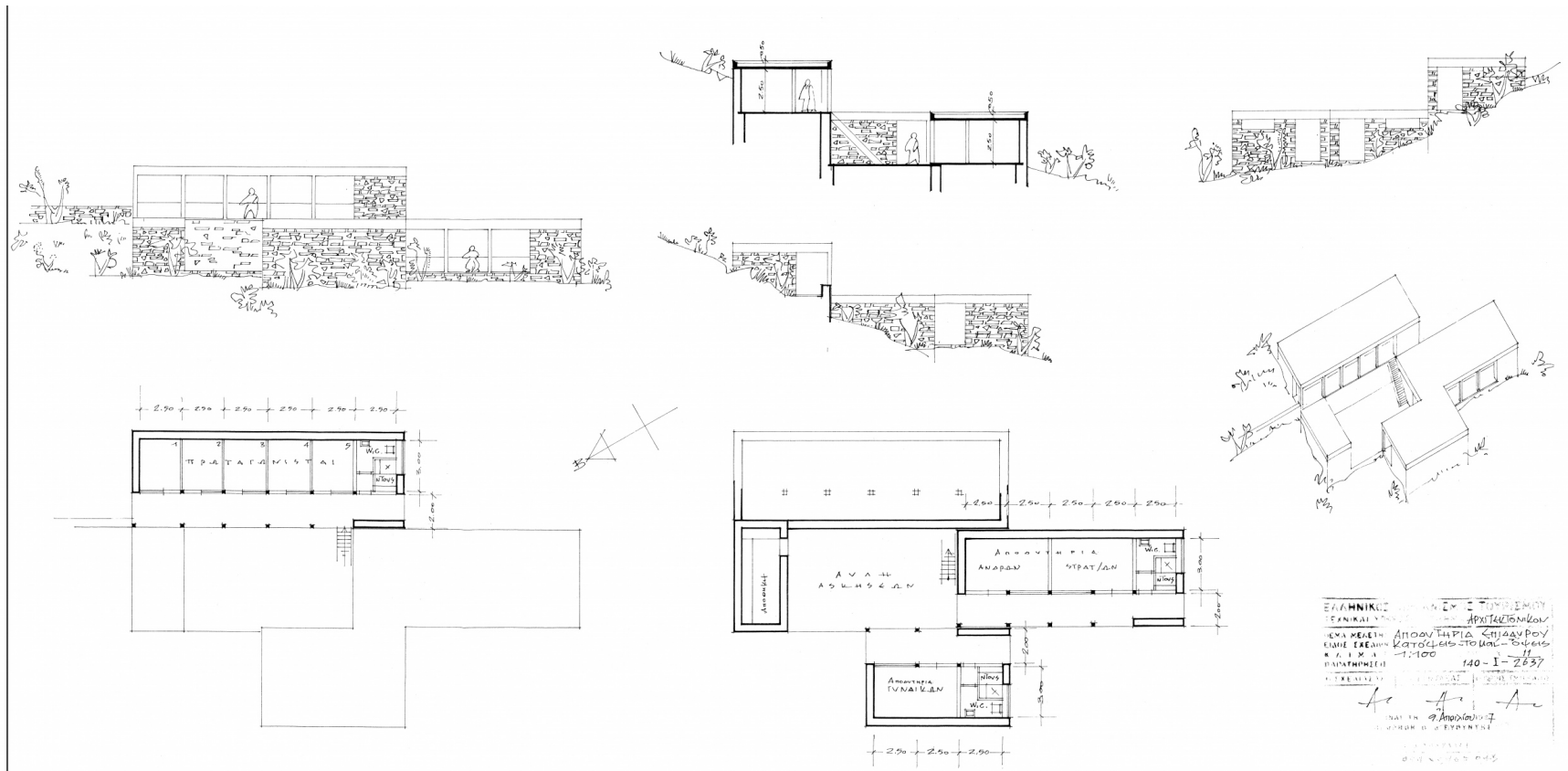
Συμπερασματικά, την δεκαετία του 1950, που η Ελλάδα υποδεχόταν το φαινόμενο του τουρισμού, η «κατασκευή» των αρχαιολογικών τοπίων της χώρας δεν σχεδιάστηκε με άξονα την διεύρυνση της δημόσιας σφαίρας των τοπικών κοινωνιών, αλλά υπαγορεύτηκε από το επιθυμητή τουριστική ανάπτυξη. Τότε τέθηκαν οι βάσεις για την έκτοτε διαχρονική διαχείριση των αρχαιολογικών τοπίων από την πολιτεία σχεδόν αποκλειστικά ως τουριστικά αξιοθέατα, μακριά από την καθημερινή ζωή της πόλης ή της υπαίθρου και αποδυναμωμένα από το συμβολικό νόημα τους. Για την σωστή προστασία και βιωσιμότητα των αρχαιολογικών τοπίων, δεν απαιτείται μόνο η εξεύρεση πόρων αλλά και σεβασμός στις αξίες, την ταυτότητα, την αυθεντικότητα τις κληρονομιάς και ενεργός συμμετοχή της κοινωνίας.

110 Αιμιλία Αθανασίου, Το αρχαιολογικό τοπίο της Επιδαύρου: Φορέας νοήματος και όχημα εκμοντερνισμού, από Αίσιωπος Γ. (επίμ.), Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα, ΔΟΜΕΣ, Αθήνα, 2015, σελ. 251

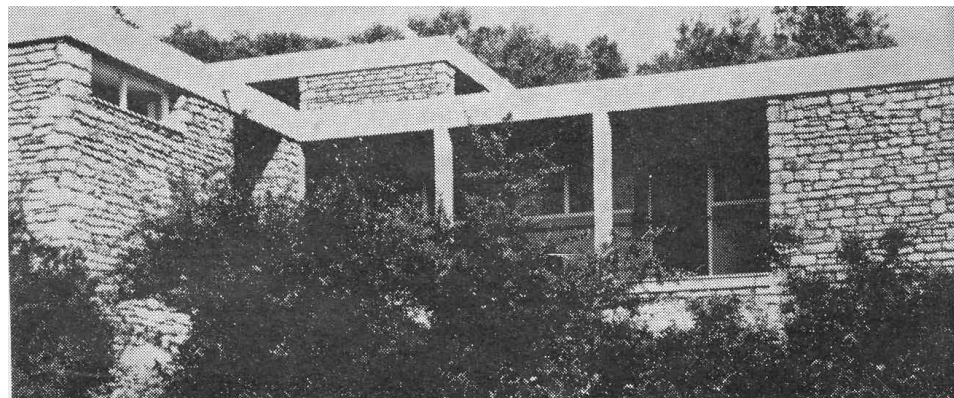
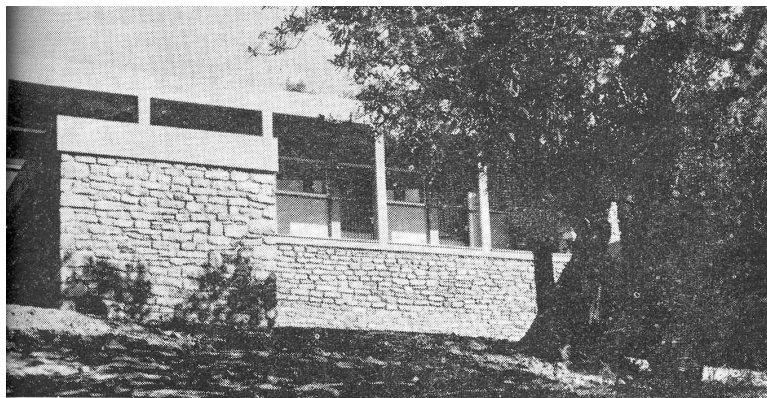
111 Κωνσταντινίδης Α., Εμπειρίες και περιστατικά- μια αυτοβιογραφική διήγηση, Αθήνα, Εστία, σ 266-7

112 Σφαέλλος Χ.Α., Σύγχρονα έργα σε αρχαιολογικούς χώρους, Ζυγός, том 1957-1958, τεύχος 18 σελ. 14

113 Ο Ζακ Λακαριέρ, ως μέλος του Groupe de Théâtre Antique de la Sorbonne που συμμετείχε σε παραστάσεις το 1947 και οκτώ χρόνια αργότερα το 1955, περιγράφει το πόσο διαφορετική εικόνα αντίκρυσε. «Το τοπίο έχει μεταμορφωθεί και αντί για τους χωριάτες με τα ζώα και τα φαγητά τους μέσα στα πεύκα, τώρα παρατηρούσε πούλμαν και ξένους τουρίστες». Την ίδια χρονιά, ο Αλέξης Μινωτής, αποδίδοντας την ατμόσφαιρα των παραστάσεων του 1955 σε συνέντευξη που δίνει το 1979 περιγράφει μια εικόνα που εκπλήσσει. Χιλιάδες άνθρωποι που έτρωγαν «τα κεφτεδάκια τους κάτω από τα δένδρα ενώ κουβαλούσαν μέσα στο θέατρο κι από ένα τρανζίστορ... Τις Κυριακές μαζί με το ματς κι ενώ εμείς παριστάναμε την Εκάβη και τον Οιδίποδα αυτοί άκουγαν τα γκολ!»

Εικ 65: Σχέδιο των υπηρεσιών του ΕΟΤ, υπογεγραμμένο από τον Άρη Κωνσταντινίδη για τα αποδυτήρια των ηθοποιών στην Επίδαυρο (ΕΟΤ 140-I-11/2637, 9-4-1957)

Εικ 66,67: Αποδυτήρια ηθοποιών και χορού αρχαίου δράματος στην Επίδαυρο από τον αρχιτέκτονα Άρη Κωνσταντινίδη

2.4 Τουριστικό παράδοξο

Το 1967 στο περιοδικό Αρχιτεκτονικά θέματα διατυπώνεται η ιδέα του «τουριστικού παραδόξου», δηλαδή της σταδιακής τάσης των τουριστικών περιοχών να απωλέσουν τα χαρακτηριστικά εκείνα, πολιτισμικά, περιβαλλοντικά ή κοινωνικά, που τους καθιστούσαν πόλους έλξης. Στο ίδιο τεύχος ο Αρχιτέκτονας Άρης Κωνσταντινίδης διατύπωσε παρόμοιους προβληματισμούς. Μάλιστα 10 χρόνια αργότερα, ο κοινωνιολόγος και ανθρωπολόγος Dean MacCannell, διατυπώνει αντίστοιχη θεωρία, της «διαλεκτικής της αυθεντικότητας» σύμφωνα με την οποία ο τουρισμός αναπόφευκτα οδηγούσε στην σταδιακή νοηματική βεβήλωση των τουριστικών προορισμών, γεγονός που μετασχημάτιζε την εκάστοτε κοινωνία υποδοχής. Αντιδρώντας σε αυτήν την τάση οι τουριστικοί προορισμοί αυτοσκηνοθετούνταν με τέτοιο τρόπο ώστε να παρουσιάζονται ως εάν να διατηρούν την «αυθεντικότητάς» τους.¹¹⁴

Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι η Ισπανία που βρέθηκε σε μικρό χρονικό διάστημα, τελείως μεταμορφωμένη, εξαιτίας της τουριστικής ανάπτυξης.¹¹⁵ Ενδιαφέρον για την έρευνα μας είναι ότι στην Ισπανία η ανάπτυξη του τουρισμού και η τουριστική δράση έχουν πολλές ομοιότητες με αυτήν της Ελλάδας και ότι προηγήθηκαν χρονικά, επομένως η Ισπανία μπορεί να αποτελέσει παράδειγμα για την χώρα μας.

Εντυπωσιακή ήταν η συσσώρευση των επισκεπτών στα νησιά την ιβηρική ακτή. Για παράδειγμα στην Μαγίόρκα το 1974 συνωστίζονταν 15000 άνθρωποι ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο τις μέρες αιχμής. Αυτή

η πύκνωση των μόνιμων κατοίκων και ξένων επισκεπτών σε αυτές τις περιοχές κατά τους καλοκαιρινούς μήνες, είχε ως αποτέλεσμα να γίνουν μεγάλες αλλαγές στην φυσική δομή, στην απασχόληση, στις επενδύσεις, στις υποδομές και τις υπηρεσίες και να δημιουργηθούν κοινωνικά προβλήματα. Πιο συγκεκριμένα, ο επισκέπτης βρίσκεται αντιμέτωπος με ένα συνεχές αστικοποιούμενο τεχνητό περιβάλλον, με τουριστικές εγκαταστάσεις εκτός κλίμακας, συνωστισμό στις ακτές, αμφιβόλου καθαριότητας θάλασσα, δηλαδή ένα περιβάλλον αποκομμένο από την υπόλοιπη χώρα κι από τα αυθεντικά τοπικά στοιχεία. Οι Ισπανοί έχουν πλήρη συναίσθηση ότι θυσίασαν την φυσική ομορφιά στο οικονομικό κέρδος. Όσον αφορά την οικονομία ήταν αποκλειστικά στραμμένη στον μαζικό τουρισμό, αλλά αυτό το μοντέλο τουριστικής ανάπτυξης, παρ' όλη την αρχική επιτυχία, οδήγησε σε αναδρομική αποτυχία.¹¹⁶

Την εποχή όπου τροπικοί προορισμοί όπως η Ταϊλάνδη και η Καραϊβική έγιναν προσιτές, η Ισπανία και η Πορτογαλία έμειναν με τους τουρίστες που δεν μπορούσαν να αντέξουν τέτοια εξωτικά ταξίδια. Ως αποτέλεσμα, η ακτή υποτιμήθηκε. Και στις απελπισμένες προσπάθειές της να επιβιώσει, μείωσε περαιτέρω την αξία της για να προσελκύσει αρκετούς επισκέπτες. Έτσι η χώρα μπαίνει σε έναν φαύλο κύκλο, προκαλώντας μια συνεχιζόμενη καταδίκη, που κατασκευάζεται από την υποτίμησή της. Επιπλέον η έλλειψη σε κουλτούρα, γούστο και ιστορία απομακρύνει πιθανούς επενδυτές.

Παράλληλα συνεχίζεται και η πλήρης άγνοια της οικολογικής καταστροφής που προκαλείται. Υπάρχει σοβαρή έλλειψη ύδρευσης,

114 (Dean MacCannell, The tourist: A new theory of the leisure Class, Los Angeles, University of California Press, 1999 σελ. 43-48, 155-160

115 Κανδύλης Γ., Ισπανία: ένας τουριστικός εφιάλτης, Αρχιτεκτονικά θέματα, τευχος 8, 1974 σελ. 62-63

116 Κανδύλης Γ., Τουρισμός- παρόν και μέλλον, Αρχιτεκτονικά θέματα, τευχος 1, 1967, σελ. 108

προβλήματα αποβλήτων, διάβρωση. Η ατελείωτη αστικοποίηση της περιοχής μπορεί να χαρακτηριστεί ως ειλικρινής ηγεμονία πάνω στα φυσικά της περιβάλλοντα, υπονομεύοντας την ίδια την πηγή του εισοδήματός της - την ομορφιά των περιοχών.¹¹⁷ Ως απόρροια των παραπάνω θέτονται τα εξής ερωτήματα στην ερευνά του αρχιτεκτονικού γραφείου MVRDV "Costa Iberica – upbeat to the leisure city" :

«ποιο είναι το νόημα να υποβάλλεις τον εαυτό σου σε παρωχημένη φθηνότητα; Είναι αυτός ο τύπος εκμετάλλευσης κερδοφόρος ή οι οικολογικές και χωρικές της επιπτώσεις είναι τόσο εξουθενωτικές που ακυρώνουν τις οικονομικές δυνατότητες των περιοχών; Μπορεί μια πόλη να βασιστεί αποκλειστικά στον τουρισμό χαμηλού προϋπολογισμού και να επιβιώσει; Ή μήπως πρέπει να επανεξετάσει την παρουσία της και να επεκτείνει τις δυνατότητες αναψυχής;»¹¹⁸

Και στην χώρα μας η ραγδαία τουριστική ανάπτυξη δημιούργησε αντίστοιχες οικολογικές εντάσεις που οδήγησαν σε αντιδράσεις από θεσμικούς φορείς των υπόλοιπων οικονομικών κλάδων που εκφράζουν ανησυχίες την παραμέλησή τους από το κράτος προς όφελος του «νέου ινδάλματος», όπως χαρακτηριζόταν ο τουρισμός από εκπροσώπους του Σ.Ε.Β. το 1972¹¹⁹

Η μεταχείριση του τοπίου ως τουριστικού πόρου και κερδοσκοπικής εκμετάλλευσης, η εγκατάλειψη των αγροτικών δραστηριοτήτων αλλά και των παραδοσιακών τρόπων εκμετάλλευσης του, οδηγούν στη μη διατήρηση της φυσιογνωμίας και ταυτότητάς των τοπίων.¹²⁰ Πιο συγκεκριμένα, οι σημαντικότερες από τις επιπτώσεις της τουριστικής ανάπτυξης στο ανθρωπογενές τοπίο, είναι η αστικοποίηση του αγροτικού τοπίου, η μεγάλη ανοικοδόμηση, η υπερσυγκέντρωση των κτισμάτων,¹²¹ η χωροθέτηση και κατασκευή τουριστικών μονάδων και υποδομών εκτός κλίμακας, ο κατακερματισμός του χώρου, η ομογενοποίηση

των στοιχείων, η πολυλειτουργικότητα των χρήσεων γης, καθώς και η ιδιαίτερη υπέρμετρη επέκταση του οδικού δικτύου.¹²²

Εστιάζοντας στα προβλήματα του σημερινού Ελληνικού τοπίου, παρατηρούμε ότι αυτά είναι κυρίως η διάσπαρτη και αυθαίρετη δόμηση, η αστικοποίηση, η χωροθέτηση και η εκτός κλίμακας κατασκευή τουριστικών μονάδων, μη λαμβάνοντας υπόψη τους τις τοπικές ιδιαιτερότητες του τοπίου, είτε φυσικές είτε πολιτισμικές.¹²³ Άμεσα αποτελέσματα των είναι η γραμμική οικιστική ανάπτυξη, η καταπάτηση του αιγιαλού και η άνιση ανάπτυξη περιοχών. Επίσης, σύγχρονο πρόβλημα αποτελεί η υιοθέτηση ξένων προτύπων εκμετάλλευσης όπως για παράδειγμα τα γήπεδα γκολφ¹²⁴ που είναι αντίθετα σε όποια μορφή αειφόρου ανάπτυξης αλλά και που πρεσβεύουν την ομογενοποίηση του Ελληνικού τοπίου χωρίς κανένα σεβασμό στην ποικιλότητα του, είναι από τους μεγάλους κινδύνους καταστροφής του. Παράλληλα συχνά υιοθετούνται και ξένα στοιχεία προς τις τοπικές ιδιαιτερότητες της αρχιτεκτονικής αλλά και την τοπική φύση (π.χ. φοίνικες) Τέλος, η μείωση των φυσικών οικοσυστημάτων αλλά και γενικότερα η υποβάθμιση του φυσικού και πολιτισμικού χαρακτήρα του Ελληνικού τοπίου, η ρύπανση των ακτών και ο θόρυβος αποτελούν μερικές από τις επιπτώσεις, συχνά μη αντιστρεπτές και που είναι αποτέλεσμα της άναρχης τουριστικής ανάπτυξης.

Αξιοσημείωτη είναι η άποψη του Άρη Κωνσταντινίδη για το θέμα. Στο άρθρο του Αρχιτεκτονική και τουρισμός ήδη από το 1967, όπως προαναφέραμε, κατακρίνει την πορεία της τουριστικής βιομηχανίας στην χώρα μας, γράφοντας χαρακτηριστικά :

« Για να έρθει κάποτε σίγουρα η στιγμή που θα έχουμε δολοφονήσει τη χρυσοτόκο όρνιθα και κανείς πια δεν θα γυρίζει να μας κοιτάξει... »

117 Costa Iberica – upbeat to the leisure city, Actar, 2000, σελ. 74-75

118 Ο.π

119 «Τουρισμός: Η μόνη λύση για την Ελλάδα;», Οικονομικός Ταχυδρόμος, τεύχος 1027, 1972, 9-10.

120 Γκόλτσου Αι., Τουριστικά τοπία, Greek architects.gr, 09/01/2012

121 Μανωλίδης Κ. (επιμ.) (2003), Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας-Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, «Ωραίο, φριχτό κι απέρητο τοπίον!»: Αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα, Νησίδες.

122 Τουριστικά τοπία, Greek architects.gr, 09/01/2012, Αικατερίνη Γκόλτσου

123 Vogiatzakis, I., N. -Pumgetti, G.-Mannion, A.M. (2008). Mediterranean island landscapes. Natural and Cultural approaches, Dordrecht: Springer.

124 Γκόλτσου Αι., Τουριστικά τοπία, Greek architects.gr, 09/01/2012.

Και παρακάτω:

«Γιατί αν δεν σεβόμαστε εμείς τον τόπο μας, τα μνημεία μας, την ιστορική μας παράδοση, την ομορφιά της γης μας, τον εαυτό μας, πως θα 'φιλοξενήσουμε' ξένους, έστω και 'τουρίστες' που έρχονται στον τόπο μας για την ομορφιά του, για τα μνημεία του, για την ιστορία του; Και πως θα χαίροντα αυτοί οι 'ξένοι' και 'τουρίστες' τις διακοπές τους και όλα τους τα γλέντια (σε κάθε τόπο και κάθε 'εγκατάσταση' που θα τους προσφέρουμε), όταν τους αναγκάζουμε να κυκλοφορούν μέσα στην ασχήμια και την αταξία και την αισθητική βαρβαρότητα; Και ως πότε τέλος θα έρχονται στην Ελλάδα όταν κάποια μέρα διαπιστώσουνε ότι δεν υπάρχει πια, γιατί ; για χάρη τους(!) χαλάσαμε τα τοπία και τα μνημεία και την ομορφιά που αυτοί ποθούσαν να γνωρίσουν και να ζήσουν στο πλευρό της. Και όταν κι αυτός ο ήλιος μας και το φως της γης μας θα έχουν θαμπώσει από την πολύ τριβή με την υλική άνεση και την επιχειρηματική οργάνωση και την συναλλαγή για το ... συνάλλαγμα..., τόσο που να μην βλέπει κανείς ούτε τοπίο, ούτε φυτό, ούτε και άνθρωπο.»

03

// ΧΩΡΙΚΑ ΜΟΝΤΕΛΑ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ

Εισαγωγή

Σε αυτό το κεφάλαιο θα αναλύσουμε χωρικά μοντέλα τουρισμού, τα οποία έχουν ενδιαφέρον και στα οποία έχει γίνει διαφορετική προσέγγιση ανάλογα με τις ιδιαιτερότητές τους.

Αρχικά θα αναφερθούμε στην πρώτη ανοικοδόμηση της Σαντορίνης μετά από τον καταστροφικό σεισμό του 1956 και την ανάπτυξη του τουριστικού τομέα. Συγκεκριμένα θα αναλύσουμε τον τρόπο δόμησης και τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν. Τονίζουμε την νέα αρχιτεκτονική διάσταση που εισάγεται μέσα από τον σχεδιασμό και αναφέρουμε τις κατασκευές που αποτέλεσαν σταθμό για την ανάπτυξη του τουρισμού τα επόμενα χρόνια.

Στην επόμενη ενότητα έγινε προσπάθεια να διερευνηθεί σε θεωρητικό επίπεδο η σημασία της αποκατάστασης των παραδοσιακών οικισμών για την αναπτυξιακή περιφερειακή πολιτική. Οι παραδοσιακοί οικισμοί αναγνωρίζονται τόσο από το ελληνικό όσο και από το διεθνές δίκαιο ως κομμάτι της πολιτιστικής κληρονομιάς ενός λαού, το οποίο μέσα στις συνθήκες παγκοσμιοποίησης της οικονομίας μπορεί και πρέπει σύμφωνα με ορισμένες θεωρητικές προσεγγίσεις να αποτελέσει το συγκριτικό πλεονέκτημα των μικρών, τοπικής κλίμακας οικονομικών πυρήνων.

Έπειτα θα αναλύσουμε τη συμβολή του προγράμματος των ξενοδοχείων «Ξενία» τόσο στην αναγκαία κατασκευή ξενοδοχειακών μονάδων που θα υποδέχονταν τους επισκέπτες, όσο και στην αρχιτεκτονική της μεταπολεμικής Ελλάδας, αντιμετωπίζοντας το ζήτημα αιώρησης της ανάμεσα στο μοντέρνο και το παραδοσιακό.¹²⁵

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πολεοδομικές μελέτες του Τάκη Ζενέτου για τις ιδιόμορφες περιοχές του Πλακιά και της Αγίας Γαλήνης, όπου πρότεινε τη λεγόμενη εναέρια αρχιτεκτονική. Οι κτηριακές συνθέσεις επεκτείνονταν οριζοντίως και καθέτως σε πολλά επίπεδα. Ο Φυρνώ-Τζόρνταν αναφέρει στο βιβλίο Ιστορία της Αρχιτεκτονικής ότι «παρ' όλο που επικρατούσε η τοπική αρχιτεκτονική παράδοση, οι σύγχρονες τεχνικές εφαρμόζονταν όχι μόνον στην επίσημη αρχιτεκτονική αλλά και στη λαϊκή οικοδομική με συνέπεια τη δημιουργία ενός 'παγκόσμιου ρυθμού'».¹²⁶ «Ο ρυθμός της εναέριας αρχιτεκτονικής στην Κρήτη, που θυμίζει τα μοναστήρια του Άθω» κατά τον Φιλιππίδη¹²⁷, είναι διεθνής αφού μπορεί να προσαρμοστεί σε οποιοδήποτε τοπίο στον κόσμο που διαθέτει ήλιο, βράχο, φαράγγι. Όμως, σε αυτήν την πρόταση, η μη απόδοση της 'ελληνικότητας' και της κρητικής ταυτότητας -η απουσία δηλαδή του φολκλόρ στοιχείου που αναζητούν οι τουρίστες στα ταξίδια τους στο εξωτερικό. Ίσως αυτός να ήταν ο λόγος που δεν εγκρίθηκε η πρωτότυπη αυτή πρόταση του Ζενέτου.

Τέλος, θα σταθούμε στο παράδειγμα μιας παράκτιας πόλης της Ισπανίας, της πόλης Μπένιντορμ. Πρόκειται για ένα τουριστικό φαινόμενο, μια παραδοξότητα, που σίγουρα αξίζει να την γνωρίσει κάποιος. Μέχρι το 1960 ήταν ένα άσημο ψαροχώρι – αυτή τη στιγμή είναι το σημείο της γης με την υψηλότερη δόμηση ανά κάτοικο στον κόσμο! Μια φουτουριστική μέγα – πόλη, που δημιουργήθηκε από τον τουρισμό και για τον τουρισμό.

125 Αίσιωπος Γ., Τοπία τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα, ΔΟΜΕΣ, Αθήνα, 2015, σελ. 115

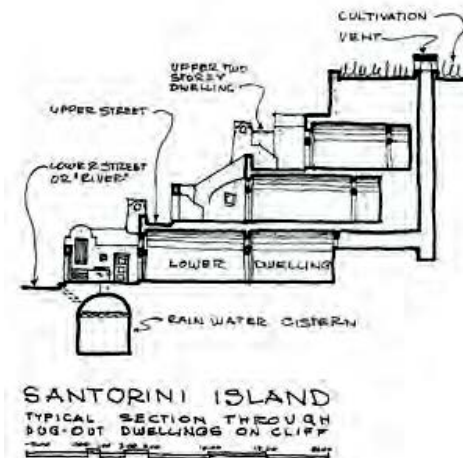
126 Φυρνώ-Τζόρνταν Ρόμπερτ, ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ, μτφ. Ηλίας Δημήτρης, ΥΠΟΔΟΜΗ, Αθήνα 1981, σελ. 446, 450

127 Φιλιππίδης Δ., ΤΕΧΝΕΣ Ι: ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΕΙΚΑΣΤΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ, ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑΣ, τόμ. Δ, ΕΑΠ, Πάτρα 2001, σελ. 205.

3.1 Η περίπτωση της Σαντορίνης, Οία

Η Σαντορίνη είναι ένα νησί στις νότιες Κυκλάδες με έκταση 75 τ.χλμ του οποίου η ιδιαίτερη μορφολογία, η έλλειψη πρώτων υλών και νερού, η φτώχεια, η ανάγκη εξοικονόμησης χώρου για καλλιέργεια και η ανάγκη για προστασία από τους έντονους ανέμους έχουν διαμορφώσει την ιδιαίτερη και χαρακτηριστική Αρχιτεκτονική της.¹²⁸ Σε αυτήν την ενότητα θα εξετάσουμε την ανοικοδόμηση του νησιού με επικεφαλής τον Κ. Δεκαβάλλα η οποία διήρκησε από το 1958 έως το 1963.

Οι στενοί δρόμοι, οι περιμαντρωμένες αυλές, τα μικρά ανοίγματα στους τοίχους κυρίως από την πλευρά του βοριά, ο ασβεστωμένος σοβάς και οι θολωτές στέγες είναι τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά της ανώνυμης Αρχιτεκτονικής. Όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά έχουν προέλθει από συγκεκριμένες ανάγκες για λόγους κυρίως προστασίας αλλά και οικονομικούς. Το στοιχείο που είναι πιο εμφανές και αποτελεί το συνδετικό κρίκο μεταξύ μοντέρνου και παραδοσιακού είναι ο θόλος. Ολόκληρο το νησί είναι ηφαιστιογενές, αποτελείτε από ένα στρώμα ελαφρόπετρας και πάνω ένα στρώμα «θηραϊκής γης», μια άσπρη στάχτη η οποία ανακατεμένη με ασβέστη αποτελεί εξαιρετικό υδραυλικό κονίαμα. Με αυτόν τον τρόπο κατασκευής επιτρέπεται η δημιουργία πολλών μορφών με μεγάλη πλαστικότητα. Ο κοινόχρηστος και ο ιδιωτικός χώρος συνδέονται έτσι ώστε μερικές φορές ταυτίζονται. Σημαντικό χαρακτηριστικό είναι η οριζόντια ιδιοκτησία. Η αυλή του ενός είναι το δώμα του άλλου, ή κάτω από έναν ελεύθερο χώρο υπάρχει υπόσκαφη κατοικία. (εικ 68)

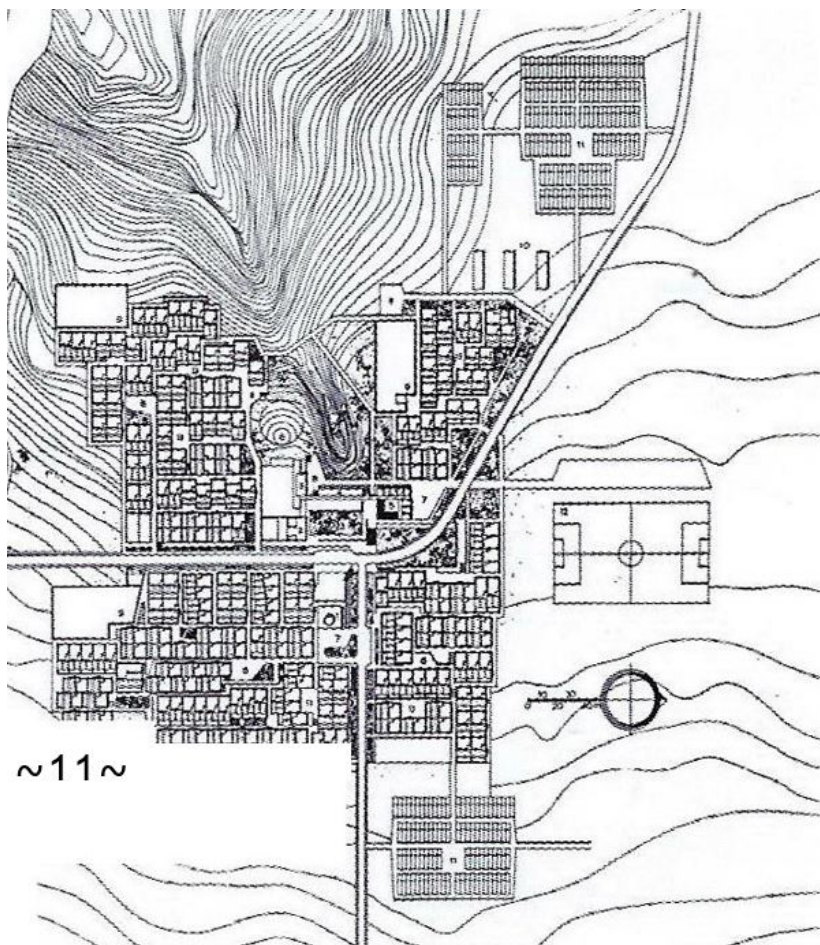

Εικ 68: Τομή σε υπόσκαφα σπίτια

¹²⁸ Φιλιππίδης Δ., Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική. Τόμος δεύτερος: Κυκλάδες, Μέλισσα, Αθήνα 1988

Εικ 69: Πρωτοσελίδιο στην εφημερίδα καθημερινή για τον σεισμό

Εικ 70: Σαντορίνη. Νέος οικισμός στο Καμάρι.

Το 1950 η Σαντορίνη είχε γύρω στους 15000 κατοίκους και πολύ ανθηρή οικονομία. Είχε 4000 σπίτια, εκ των οποίων τα 2500 ανήκαν σε μόνιμους κατοίκους και τα 1500 σε μη μόνιμους. Η δομή των οικισμών κατά μήκος της καλντέρας (Οία, Φηρά, Ημεροβίγλι κτλ) ήταν κλιμακωτή με υπόσκαφα σπίτια με θολοσκεπές. Ο άλλος τύπος αρχιτεκτονικής στη Σαντορίνη που αποτελεί και εξαίρεση ήταν τα νεοκλασικά. Η νεοκλασική αρχιτεκτονική είχε επίπεδες οροφές, έτσι για λόγους αισθητικούς αλλά κυρίως κοινωνικούς δεν ήθελαν να έχουν θολωτές οροφές με αποτέλεσμα να τις γεμίζουν με υλικό τις για να τις κάνουν να μοιάζουν επίπεδες. Αυτό φυσικά αύξανε σημαντικά τα φορτία της στέγης με αποτέλεσμα μετά το σεισμό τα περισσότερα να καταρρεύσουν.

Μετά τον καταστροφικό σεισμό την 9 Ιουλίου 1956 (εικ 69) η Σαντορίνη είναι άκρως υποβαθμισμένη οικονομικά και με το σύνολο του κτηριακού της πλούτου να έχει υποστεί σοβαρές ζημιές, ενώ το 35% καταστράφηκε ολοσχερώς. 2500 σπίτια υπέστησαν ζημιές εκ των οποίων τα 1900 ανήκαν σε μόνιμους κατοίκους. Συνολικά χτίστηκαν 750 σπίτια σε νέους οικισμούς, 300 σε παλαιούς και πάνω από 600 επισκευάστηκαν. 11 νέα οικιστικά σύνολα κατασκευάστηκαν, 10 ως επέκταση υφισταμένων και ένα καινούριο, το καμάρι. (εικ 70)

Η αντίδραση του Ελληνικού κράτους ήταν άμεση. Το Υπουργείο Συγκοινωνιών και Δημοσίων Έργων, και πιο συγκεκριμένα η Υπηρεσία Οικισμού, ανέλαβε την ευθύνη να οργανώσει την ανοικοδόμηση της Σαντορίνης και ίδρυσε το Γραφείο Οικισμού Θήρας. Οι εργασίες που ακολούθησαν οι υπεύθυνοι χωρίστηκαν σε δύο μέρη, στην έρευνα και συγκέντρωση στοιχείων γύρω από τον τρόπο κατασκευής των κτιρίων μέχρι εκείνη την εποχή, την κατάσταση η οποία επικρατούσε στο νησί μετά το σεισμό και τις ανάγκες που έπρεπε να καλυφθούν και με βάση αυτή τη μελέτη προχώρησαν στον προγραμματισμό και τη σύνθεση¹²⁹. Ο αρχιτέκτων-πολεοδόμος Σάββας Κονταράτος αναφέρει ότι η ανασυγκρότηση έγινε με το σύστημα της αυτοστέγασης, δηλαδή το κράτος ανέλαβε μόνο την οργάνωση της ανοικοδόμησης, ενώ οι κάτοικοι έπρεπε να προμηθευτούν δάνεια για να επισκευάσουν ή να κτίσουν εκ νέου τα σπίτια τους.

¹²⁹ Αίσωπος Γ., Γυφτόπουλος Σ., Φίλιππα Κ., Χατζηγιαννούλη Μ., 'Ανοικοδόμηση Σαντορίνης τότε και τώρα', Διάλεξη 48, Αθήνα 19, Κεφάλαιο 4.1: Οργάνωση γραφείου- μελέτης.

Στόχος της μελέτης των νέων κατασκευών ήταν η εφαρμογή μιας σύγχρονης αρχιτεκτονικής, με εμφανή την αναφορά στην παραδοσιακή, που θα οδηγούσε σε κτίσματα ενταγμένα στον παλιό ιστό έτσι ώστε να μην προβάλλονται οι επεκτάσεις των οικισμών.¹³⁰

Η ανοικοδόμηση του νησιού χωρίστηκε βασικά σε δύο φάσεις.

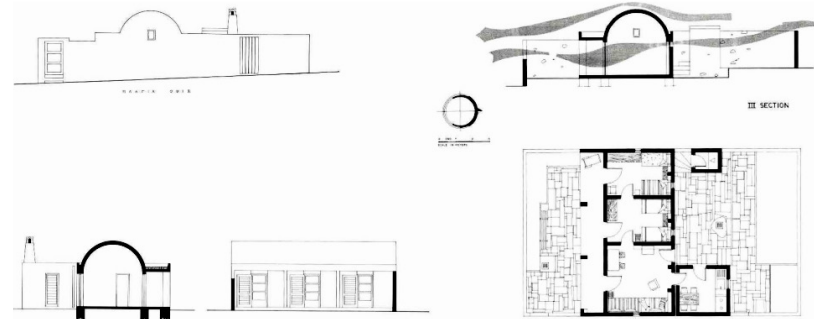
Στην πρώτη φάση αντιμετωπίστηκαν οι πιο επείγουσες από τις μετασεισμικές ανάγκες:

- __Στέγαση σεισμοπαθών και ακατάλληλα στεγασμένων οικογενειών
- __Επισκευή και ανέγερση σχολικών κτηρίων
- __Επισκευή ιερών Ναών

Στην δεύτερη φάση αντιμετωπίστηκαν τα λιγότερο επείγοντα έργα αλλά και τα έργα γενικότερης ωφέλειας, όπως:

- __Δημιουργία κοινοτικών έργων στους νέους οικισμούς
- __Ανέγερση δημόσιων κτηρίων
- __Διαμόρφωση και διατήρηση τουριστικών ζωνών

Την πολεοδομική διάταξη χαρακτήριζε ο ορθολογισμός, ο βιοκλιματικός σχεδιασμός και ο σεβασμός στην τοπική αρχιτεκτονική. Το σύστημα που προκρίθηκε για το σχέδιο των οικισμών είχε ως Κεντρική Ιδέα το διαχωρισμό της τροχαίας κυκλοφορίας από την κίνηση των πεζών. Η δεύτερη θα γινόταν σε στενότερους, πολλές φορές βαθμιδωτούς, πεζόδρομους, που διακόπτονται με μικρές πλατείες, χαραγμένους έτσι ώστε να προστατεύονται από τους ανέμους και να δημιουργούν κλειστές προοπτικές.¹³¹ Η ανάγκη για εύκολη και ταχεία κατασκευή κατοικιών για τους σεισμοπαθείς οδήγησε στην τυποποίηση των αρχιτεκτονικών λύσεων. Μετά από μελέτη της διεθνούς εμπειρίας σε παρόμοια προβλήματα, τον διαγωνισμό ιδεών που οργανώθηκε ανάμεσα στους αρχιτέκτονες της ομάδας και την έγκριση της ειδικής επιτροπής αποφασίστηκαν δύο βασικοί τύποι κατοικίας, μονόθολος (εικ 71) και δίθολος (εικ 72), σε δύο τύπους οικοπέδων με το ίδιο πάντα εμβαδόν (170τμ) και διαστάσεις 10 x 17μ.¹³² και 8,5 x 20μ. Αυτοί οι τύποι κατοικίας δεν αποτελούσαν πλήρη σπίτια αλλά πυρήνες που επιζητούσαν την προσωπική επέμβαση του χρήστη για προσθήκες χώρων. Μια και τα σπίτια έπρεπε να μείνουν μονώροφα, για αντισεισμικούς λόγους, οι επεκτάσεις θα έπρεπε να γίνουν σε βάρος της αυλής.

Εικ 71: Μονόθολος τύπος σπιτιού

Εικ 72: Εξωτερική όψη δίθολου σπιτιού

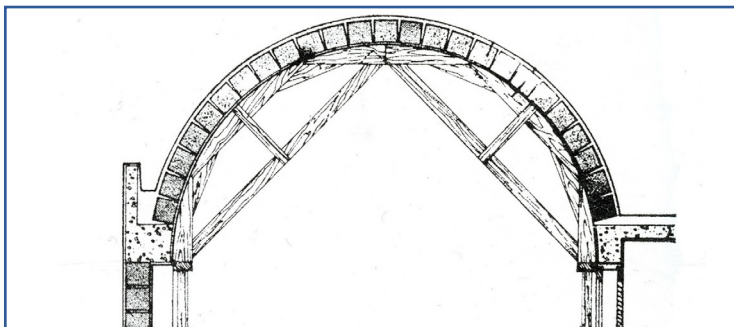
¹³⁰ Αίσωπος Γ., Γυφτόπουλος Σ., Φίλιππα Κ., Χατζηγιαννούλη Μ., Επιστροφή στη Σαντορίνη, Αρχιτεκτονικά Θέματα, τεύχος 26, σελ. 42-45

¹³¹ Κωνσταντίνος Δεκαβάλλας, από τη μεγάλη κλίμακα στη μικρή, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2008,

¹³² Αίσωπος Γ., Γυφτόπουλος Σ., Φίλιππα Κ., Χατζηγιαννούλη Μ., Επιστροφή στη Σαντορίνη, Αρχιτεκτονικά Θέματα, τεύχος 26, σελ. 42-45

Εικ 73: Πρωτοσελίδιο στην εφημερίδα καθημερινή για τον σεισμό

Εικ 74: Χρήση ξύλινων καλουπιών για την κατασκευή θόλων

Εικ 75: Εργοστάσιο που στήθηκε επιτόπου για την παραγωγή κουφωμάτων

Το κλίμα, η ανάγκη να χρησιμοποιηθούν τοπικά υλικά, όπως η ελαφρόπετρα και η θηραϊκή γη, και ο σεβασμός για την τοπική αρχιτεκτονική οδήγησαν στη συγκεκριμένη μορφή των δυο τύπων, με την αυλή να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο και στις δυο περιπτώσεις. Η θολωτή στέγη αποτέλεσε ορθολογιστική απάντηση στα προβλήματα έλλειψης ξυλείας, ανάγκης οικονομίας σε εισαγόμενα υλικά και ταχύτερης εκτέλεσης.¹³³

Το βασικό δομικό υλικό αποτέλεσαν οι κισσηρόλιθοι (εικ 73) που παράγονταν μαζί από τσιμέντο και κίσσηρη (ελαφρόπετρα) σε εργοστάσιο που συγκροτήθηκε ειδικά για αυτό το σκοπό. Η χρήση των κισσηρόλιθων δεν περιορίστηκε μόνο στους τοίχους της ανωδομής αλλά και στους θόλους! Διαμορφώθηκαν ειδικοί κισσηρόλιθοι θολιτών και σε συνδυασμό με απλά τυποποιημένα ξύλινα καλούπια επέτρεψαν την ταχύτερη κατασκευή των θόλων (εικ 74). Με το σύστημα αυτό επιτεύχθηκε σημαντική εξοικονόμηση υλικών που ήταν πολύ δύσκολο να μεταφερθούν στο νησί, όπως τσιμέντου, σιδηροπλισμού και ξυλείας, αλλά και χρόνο καθώς το καλούπι έμενε μόνο 24 ώρες και μετά μπορούσε να αφαιρεθεί με ασφάλεια και να χρησιμοποιηθεί αλλού. Παράλληλα με την διαδικασία αυτή άρχισε και η παραγωγή τυποποιημένων κουφωμάτων. (εικ 75)

Οι υπεύθυνοι της ανοικοδόμησης αντιμετώπισαν αρκετά προβλήματα σε αυτό τους το εγχείρημα. Για παράδειγμα οι κάτοικοι της Σαντορίνης επέμεναν οι νέες κατασκευές να γίνουν από μπετόν, επηρεασμένοι από την νέα τάση στις κατασκευές. Αυτή την αντίδραση επισημαίνει και ο Γεώργιος Ράλλης σε μία συνέντευξη που έδωσε στο δημοσιογράφο Στέλιο Κούλογλου στα πλαίσια της εκπομπής «Ρεπορτάζ χωρίς σύνορα»:

«...Και επέμεναν η ανοικοδόμηση της Σαντορίνης να γίνει κατά τον παραδοσιακό τρόπο, ενώ οι κάτοικοι ήθελαν τσιμέντο. Ευτυχώς αυτό αποφεύχθηκε και τώρα όσες φορές πηγαίνω στην Σαντορίνη, έχω να πώ καιρό αλλά όσες φορές πηγαίνω είμαι έτσι περήφανος για την επιμονή μου τότε να γίνει παραδοσιακή ανοικοδόμηση...»¹³⁴

¹³³ Άρθρο του Αρχιτέκτονα Δημήτρη Χάμψα, Από την προϊστορία στη σύγχρονη καταστροφή, μερικά διδάγματα.

¹³⁴ <http://www.rwf-archive.gr>, Ρεπορτάζ χωρίς σύνορα, «Τα δικά μας 60'ς – Μέρος 3ο: Χαμένη Άνοιξη», Ημερομηνία προβολής 3-5-2007.

Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως μελετήθηκαν δύο τύποι σπιτιών (μονόλιθος και δίθολος) για να μπορέσει να είναι πιο γρήγορη η επέμβαση και να εξυπηρετηθούν όσο το δυνατόν πιο άμεσα οι πληγέντες. Αυτοί οι δύο τύποι αποτελούν τον «πυρήνα» στέγασης και αφήνουν το περιθώριο στο χρήστη να προσθέσει μόνος του άλλους αναγκαίους για εκείνον χώρους.

Μονόθολος

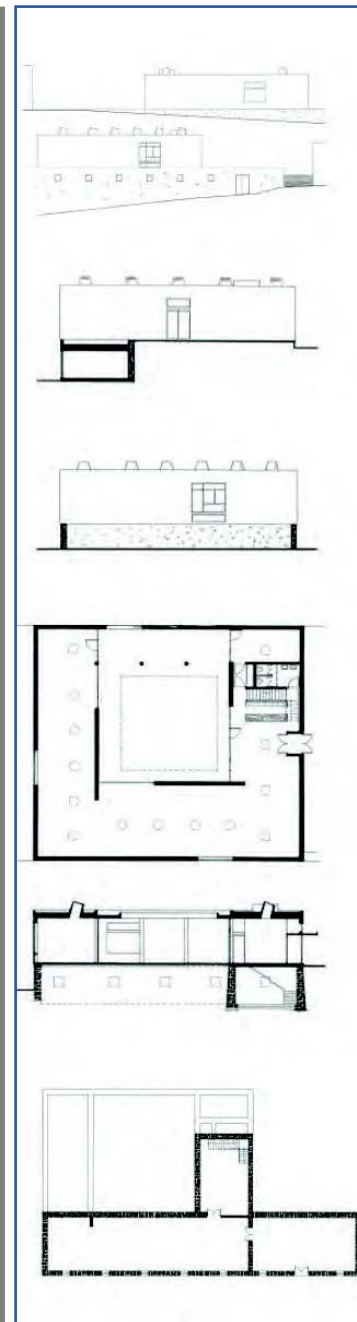
Ο τύπος αυτός κατοικίας εδράζεται σε ένα οικόπεδο διαστάσεων 10*17 μέτρα. Είναι ο μικρότερος τύπος από τους δύο και έχουν προβλεφθεί δύο μεγάλοι υπαίθριοι χώροι. Από τη νότια πλευρά βρίσκονται να κύρια δωμάτια του σπιτιού, τα οποία έχουν και μεγάλα ανοίγματα για να διευκολύνει και το φωτισμό, ενώ από την πλευρά του Βορρά και της Δύσης ανοίγονται μικρά παράθυρα, για την προστασία του εσωτερικού από τους δυνατούς βόρειους ανέμους που επικρατούν στο νησί, που διευκολύνουν κυρίως στον αερισμό. Ένα στοιχείο που δεν συναντάμε στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική του νησιού και είναι ένα καθαρά μοντέρνο στοιχείο είναι η πλευρική στοά από όπου γίνεται και η είσοδος στο σπίτι. Οι βοηθητικοί χώροι, όπως είναι η στέρνα ή ακόμα και η τουαλέτα, χτίζονται έξω από τον κεντρικό πυρήνα κατοικίας.

Δίθολος

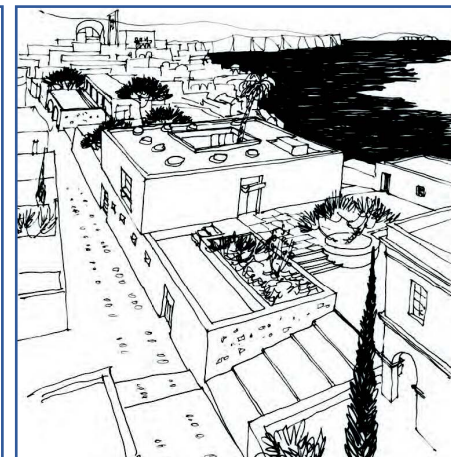
Αυτός ο τύπος κατοικίας, ο μεγαλύτερος, εντάσσεται σε ένα οικόπεδο 8,5x20 μέτρα. Βασικό χαρακτηριστικό του είναι η οπισθοχώρηση του μπροστινού τυμπάνου με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός ημιυπαίθριου χώρου από όπου γίνεται και η πρόσβαση στο εσωτερικό του σπιτιού. Αυτό το στοιχείο φαίνεται να είναι μοντέρνα επιρροή, αφού η έντονη σκιά που δημιουργεί στην όψη του κτίσματος δεν συναντάται στην αρχιτεκτονική της Σαντορίνης, όπως αναφέρει ο Γρηγοριάδης. Και σε αυτόν τον τύπο η κουζίνα και η τουαλέτα χτίζονται έξω από τον κύριο όγκο κατοικίας και συνδέονται μεταξύ τους μέσω των πρόσθετων βοηθητικών χώρων ή των υπνοδωματίων. Η επανάληψη αυτού του στοιχείου δίνει την αίσθηση ενός οργανωμένου συνόλου στο χώρο.¹³⁵

Στην δεύτερη φάση της ανοικοδόμησης και αφού είχαν πλέον λυθεί τα επείγοντα προβλήματα ξεκίνησε η μελέτη για κοινοτικά κέντρα, δημόσια κτήρια, σχολεία, μουσεία κτλ.

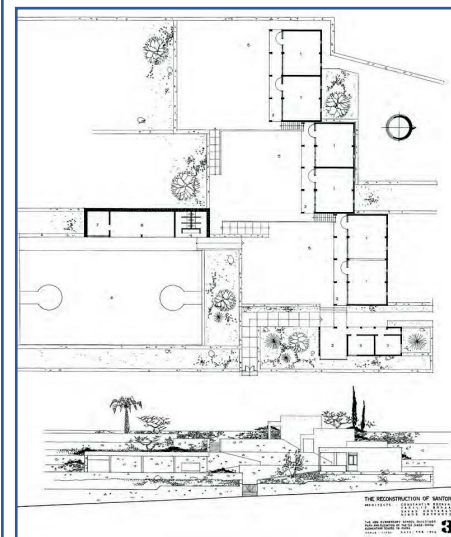
¹³⁵ Αίσωπος Γ., Γυφτόπουλος Σ., Φίλιππα Κ., Χατζηγιαννούλη Μ., 'Ανοικοδόμηση...', Β' Διάλεξη, Κεφάλαιο 1: Κτιριολογία.

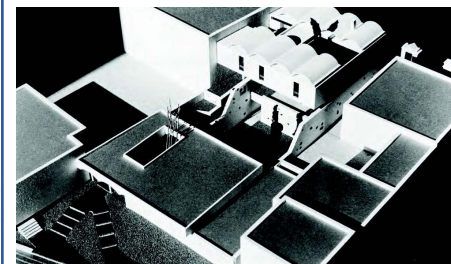
Εικ 76: Κατόψεις, Νέο μουσείο Φυρών

Εικ 77: Σκίτσο, Νέο μουσείο Φυρών

Εικ 78: Αρχιτεκτονικά σχέδια, Νέα σχολικά Κτίρια

Εικ 79: Υποκαταστήμα εθνικής τραπεζας στα Φηρά

Παράλληλα δόθηκε η ευκαιρία σε μη μόνιμους κατοίκους του νησιού να φτιάξουν και αυτοί τα αρχοντικά τους που ήταν παραμελημένα δημιουργώντας έτσι σοβαρό πρόβλημα χρόνου και μεγάλη σύγχυση στους υπευθύνους της ανοικοδόμησης καθώς τελικά επιδιορθώθηκαν πολλά περισσότερα σπίτια από αυτά που υπολόγιζαν. Τελικά η ανοικοδόμηση είχε διάρκεια από το 1958 έως το 1963 όπου και θεωρήθηκε επιτυχής τόσο από Έλληνες αλλά και ξένους αρχιτέκτονες ενώ η Σαντορίνη πλέον είχε την καλύτερη σχέση ατόμων προς δομημένο χώρο, στην Ελλάδα. Είχε φτάσει στο σημείο να έχει δύο δωμάτια ανά κάτοικο.

Όπως αποτιμά ο Β. Γρηγοριάδης « Η ανοικοδόμηση της Σαντορίνης αποτέλεσε την πρώτη σημαντική μεταπολεμική προσπάθεια της Ελλάδας για καθολικό σχεδιασμό. Ασφαλώς και λάθη έγιναν και προβλήματα δημιουργήθηκαν. Εκεί όμως που πέσαμε όλοι έξω είναι ότι κανείς δεν μπόρεσε να προβλέψει τη μελλοντική ανάπτυξη του νησιού.» Οι αρχιτέκτονες της ανοικοδόμησης είχαν συνείδηση ότι πήγαιναν ενάντια στο ρεύμα και σχεδίαζαν για μια οικονομικά αναπτυσσόμενη κοινωνία πράγμα που φαίνεται από την πλαισίωση κάθε κέντρου με δημόσια κτίσματα στους οικισμούς και γενικά από την έκταση του προγράμματος. Ο προβληματισμός τους δεν περιορίστηκε σε ένα απλό πρόγραμμα στέγασης αλλά προχώρησε σε κοινωνικές αναζητήσεις παράλληλα με της μορφολογικές και τις πολεοδομικές.

Κλείνοντας αξίζει να αναφερθούν οι σκέψεις του επικεφαλής αρχιτέκτονα Κ. Δεκαβάλλα για την σημερινή ανάπτυξη της Σαντορίνης:

+3333333333+

«Η Σαντορίνη σήμερα απεικονίζει, φοβάμαι, τη νεοελληνική αντίληψη για ανάπτυξη. Οι αλλαγές λόγω τουρισμού είναι συνεχείς. Ολόκληρη είναι καλυμμένη από διαφημίσεις, όλος ο κάμπος είναι διάσπαρτος από οικοδομές, δωμάτια προς ενοικίαση, μικρά και μεγάλα ξενοδοχεία, παραθεριστικές κατοικίες.{.....} Η νέα αρχιτεκτονική της Σαντορίνης σήμερα δεν διαφέρει σε τίποτα από την αρχιτεκτονική που βλέπουμε εδώ γύρω διακοσμεί με στοιχεία άσχετα με τη Σαντορίνη αλλά τα οποία υποτίθεται ότι μετατρέπουν σε νεοκλασικό οτιδήποτε κτίζεται. Μόνο λίγα κτίρια έχουν απομείνει από την ανοικοδόμηση. Στα κτίρια αυτά προβλέπονταν επεκτάσεις εφόσον η ανοικοδόμηση αφορούσε πυρήνες. Η ιδέα ήταν ότι μπορούσε να επεκταθεί στο πλάι. Το θέμα όμως είναι το πώς γίνεται αυτό. Στη Σαντορίνη βλέπουμε το αποτέλεσμα του τουρισμού χωρίς σχέδιο, χωρίς κάποιο έλεγχο.»¹³⁶

136 Διάλεξη 21/3/2013 «Η αντισεισμική ανοικοδόμηση της Σαντορίνης 1956-1960» Κ. Δεκαβάλλας, ΕΜΠ

3.2 Παραδοσικοί οικισμοί:

Ο τουρισμός ως εργαλείο διάσωσης των παραδοσιακών οικισμών

Το 1975 ο ΕΟΤ για πρώτη φορά επιχειρεί να συνδέσει τον τουρισμό με τους παραδοσιακούς οικισμούς με σκοπό την αναβίωση των τελευταίων. Αυτό επετεύχθη μέσα από ένα πρόγραμμα που είχε ως στόχο την αναβίωση-αξιοποίηση επιλεγμένων παραδοσιακών οικισμών, το οποίο προέβλεπε, την συντήρηση, αναστήλωση και αποκατάσταση είτε μεμονωμένων κτηρίων είτε συνόλων παραδοσιακής αρχιτεκτονικής και την κατάλληλη διαμόρφωσή τους προκειμένου να μετατραπούν σε ξενώνες ή να εξυπηρετήσουν νέες χρήσεις, ιδιωτικές ή δημόσιες – ως κατοικίες ιδιωτών, κοινοτικά καταστήματα κ.ο.κ. –

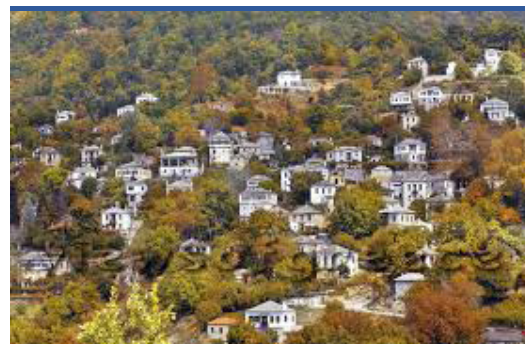
Επιλέχθηκαν προς αποκατάσταση σύνολα παραδοσιακής αρχιτεκτονικής στους οικισμούς: Βάθεια Μάνης, Βυζίτσα Πηλίου, Μεστά Χίου, Οία Σαντορίνης. Ενώ μεμονωμένα κτήρια επισκευάστηκαν στην Αερόπολη, Αρναία, Δημητσάνα, Κορυσχάδες, Κράνα Γυθείου, Μακρυνίτσα, Μηλιές, Μονεμβασιά, Πινάκατες και Ψαρά. Το πρωτεύον κριτήριο για την επιλογή των οικισμών ήταν να είναι κηρυγμένοι ως διατηρητέοι. Έπειτα ελέγχθον η χωροταξική κατανομή και η χαρακτηριστική τοπική μορφολογία και τέλος αν υπήρχε λειτουργική επάρκεια και σύνδεση με αξιόλογους πόλους οικιστικού και φυσικού κάλλους.

Εικ 80: Μεστά Χίου

Εικ 81: Βάθεια Μάνης

Εικ 82: Βυζίτσα Πηλίου

Εικ 83: Οία Σαντορίνη

Σε αυτούς τους οικισμούς επιλέχθηκαν κτίρια αξιόλογης αρχιτεκτονικής με των οποίων τους ιδιοκτήτες ο ΕΟΤ υπέγραψε συμβόλαιο για να παραχωρήσουν την επικαρπία τους για δέκα ή δεκαπέντε έτη, έναντι αποζημίωσης. Η υποχρέωση του ΕΟΤ ήταν αφού τα αποκαταστήσει, να τα επαναλειτουργήσει ως ξενώνες και έπειτα να τα επιστρέψει στους ιδιοκτήτες τους. Σημαντικό ήταν και ότι ο ΕΟΤ πραγματοποίησε και κάποια αναγκαία έργα υποδομής όπως αποχέτευση, ύδρευση, δίκτιο δρόμων κ.τ.λ. καθώς και διάφορα άλλα έργα όπως διαμόρφωση πλατειών, δημιουργία κρήνων, στερεώσεις υπάρχοντων μνημείων κλπ. με τη συνεργασία πάντα της τοπικής αυτοδιοίκησης.

Σημαντικό ήταν ότι σε όλα τα έργα επιχειρήθηκε η επέμβαση να μην αλλοιώνει τον χαρακτήρα των κτισμάτων και του οικισμού. Γι αυτόν τον λόγο έγινε χρήση παραδοσιακών υλικών από κάθε τόπο, καθώς και ντόπιοι εργάτες και τεχνίτες. Ακόμα και στον εσωτερικό χώρο διατηρήθηκε ο παραδοσιακός χαρακτήρας, χρησιμοποιώντας παλιά έπιπλα και αντικείμενα για εξοπλισμό, όπως πίνακες λαϊκής τέχνης και υφαντά.¹³⁷ Σύμφωνα με τα στοιχεία που δίνει ο ΕΟΤ μέχρι το 1994 είχαν επισκευαστεί σε όλη την χώρα 102 κτήρια σε 16 περιοχές της χώρας, δημιουργώντας συνολικά 700 κλίνες.

Το έργο αυτό αναγνωρίστηκε με διεθνή βραβεία και διακρίσεις και έγινε η αφορμή να εκτιμηθεί εκ νέου το παραδοσιακό δυναμικό της χώρας από τους αρμόδιους φορείς. Συγκεκριμένα κέρδισε: Βραβείο της Europa Nostra (1980) για τις αναστηλώσεις στην Οία της Σαντορίνης και για το Πάπιγκο της Ηπείρου (1989), βραβείο της Μπιενάλε Αρχιτεκτονικής της Σόφιας για την Οία (1986) και τέλος τιμήθηκε με το βραβείο "Χρυσό Μήλο" για την αξιοποίηση των οικισμών του Πήλιου. Επιπλέον το πρόγραμμα του ΕΟΤ είχε αποδοχή και σε τοπικό επίπεδο, τόσο από την πλευρά των κατοίκων των οικισμών που αναδείχθηκαν, όσο και από τους ιδιοκτήτες των σπιτιών που αποκαταστάθηκαν και επισκευάσθηκαν.

Παρόλη την επιτυχία του προγράμματος, παραμένει μια μεμονωμένη

δράση χωρίς ευρύτερο αναπτυξιακό σχεδιασμό, ο οποίος είναι απαραίτητος ώστε να διατηρηθούν οι περιφέρειες των οικισμών αυτών και να εξασφαλίζεται η βιωσιμότητα αυτών.

Το παράδειγμα της Οίας, στη Σαντορίνη, είναι από τα πιο χαρακτηριστικά, λόγω μεγάλης επιτυχίας της ως τουριστικό προορισμό και της ιδιαιτερότητες της περιοχής που αναλύσαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο. Σήμερα, για την Οία επιβάλλεται η λήψη αυστηρών μέτρων για την προστασία του οικισμού, από την ανάπτυξη και όχι πλέον από την εγκατάλειψη. Ο οικισμός αντιμετωπίζει προβλήματα όπως η περιβαλλοντική επιβάρυνση, η αύξηση δόμησης χωρίς όρους ένταξης στον αρχιτεκτονικό ιστό της περιοχής, κ.α.. Ως αποτέλεσμα υπάρχει αισθητός κίνδυνος να αλλοιωθεί ο παραδοσιακός της χαρακτήρας.¹³⁸ Για να αντιμετωπιστούν αυτά τα προβλήματα, έγινε μια προσπάθεια να αναγνωστεί η πολεοδομική οργάνωση των οικισμών μέσω των χρήσεων γης.¹³⁹

Το 1986 το ΥΠΕΘΟ με τον ΕΟΤ στην προσπάθεια τους για έλεγχο της τουριστικής ανάπτυξης και παράλληλα για προώθηση της αναβίωσης των οικισμών, έλαβαν μέτρα καθορίζοντας περιοχές Ελέγχου Τουριστικής Ανάπτυξης. Σε αυτές τις περιοχές επιτρέπεται η δημιουργία τουριστικών καταλυμάτων με συγκεκριμένη μορφολογία. Οι περιοχές αυτές μπορούν να χαρακτηριστούν κορεσμένες, μόλις ξεπεράσουν την φέρουσα δυνατότητα τους. Από αυτές εξαιρούνται οι επαναχρήσεις παραδοσιακών κτισμάτων για τουριστικά καταλύματα.¹⁴⁰

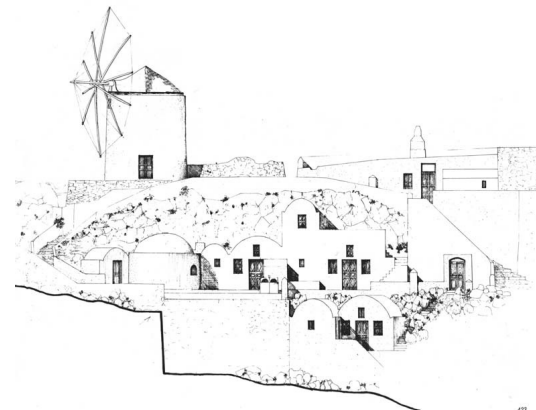
137 Κατραμαδάκη Α.Β., Αυθεντικές εμπειρίες τουρισμού: Η ανάδειξη και εξάπλωση της αισθητικής της παράδοσης, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών 2017-2018 Αρχιτεκτονική & Αστικός σχεδιασμός | MEDITERRANEAN FUTURES Τμήμα Αρχιτεκτόνων Πανεπιστήμιο Πατρών.

138 Μποζινέκη-Διδώνη Π., 2008. Παραδοσιακοί οικισμοί και τουριστική ανάπτυξη το πρόγραμμα του ΕΟΤ 1975-1995, Το παράδειγμα της Οίας Σαντορίνης. Αθήνα: ΕΟΤ.

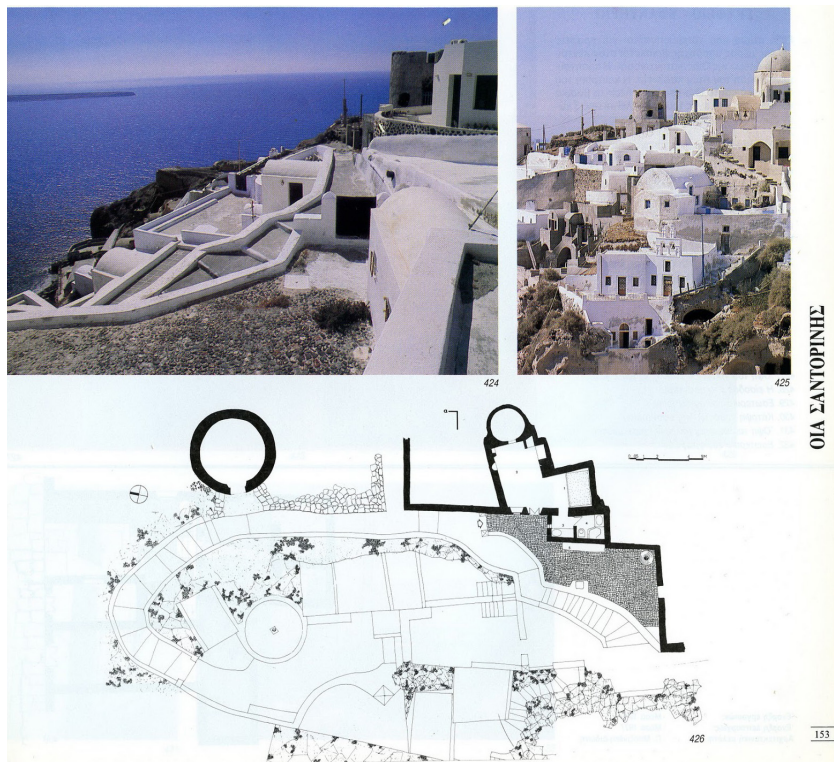
139 Π.Δ/γμα ΦΕΚ 817/Δ/93

140 ΦΕΚ 797 Β/ 86, Παρ 9

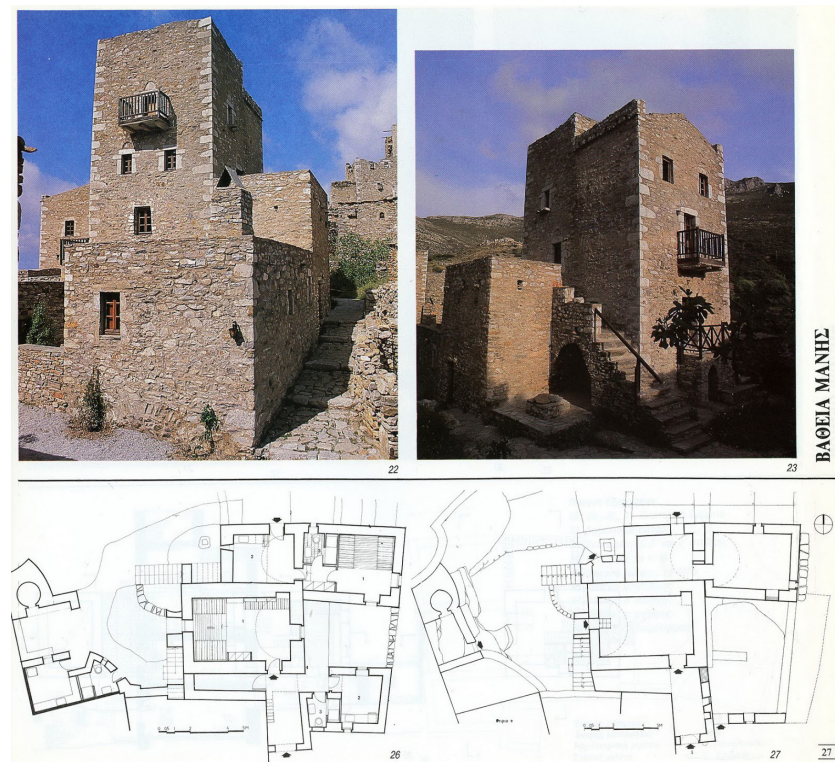
Ο ρόλος του αρχιτέκτονα σε αυτή την προσπάθεια ήταν η 'αναβίωση' των βαθύτερων αξιών αυτών των μνημείων της αρχιτεκτονικής, με στόχο την επανένταξη τους στη σύγχρονη ζωή. Μένοντας πιστοί στην ρήση του Α. Κωνσταντινίδη: «Σπουδάζοντας τις δυνάμεις εκείνες που σε άλλα περασμένα χρόνια έχτισαν έργα και μορφές, ξυπνάμε μέσα στον ίδιο τον σύγχρονο εαυτό μας τον πιο αληθινό του κόσμο.»¹⁴¹

Εικ 84: Αναστήλωση της γειτονιάς "Φανάρι" στην ΟΙΑ

Εικ 85: Οία Σαντορίνη

Εικ 86: Βαθεια Μάνης

141 Κωνσταντινίδης Α., Αρχιτεκτονική και παράδοση : με αναφορά στο πρόγραμμα του ΕΟΤ για τους παραδοσιακούς οικισμούς, από το Για την Αρχιτεκτονική : δημοσιεύματα σε εφημερίδες, σε περιοδικά και βιβλία 1940-1982, ΠΕΚ, Ηράκλειο, 2011, σελ. 325

Εικ 87: Χάρτης Ελλάδας με τοποθεσίες
παραδοσικών οικισμών

3.3 Ξενία, 1950 - 1967

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1950, ο ΕΟΤ προχώρησε στη δημιουργία μιας κρατικής αλυσίδας τουριστικών καταλυμάτων σε όλη την χώρα, τα γνωστά στη συνέχεια ως «Ξενία». Αυτά ήταν μονάδες μεσαίας και μικρής κλίμακας, με μικρή συνήθως δυναμικότητα αλλά με υψηλό βαθμό εξυπηρέτησεων, με στόχο «να προκαλέσουν ενδιαφέρον στην ιδιωτική πρωτοβουλία και να θέσουν σε υψηλό επίπεδο τα ανταγωνιστικά πρότυπα. Αντίστοιχα δίκτυα ξενοδοχείων είχαν αρχίσει να υλοποιούνται στην Πορτογαλία με τις Pousadas ήδη από το 1938 και στην Ισπανία με τα Paradores ακόμη νωρίτερα, από το 1928. Ωστόσο, σε αντίθεση με τις Pousadas, που ήταν κτίρια μεσοπολεμικής υβριδικής αρχιτεκτονικής με παραδοσιακά και μοντέρνα στοιχεία, ή τα Paradores, που ήταν πολυτελή ξενοδοχεία σε ιστορικά μεσαιωνικά κάστρα ή μοναστήρια, το δίκτυο Ξενία επρόκειτο για νεοαναγειρόμενα κτίρια μοντέρνας αρχιτεκτονικής με ελάχιστες εξαιρέσεις (Ύδρα, Μετέωρα, Όσιος Λουκάς). Όλα ήταν προϊόντα του Τμήματος Μελετών της Τεχνικής Υπηρεσίας του ΕΟΤ που στην ουσία λειτούργησε ως ένα μεγάλης κλίμακας εργαστήριο πειραματικής εφαρμογής της μοντέρνας αρχιτεκτονικής»¹⁴². Με πρόγραμμα «Ξενία» δημιουργήθηκαν πάνω από 70 κτίρια τουριστικών καταλυμάτων και άλλες τουριστικές εγκαταστάσεις (πλαζ, τουριστικά περίπτερα, κ.ά.) που βρίσκονται σε όλη την Ελλάδα.¹⁴³

Το πρόγραμμα χωρίζεται σε δύο φάσεις. Την πρώτη φάση το διάστημα 1950-1958, ο ΕΟΤ με διευθυντή των τεχνικών υπηρεσιών τον αρχιτέκτονα Χαράλαμπο Σφάελλο, ο οποίος ήταν υπεύθυνος για το πρόγραμμα μελέτης και ανέγερσης των πρώτων μονάδων Ξενία, σχεδιάζει τα Ξενία Καστοριάς, Αργοστολίου, Θάσου, Κέρκυρας

Τσαγκάρδας και Υπάτης. Εκείνη την εποχή ο Δ.Πικιώνης σχεδιάζει το Ξενία των Δελφών, ο Κ.Κιτσίκης της Πορταριάς, ο Χ.Μπουγάτσος της Σπάρτης και ο Κ.Σπανός της Σαμοθράκης. Με την υλοποίηση της πρώτης φάσης του προγράμματος, είχαν ήδη τεθεί κάποιες σχεδιαστικές αρχές. Αργότερα κατά την όψιμη φάση 1957-1967 ο Άρης Κωνσταντινίδης έγινε προϊστάμενος της υπηρεσίας μελετών, ο οποίος εντατικοποίησε την παραγωγή και έδωσε έναν ώριμο και συμπαγή μοντέρνο χαρακτήρα στην αρχιτεκτονική των νέων ξενοδοχείων.

Σημαντική παράμετρος της μελέτης και του σχεδιασμού κάθε ξενοδοχείου αποτελούσε το οικοπέδο και η τοποθεσία. Τα οποία επιλέγονταν από τον αρχιτέκτονα που είχε οριστεί να μελετήσει το κάθε ξενοδοχείο. Βασικά κριτήρια της επιλογής του εκάστοτε οικοπέδου ήταν ο σωστός προσανατολισμός (λόγω του κλίματος της Ελλάδας, αν το έδαφος έχει κλίση επιλεγόταν να έχει κλίση προς την ανατολή ή την μεσημβρία) και να επιτρέπει στο κτήριο που θα ανεγερθεί να έχει καλή θέα προς κάποιο χαρακτηριστικό ή ιδιαίτερο τοπίο. Πρόκληση ήταν ο τρόπος που θα τοποθετούνταν το κτήριο μέσα στο οικοπέδο ώστε να βρίσκεται σε αρμονία με την φύση γύρω και να «...μην προβάλλει παράξενη κι αταίριαστη, αλλά να δείχνει σαν να υπήρχε από πάντα στη θέση που κατασκευάζεται».¹⁴⁴ Άλλα στοιχεία που βοηθούν στην αρμονική ένταξη του κτηρίου στο χώρο του συγκεκριμένου τοπίου, είναι το υλικό κατασκευής, το χρώμα και η υφή του.

142 Μουσά Μ., «Πολιτικές για τον Τουρισμό - Η υλοποίηση του οράματος για τον τουρισμό μέσα από το κτιριακό έργο του ΕΟΤ», στο Συλλογικό, Μεταπολεμικός Μοντερνισμός – Αρχιτεκτονική, πολιτική και τουρισμός στην Ελλάδα, 1950-1965 [τελική έκθεση ΠΕΒΕ 2010 65/18740], Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ, Αθήνα 2012, σ.151-221

143 Μουσά Μ., «Πρόγραμμα Ξενία: Ονομασία, μελέτες + κατασκευές, τυπολογία και κατάλογος έργων», στο Συλλογικό, Μεταπολεμικός Μοντερνισμός – Αρχιτεκτονική, πολιτική και τουρισμός στην Ελλάδα, 1950-1965 [τελική έκθεση ΠΕΒΕ 2010 65/18740], Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ, Αθήνα 2012, σ.224

144 Κωνσταντινίδης Α., Το έργο της υπηρεσίας μελετών του Ελληνικού Οργανισμού τουρισμού, Αρχιτεκτονικά θέματα, τευχος 1, 1967, σελ. 122

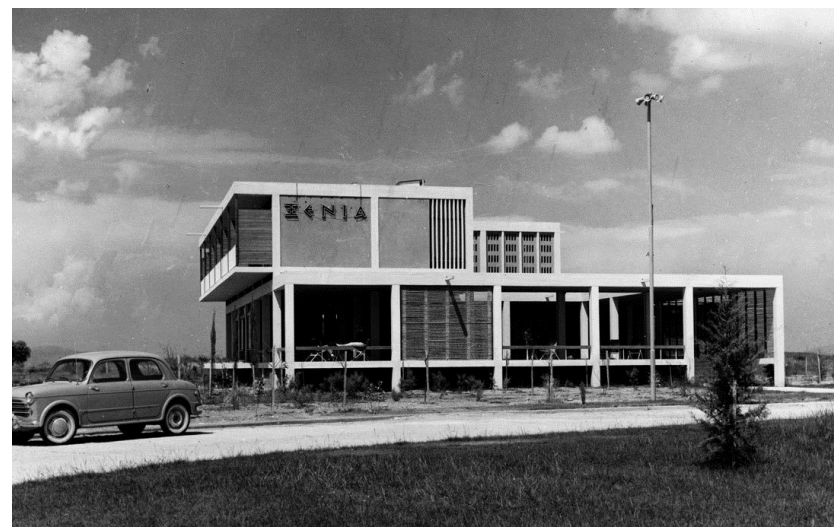
Εικ 88: Μοτέλ «Ξενία» Παλαιορίου (1962). Αρχιτέκτων: Α. Κωνσταντινίδης

Τα κλιματολογικά δεδομένα της κάθε περιοχής είναι ο σημαντικότερος παράγοντας για την διάταξη και όλη την μορφή του κτηρίου. Το ήπιο κλίμα της Ελλάδας επέτρεπε την λειτουργική ένταξη των ημιυπαίθριων και μεταβατικών χώρων στα κτήρια, συνδέοντας το μέσα με το έξω σε ένα οργανικό σύνολο, δίνοντας την αίσθηση στους ενοίκους των ξενοδοχείων πως οι εσωτερικοί χώροι αποτελούν μια οργανική ενότητα με τους εξωτερικούς χώρους και ολόκληρο το τοπίο. Άλλα στοιχεία σύνθεσης αποτελούσαν οι εσωτερικές αυλές, οι ανοικτοί εξώστες που οδηγούν στα δωμάτια, τα μεγάλα ή μικρά παράθυρα, ανάλογα με την λειτουργία του χώρου.

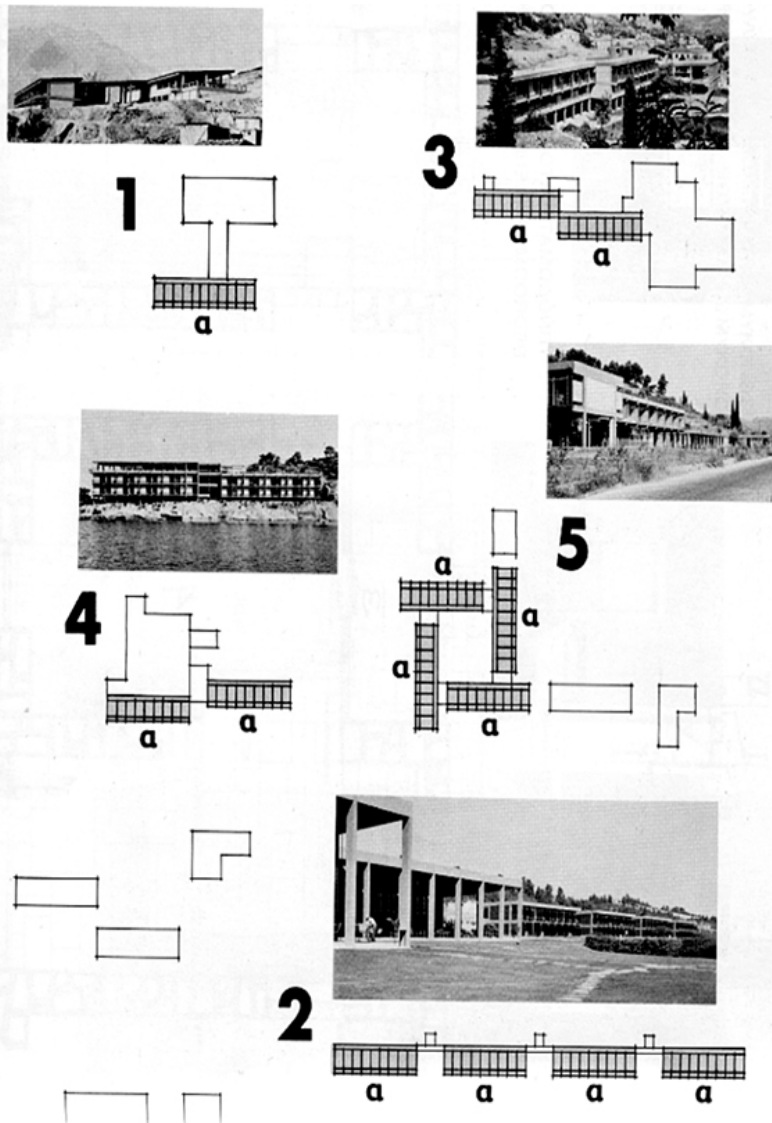
Η λογική στα ξενοδοχεία Ξενία είναι ότι δεν κτίζονταν μόνο για να εξυπηρετούν λειτουργικά, με τις ανέσεις που προσφέρουν, αλλά σχεδιάζονταν για να αποτελέσουν πυρήνες για αισθητική απόλαυση και πνευματική ξεκούραση. Στην λειτουργική του διάταξη κάθε ξενοδοχείο προσφέρει άνεση και ησυχία, απαραίτητα στοιχεία για την ξεκούραση των επισκεπτών. Ογκοπλαστικά τα ξενοδοχεία ήταν είτε ολόσωμοι όγκοι δηλαδή ένα κτήριο με ορόφους, είτε κατακερματισμένο σε περισσότερα κτήρια μικρότερης κλίμακας, όπου οι χώροι υποδοχής και το εστιατόριο στεγάζονταν σε ένα κτήριο και τα δωμάτια διατάσσονται σε «περίπτερα» ελεύθερα μέσα στον χώρο. Επίσης είναι πολύ ενδιαφέρον ότι σχεδόν σε όλα τα Ξενία οι χώροι κοινής διαμονής έχουν σχεδιαστεί έτσι ώστε να μπορούν να εξυπηρετήσουν περισσότερα άτομα από τους ενοίκους του ξενοδοχείου. Αυτό συνέβαινε για να μπορούν οι περαστικοί είτε ντόπιοι είτε ξένοι, να συμμετέχουν στη ζωή του ξενοδοχείου. Έτσι ο ένοικος του ξενοδοχείου μπορούσε είτε να απομονωθεί στην ιδιωτικότητα που παρείχαν τα δωμάτια είτε να έρθει σε επαφή με περισσότερο κόσμο- και όχι μόνο του ξενοδοχείου- στους κοινόχρηστους χώρους. Παράλληλα οι ντόπιοι κάτοικοι μπορούσαν να ζήσουν την ατμόσφαιρα του ξενοδοχείου. Όσον αφορά την κατασκευή τους, στόχος ήταν πάντα το κόστος να είναι

Εικ 89: Το Ξενοδοχειακό Συγκρότημα ΞΕΝΙΑ-ΤΡΙΤΩΝ στην Χώρα της Άνδρου, 1958, (Το πρώτο Ξενία του Άρη Κωνσταντινίδη)

Εικ 90: Ξενία Μεσολογγίου. Έργο του Ιωάννη Τριανταφυλλίδη (1958)

Εικ 90: Τυποποίηση στα Ξενοδοχεία Ξενία:
α= πτέρυγες με υπνοδωμάτια

- 1 Καλαμπάκα
- 2 Παλινούρι
- 3 Πλυμιά
- 4 Πόρος
- 5 Ολυμπία 2

χαμηλό και γι' αυτό πάντα επιλέγονταν υλικά που προσέφερε ο τόπος στον οποίο κτιζόντουσαν. Για λόγους επίσης οικονομικούς ο σκελετός ήταν από μπετόν αρμέ και οι τοίχοι πλήρωσης κατασκευάζονταν από τούβλο. Αυτός ο τρόπος κατασκευής επέτρεπε την τυποποίηση ορισμένων βασικών οικοδομικών στοιχείων της κατασκευής. Η διάταξη για τα υποστυλώματα του σκελετού εφαρμοζόταν σε πολλές περιπτώσεις η ίδια, όσο διαφορετικά και αν ήταν τα δεδομένα του προγράμματος ή του οικοπέδου και του τοπίου. Συγκεκριμένα τα υποστυλώματα του σκελετού διατάσσονταν σε έναν ορθογωνικό κάναβο (4 x 5 μ. ή 4 x 6 μ.) και πάνω σε αυτόν σχεδιάζονταν όλοι οι χώροι, ιδιωτικοί και κοινόχρηστοι. Δηλαδή ολόκληρο το κτήριο πλαθόταν (λειτουργικά & ογκοπλαστικά) σύμφωνα με αυτόν τον κάναβο όπου οι χώροι προκύπτουν σε ορθογωνικά σχήματα που προδιαγράφει ο κάναβος. Ο φέρον οργανισμός εκφραζόταν πάντα με σαφήνεια και σε πολλές περιπτώσεις τα κτήρια αποκολλώνται από το έδαφος.¹⁴⁵ Επιπλέον υπήρχε τυποποίηση και σε άλλα κατασκευαστικά στοιχεία, όπως στους τοίχους, στα κουφώματα, κλπ. ακόμα και στις σκάλες, τα κάγκελα, στους εξώστες, κλπ., ώστε να εφαρμόζονται ίδια σε πολλές περιπτώσεις.

Σε αυτό το σημείο παραθέτουμε σχηματικά σχέδια που δείχνουν πέντε διαφορετικά Ξενία, στα οποία οι πτέρυγες των δωματίων αποτελούνται από μια μπάρα από εννέα δωμάτια, που έχει εφαρμοστεί σε όλες τις περιπτώσεις ακριβώς η ίδια διατηρώντας ακόμα και τις λεπτομέρειες ίδιες (εικ 90) «σαν να έχει έρθει έτοιμο από ένα εργοστάσιο» όπως αναφέρει ο ίδιος ο Α. Κωνσταντινίδης στο περιοδικό «Αρχιτεκτονικά θέματα».¹⁴⁶

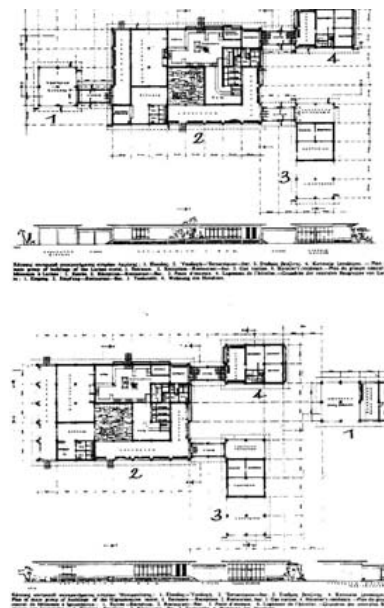
145 Νικολακόπουλος Π., «Ξενία, 1950-1967: Το πνεύμα του μοντερνισμού» από Αίσωπος Γ. (επίμ.), Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα, ΔΟΜΕΣ, Αθήνα, 2015, σελ. 142

146 Κωνσταντινίδης Α., Το έργο της υπηρεσίας μελετών του Ελληνικού Οργανισμού τουρισμού, Αρχιτεκτονικά θέματα, τευχος 1, 1967, σελ. 125

Το πνεύμα του μοντερνισμού υπάρχει από την μικρή έως την μεγάλη κλίμακα, από τις αναλογίες των κτηρίων μέχρι την σχεδίαση λεπτομερειών, των επίπλων και των επιμέρους στοιχείων. Επίσης ο τρόπος δομής και κατασκευής των Ξενία είναι εντελώς ανεπιτήδευτος και λιτός και ο σχεδιασμός τους είναι αποτέλεσμα μιας συνεπούς και ώριμης αρχιτεκτονικής θέσης ανάμεσα στον μοντερνισμό και την παράδοση. Ο Α. Κωνσταντινίδης κατάφερε να ισορροπήσει ανάμεσα στα διεθνή ρεύματα -πρωτοποριακά ή συντηρητικά- και την αμυντική τάση του τοπικού-«φολκλορικού». Δημιουργούσε «δοχεία ζωής» δηλαδή οργανικές κατασκευές σύμφωνα με τις ανάγκες του χρήστη και δεν αναλωνόταν στον επιφανιακό σχεδιασμό όψεων. Παράλληλα η εναρμόνιση των κτισμάτων με το τοπίο, ο συνδυασμός κλειστού, ημιυπαίθριου και αίθριου χώρου, είναι αρχές που έχουν επιβιώσει από την παράδοση και από τις οποίες εμπνέεται ο Α. Κωνσταντινίδης, χωρίς να τις μιμείται.¹⁴⁷

Για πολλά χρόνια τα Ξενία λειτούργησαν ως πρότυπες ξενοδοχειακές μονάδες. Τέλη της δεκαετίας του 80, το κράτος δεν ήταν ικανό πλέον να έχει στο ρόλο του ξενοδόχου. Οι απαιτήσεις στην τουριστική αγορά μεταλλάχθηκαν και τα Ξενία εγκαταλείφθηκαν και παράκμασαν. Το τελευταίο Ξενία υπό κρατική λειτουργία έκλεισε το 1997 στο Παλιούρι. Τον Ιούνιο 2003, υποβλήθηκε πρόταση για την προστασία των ξενοδοχείων από τον σύλλογο αρχιτεκτόνων και το 2008 έγινε χαρακτηρισμός των πρώτων 5 Ξενία με σκοπό να συντηρηθούν και να οργανωθούν ξανά σε ένα δίκτυο τουριστικής υποδομής υψηλής αρχιτεκτονικής αξίας.

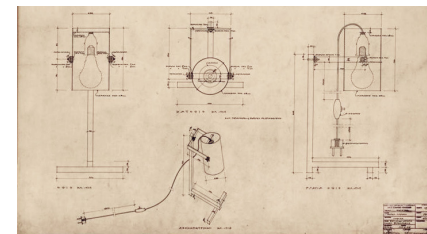
¹⁴⁷ Φέσσα Ε., «Εκσυγχρονισμός, προτοτυπία και πνεύμα του τόπου: η ξενοδοχειακή αρχιτεκτονική του ριζοσπάστη Άρη Κωνσταντινίδη 1958-1967» από Αίσωπος Γ. (επίμ.), Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα, ΔΟΜΕΣ, Αθήνα, 2015, σελ. 142.

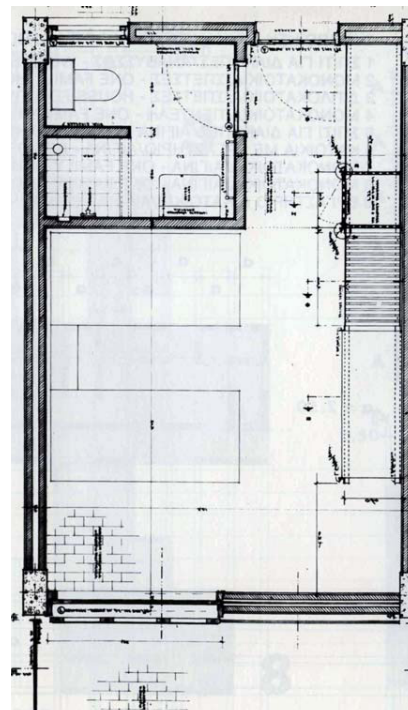
Εικ 91: Κάνναβος κατασκευής Ξενία.

Εικ 92: Ξύλινο πρόπλασμα-μανιφέστο της αρχιτεκτονικής του Κωνσταντινίδη στην αναδρομική έκθεση του έργου στην Εθνική Πινακοθήκη τον Φεβρουάριο του 1989.

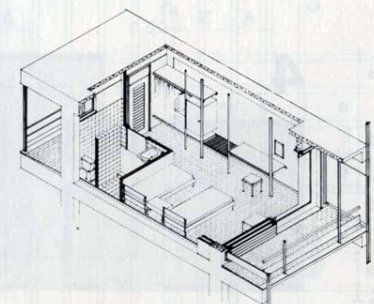

Εικ 93: Α. Κωνσταντινίδης Μοτέλ Λάρισας, Κάτοψη, όψεις, αξονομετρικό επιτραπέζιας λάμπας 11 Μαρτίου 1960

ΤΥΠΙΚΟ ΔΩΜΑΤΙΟ ΣΤΑ ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΑ ΞΕΝΙΑ:
STANDARDIZED BEDROOM IN XENIA HOTELS:
ΣΤΗΝ ΚΑΛΑΜΠΑΚΑ / IN KALAMBAKA
ΣΤΟ ΠΑΛΙΟΥΡΙ / IN PALIOURI
ΣΤΟΝ ΠΟΡΟ / IN POROS
ΣΤΗΝ ΟΛΥΜΠΙΑ (1) & (2) / IN OLYMPIA (1) & (2)

Εικ 94: Τυπικό δωμάτιο Ξενία (Κατασκευαστικό σχέδιο)

3.4 Τάκης Ζενέτος, Πλακιάς και Αγία Γαλήνη: «Ακολουθώντας την τοπογραφία».¹⁴⁸

Την δεκαετία του 1960, στα πλαίσια της κρατικής προσπάθειας για ολοκληρωμένη ανάπτυξη των περιφερειών της χώρας και αποτροπή της περαιτέρω μεγέθυνσης της πρωτεύουσας, εκπονήθηκαν πολλές αναπτυξιακές, πολεοδομικές, χωροταξικές μελέτες, συχνά προσανατολισμένες στον τουρισμό.

Η μελέτη του για την ανάπτυξη της Αγίας Γαλήνης και την τουριστική ανάπτυξη του Πλακιά, ανατέθηκαν το 1966 στο γραφείο του Τάκη Ζενέτου.¹⁴⁹ Οι απόψεις του αρχιτέκτονα σχετικά με την αρχιτεκτονική και την πόλη του μέλλοντος, αυτό που συνήθως αποκαλείται «Ηλεκτρονική πολεοδομία», η ανησυχία του για τις επιπτώσεις που μπορεί να έχουν οι μόνιμες επεμβάσεις και η πεποίθηση του ότι η αρχιτεκτονική και πολεοδομία, που στην σκέψη του δεν διαχωρίζονται, δεν πρέπει «να τρέχει να προλάβει της εξελισσόμενες ανάγκες» πρέπει «να ερευνά και να προβλέπει» αποτυπώνονται στις δύο παραπάνω μελέτες.¹⁵⁰

Αγία Γαλήνη

Η Αγία Γαλήνη βρίσκεται στον κόλπο της Μεσσαράς, στη νότια Κρήτη και εκείνη την εποχή επρόκειτο για ένα μικρό οικισμό 400 κατοίκων. Το ρυθμιστικό σχέδιο είχε ως στόχο να εξελιχθεί ο οικισμός μέχρι το 2000 (έτος στόχο) σε αστική μονάδα 5000-6000 κατοίκων, οι οποίοι θα απασχολούνταν και στους 3 παραγωγικούς τομείς. Συγκεκριμένα για τον τουρισμό προβλεπόταν δυναμικότητα 1000 κλινών εκ των οποίων 650 θα ήταν σε ενοικιαζόμενα δωμάτια και 350 σε ξενοδοχειακό συγκρότημα.

Κατά τον αρχιτέκτονα «το φυσικό περιβάλλον και οι κλιματολογικοί συνθήκαι» καθιστούσαν την Αγία Γαλήνη «ιδανικόν μέρος διακοπών ή και μόνιμου διαμονής» και άρα ικανή να προσελκύσει μεγάλο ποσοστό των κατοίκων των γύρω περιοχών, οι οποίες δεν προσφέρονταν για αξιοποίηση. Παράλληλα η «εξελισσόμενη τεχνολογία των τηλεπικοινωνιών» θα έδινε την δυνατότητα αποκεντρωμένης εργασίας στις υπηρεσίες. Οι αναπτυξιακές προτάσεις του αρχιτέκτονα δεν αποτελούσαν ολοκληρωμένη και οριστική πρόταση αλλά έναν «κάνναβο-πλαίσιο» όπως αναφέρει διότι θεωρούσε ότι το σχέδιο κατά τα στάδια της εφαρμογής του, πρέπει να αναπροσαρμόζεται διαρκώς ανάλογα με την οικονομική, κοινωνική και τεχνική εξέλιξη και των προβλημάτων που θα προκύπτουν από τις διάφορες τάσεις της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Δηλαδή ο πολεοδομικός σχεδιασμός εδώ αντιμετωπίζεται ως διαχείριση πολλαπλών σεναρίων μετάβασης σε μια μελλοντική κατάσταση.

Πάνω σε αυτό το θεωρητικό πλαίσιο ο Ζενέτος πρότεινε, λόγω της μορφολογίας του εδάφους και τα δεδομένα της τοπογραφίας, την δημιουργία δύο νέων οικιστικών ενοτήτων στις υπήνεμες πλαγιές των δύο λόφων ανατολικά του υπάρχοντος οικισμού που προστατεύονται από τους βόρειους ανέμους και παρέχουν θέα και καλό προσανατολισμό και την διατήρηση και αξιοποίηση του υπάρχοντος οικισμού. Στόχος ήταν να διατηρηθεί η κορυφογραμμή και να αναδειχθούν οι κλίσεις της πλαγιάς με την «αγκίστρωση» του κτίσματος πάνω σε αυτήν.¹⁵¹ Με τεχνικές γλυπτικής του εδάφους, το οποίο «κατασκευάζεται» όπως

¹⁴⁸ Από τον τίτλο του άρθρου των Τ.Χ.Ζενέτου και Α.Ν. Παπαναστασίου, *Der Topographie folgend*, 1969, σελ. 22-23

¹⁴⁹ Καλαφάτη Ε., Τάκης Ζενέτος: Ακολουθώντας την τοπογραφία, από Αίσιωπος Γ. (επίμ.), *Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα*, ΔΟΜΕΣ, Αθήνα, 2015, σελ. 160.

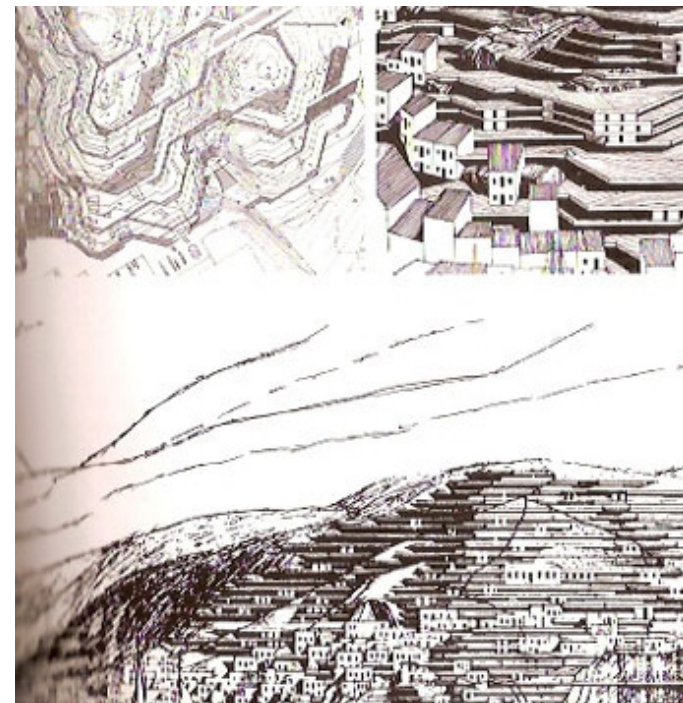
¹⁵⁰ Καλαφάτη Ε., Παπαλεξόπουλος Δ., Τάκης Ζενέτος: Ψηφιακά οράματα και αρχιτεκτονική, LIBRO, Αθήνα, 2006, σελ.21

¹⁵¹ Αντίστοιχα με τους παραδοσιακούς οικισμούς του αιγαίου και με την αρχέγονη διάταξη αναβαθμών για καλλιέργεια στα ορεινά εδάφη (πεζούλες)

ακριβώς και το κτήριο που πρόκειται να υποδεχτεί, διαμορφώνονται οριζόντιες πλάκες από σκυρόδεμα (αναβαθμοί) , που υποτάσσονται στην γεωμετρία των υψομετρικών του εδάφους, αλλά ανάλογα με τις απαιτήσεις οι πλάκες άλλοτε οπισθοχωρούν και άλλοτε επεκτείνονται, δημιουργώντας στεγασμένους χώρους, με επιφάνεια μεγαλύτερη από αυτή που προσφέρουν οι υψομετρικές. Στη συνέχεια οι πλάκες επιστρέφουν σταδιακά σε παραλληλία με τις υψομετρικές. Σε δημοσίευσή του ο αρχιτέκτονας σχολιάζει ότι το φυσικό στοιχείο, δηλαδή βράχοι και πράσινο, συνυπάρχουν με τον κατασκευασμένο χώρο. Επίσης εάν αλλάζουν τα δεδομένα και μειωθεί η πυκνότητα υπάρχει η δυνατότητα τα επίπεδα αυτά να καλλιεργηθούν. Σε αυτούς τους αναβαθμούς θα εντάσσονταν με την πάροδο του χρόνου οι κατοικίες, αρχικά κατασκευασμένες από κυψελομπετόν και έπειτα προβλεπόταν ότι θα ήταν προκατασκευασμένες μονάδες από πλαστικό, οι οποίες θα μπορούσαν να φέρουν ότι διαφοροποιήσεις επιθυμεί ο χρήστης.¹⁵² Τέλος, για τον υπάρχοντα οικισμό προτάθηκε η κατεδάφιση των ερειπίων και η επισκευή των καλύτερα διατηρημένων οικοδομών με την προϋπόθεση ότι θα εκκαθαριστούν από νεότερες ακαλαίσθητες προσθήκες, καθώς και η δημιουργία νέων κτισμάτων σύμφωνα με την τυπολογία της παραδοσιακής αστικής κρητικής αρχιτεκτονικής. Έτσι το ψαράδικο λιμανάκι και το παραδοσιακό περιβάλλον θα λειτουργούσαν ως ένα είδος «σκηνικού τοπικής αρχιτεκτονικής»¹⁵³ Την πρόταση του πάντα διέπει ο σεβασμός στην τοπογραφία και στο τοπίο αλλά η «κατασκευή» του εδάφους, σεβασμός στους παραδοσιακούς αρχιτεκτονικούς τύπους αλλά με σύγχρονα υλικά και βιομηχανοποίηση της δόμησης.

¹⁵² Τακης Χ. Ζενέτος και συνεργάτες, Αγία Γαλήνη: Ρυθμιστικών σχεδίων ανάπτυξεως, Υπουργείο συντονισμού/Υπηρεσία περιφερειακής Αναπτύξεως Κρήτης, 1967

¹⁵³ Καλοφάτη Ε., Τάκης Ζενέτος: Ακολουθώντας την τοπογραφία, από Αίσωπος Γ. (επίμ.), Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα, ΔΟΜΕΣ, Αθήνα, 2015, σελ. 163

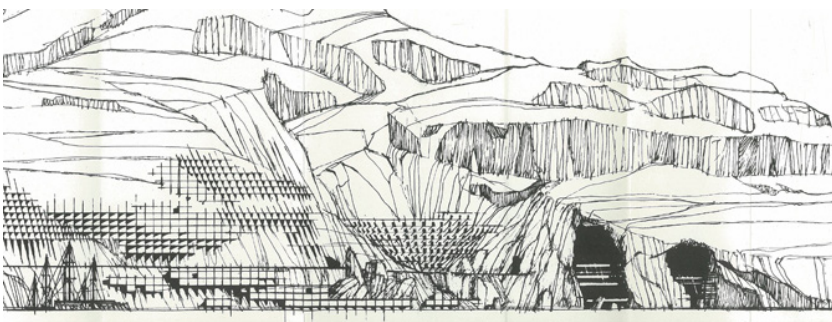
Εικ 95: Ρυθμιστικό σχέδιο Αγία Γαλήνη

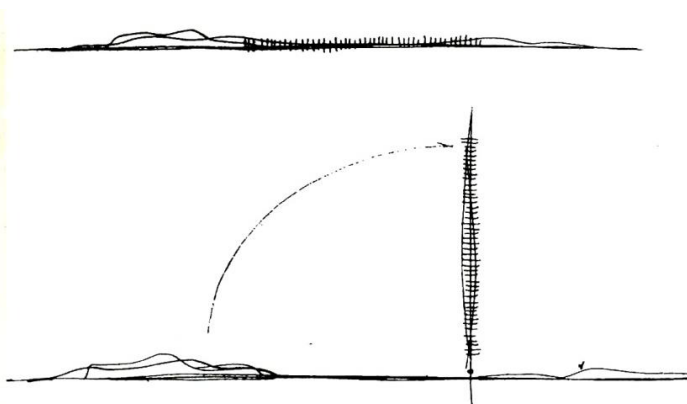
Εικ 96: Σκίτσο που φαίνεται καθαρά η διαμόρφωση σε πλάκες

Εικ 97: Ρυθμιστικό σχέδιο τουριστικής ανάπτυξης Πλακιά, Ρέθυμνο, 1966, αρχ. Τ.Χ. Ζενέτος

Εικ 98: Προοπτικό σχέδιο από τα «Λιακωτά»

Εικ 99: « Η πόλη σήμερα. Η πόλη στο μέλλον. Το έδαφος παραμένει ελεύθερο ».

Πλακιάς

Χαρακτηριστικό της πρότασης του Ζενέτου για τον Πλακιά αποτελούν οι αυτόνομες μονάδες κατοικίας συνδεδεμένες με καλώδια προκειμένου το έδαφος να παραμένει ελεύθερο από δόμηση χωρίς αλλοίωση του περιβάλλοντος.

Στόχος της μελέτης ήταν η τουριστική εκμετάλλευση του οικισμού χωρίς να αλλοιωθεί το φυσικό τοπίο εξ αιτίας αυτής. Προτάθηκε να διατηρηθεί ο υπάρχων οικισμός των ψαράδων και να επεκταθεί ελικοειδώς στο λόφο πάνω από το λιμάνι, με πλάκες-αναβαθμούς πάνω στους οποίους θα μπορούσαν να κατασκευαστούν κατοικίες. Αντίστοιχα, θα οργανώνονταν ξενοδοχειακές μονάδες 1,200 κλινών στα λεγόμενα «Λιακωτά», που ήταν πλάκες-αναβαθμοί και αναρτημένες κατασκευές με παραμετροποίηση τους ανάλογα με την κλίση του εδάφους στο οποίο βρίσκονταν. Αυτά θα τοποθετούνταν στην απέναντι πλευρά του όρου, στην Βόρεια πλευρά του βράχου. (εικ 101)

Ανάμεσα τους υπάρχει μια παραλία που θα παρέμενε ανέπαφη και οι οποιεσδήποτε εγκαταστάσεις των λουόμενων θα κρύβονταν πίσω από τεχνητούς αμμόλοφους. (εικ 102)

Τέλος το πρόβλημα των ισχυρών βόρειων ανέμων, που πλήττουν την παραλία, λύνεται από τον αρχιτέκτονα με την χρήση ενός συμπλέγματος από αναρτημένους ανεμόμυλους που θα αποτελεί φράγμα για τον άνεμο και παράλληλα θα μπορεί να χρησιμοποιηθούν ως ανεμογεννήτριες για την παραγωγή ενέργειας. (εικ 103)

Οι δύο αυτές μελέτες δεν εφαρμόστηκαν, οι ιδέες του όμως, που ήταν εξαιρετικά πρωτοπόρες για την εποχή ενέπνευσαν και οι αρχιτεκτονικές του χειρονομίες εκτιμήθηκαν ιδιαίτερα.

«Η μονή πρόβλεψη που πρέπει να κάνουμε είναι να μην κάνουμε μόνιμα έργα. Πρέπει να σεβαστούμε το έδαφος, το φυσικό περιβάλλον και οι εγκαταστάσεις μας να είναι μεταβλητές.»¹⁵⁴

154 Δήλωση του Τ.Χ.Ζενέτου στην εισήγησή του στο Έ Πανελλήνιο Αρχιτεκτονικό συνέδριο

Εικ 100: Αρχιτεκτονικά θέματα, αφιέρωμα:
Τάκης Ζενέτος 1926-1977

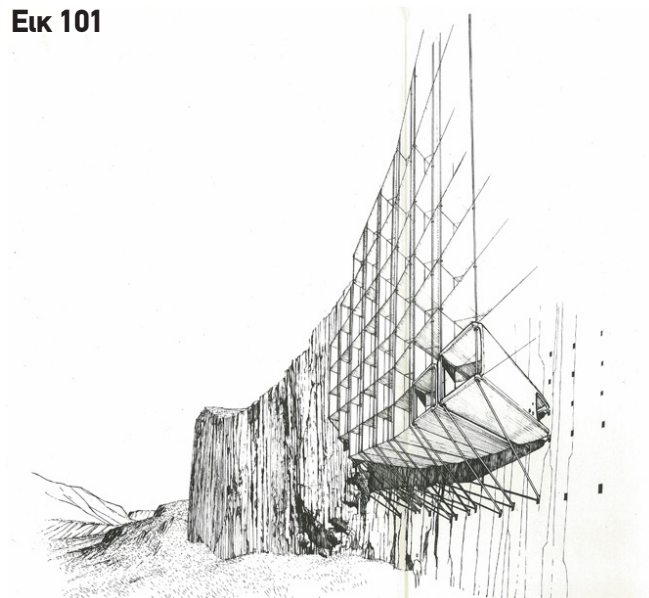
Εικ 101: Πλακιάς. Τα «Λιακωτά».
Προκατασκευασμένες μονάδες που
αναρτώνται από τον βράχο.

Εικ 102: Τεχνητοί αμμόλοφοι που
κρύβουν τα αποδυτήρια.

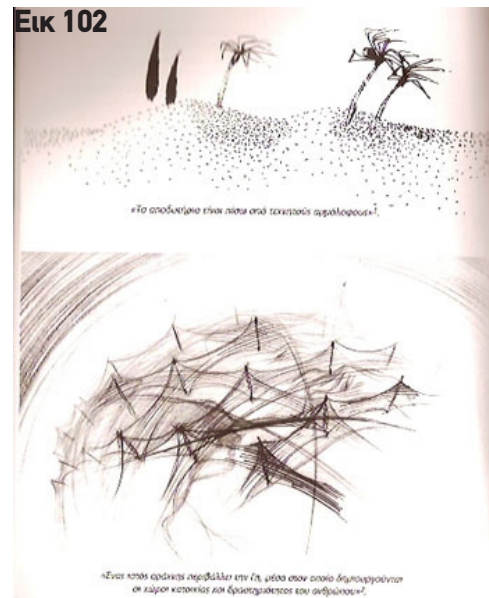
Εικ 103: Πλακιάς. Φαράγγι Κοτσιφού.
Αντιανεμίο φράγμα από ανεμόμυλους
με πιθανότητα χρησιμοποίησης της
παραγόμενης ενέργειας.

Εικ 100

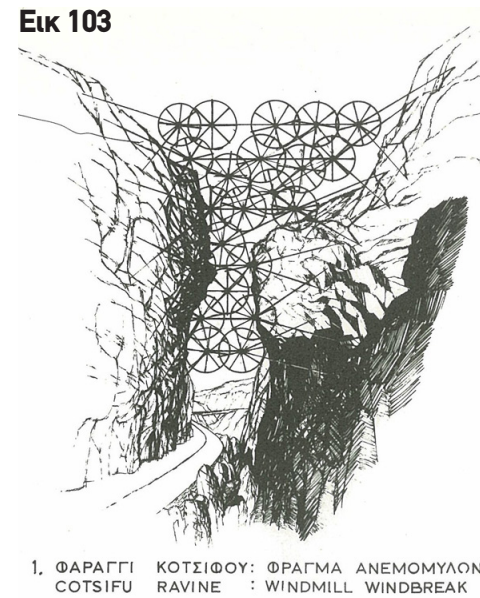
Εικ 101

Εικ 102

Εικ 103

1. ΦΑΡΑΓΓΙ ΚΟΤΣΙΦΟΥ: ΦΡΑΓΜΑ ΑΝΕΜΟΜΥΛΩΝ
COTSIFU RAVINE : WINDMILL WINDBREAK

3.5 Η Πόλη Benidorm, της Ιβηρικής ακτής

Σε προηγούμενο κεφάλαιο αναλύσαμε πως εξελίχθηκε ο τουρισμός στην Ισπανία. Ένα ιδιαίτερο και άξιο αναφοράς παράδειγμα περιοχής, με αρχιτεκτονική προσανατολισμένη στον τουρισμό, είναι η πόλη Μπένιντορμ της Ιβηρικής ακτής, η οποία σύμφωνα με τη μελέτη των MVRDV αποτελεί την πιο ξεκάθαρη μορφή της πόλης αναψυχής. Πρόκειται για μια «Πυργούπολη» με διάταξη σε αυστηρό κάναβο, με ξενοδοχεία σε κάθετη δόμηση, χτισμένη σε μια παραθαλάσσια μακρόστενη λωρίδα γης, ώστε να εξασφαλίζεται η εύκολη πρόσβαση στην παραλία. Μάλιστα κάποιος θα θεωρούνταν άτυχος εάν η κατοικία του βρισκόταν πάνω από 250 μέτρα από την ακτή.

Μία από τις μεγαλύτερες, ίσως τις πιο σημαντικές, συνεισφορές της Ισπανίας στον διεθνή τουρισμό, και ένας από τους λόγους για την αδιαμφισβήτητη ηγεσία της, είναι η ενσωμάτωση των πόλεων της στο γενικό σύστημα που προσφέρει. Εξετάζοντας τους τουριστικούς προορισμούς που βρίσκονται σε ανταγωνιστικές χώρες, όπως η Ισπανία, παρατηρούμε ότι σε πολλές περιπτώσεις η τουριστική τους πρόταση βασίζεται στον τύπο «γκέτο» σχέδια, δηλαδή μεμονωμένα ξενοδοχεία ή ομάδες ξενοδοχείων που βρίσκονται σε μοναχικά σημεία και στρατόπεδα διακοπών, τα οποία δημιουργούνται λόγω της δυσκολίας ενσωμάτωσής τους σε προϋπάρχοντα αστικά συστήματα (λόγω πολύ διαφορετικών εκτιμήσεων, που δεν είναι όλα αστικά, όπως ο ρατσισμός και ο φόβος του ανεξέλεγκτου εξωτισμού) ή, ακόμη περισσότερο, από την αδυναμία δημιουργίας νέων τουριστικών πόλεων, ένα έργο που, για διάφορους λόγους, υπερβαίνει τις κυκλώπειες διαστάσεις που είχε στη δεκαετία του 60 και στις αρχές της δεκαετίας του 70 για να γίνει, σήμερα, ένας απλώς αδύνατος στόχος. Στο τρέχον μεσογειακό τουριστικό περιβάλλον, η Μπενιντόρμ ξεχωρίζει ως η καθαρότερη αστική συγκέντρωση στην υπηρεσία του μαζικού τουρισμού, τόσο λόγω

του μεγέθους του (το μεγαλύτερο από όλα αυτά που υπάρχουν) όσο και, πάνω απ' όλα, της ασταθούς ισχύος του: για 25 χρόνια κατέλαβε την πρώτη θέση της Ευρώπης όσον αφορά τον αριθμό των επισκεπτών και τον αριθμό των διανυκτερεύσεων, σε πολύ μεγάλη απόσταση πριν από τη δεύτερη θέση. Και οι διαφορές φαίνεται να αυξάνονται κάθε χρόνο. Αυτό είναι ακατανόητο για πολλούς διανοούμενους και επαγγελματίες, διότι πρόκειται για ένα μέρος με ενοχλητική εικόνα, εξαιρετικά πυκνό και χαοτικό, όπου υπάρχει μια ντροπιαστική περιφρόνηση για οποιαδήποτε τάση προς την κουλτούρα. Μια πόλη που κυνηγά τους χρήστες της προς ένα αυξανόμενο ρυθμό κατανάλωσης, που τείνουν να εξαντλούν περισσότερο τους φυσικούς πόρους.

Ο κοινωνιολόγος Jose Miguel Iribas παραλληλίζει την Μπένιντορμ με ένα λίτρο μπουκάλι Coca-cola, ώστε να εξηγήσει την τουριστική επιτυχία της. Συγκεκριμένα υποστηρίζει ότι αποτελεί ένα βιομηχανικό προϊόν, με εξαιρετικά καλά ισορροπημένη αναλογία τιμής-ποιότητας και είναι γνωστό από όλους άρα δεν απογοητεύει κανέναν. Είναι κατάλληλο για όλες τις ηλικίες και τις κοινωνικές καταστάσεις, είναι χρήσιμο όλες τις ώρες της ημέρας και μπορεί να συνδυαστεί με όλους τους τύπους. Και μάλιστα καταλήγει το συμπέρασμα ότι πρόκειται για «...ένα προϊόν που προορίζεται ανεπιφύλακτα για επιτυχία.»¹⁵⁵

Σήμερα η Μπένιντορμ θεωρείται μονοπολιτισμική και φθηνή και αποτελεί ένα κακό παράδειγμα τουριστικής ανάπτυξης.

Παρακάτω παρουσιάζονται κάποιες πρακτικές, οι οποίες έχουν ως στόχο την μετατροπή της Μπένιντορμ σε ένα βιώσιμο παράδειγμα τουριστικής πόλης, μέσα από την ενίσχυση κάποιων σημαντικών χαρακτηριστικών αυτής της περιοχής.

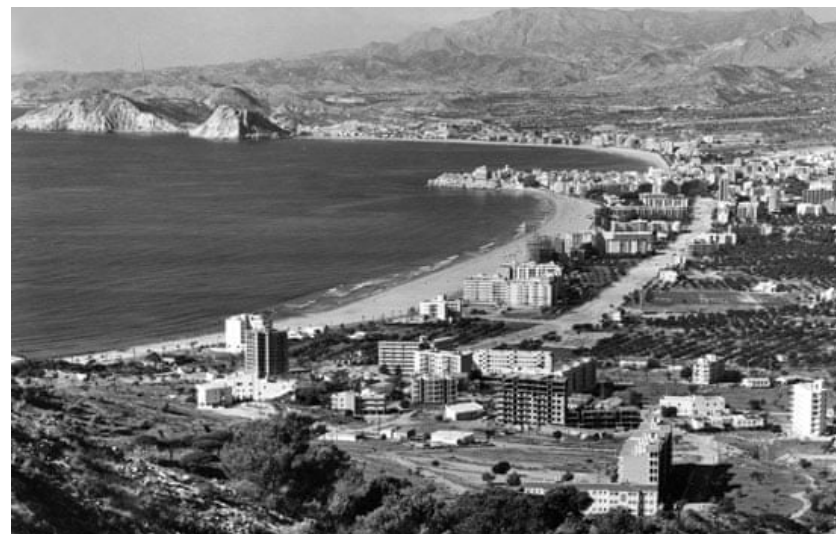
Αρχικά, σημαντική θα ήταν η κατεδάφιση και αφαίρεση φθηνών και μη αξιόλογων κατασκευών, με στόχο την αστική εξυγίανση (scrapping),

¹⁵⁵ Jose Miguel Iribas στο Costa Iberica-Upbeat to the leisure city” επιμ. MVRDV, Actar, 2000, σελ. 109

αφήνοντας χώρο για άλλες λειτουργίες όπως γεωργία, βιομηχανικά γραφεία, πολιτιστικά ιδρύματα και στέγαση. Αυτό θα έχει ως αποτέλεσμα την δημιουργία και άλλων οικονομικών πόρων, πέραν του τουρισμού και την καλύτερη οργάνωση και σχεδιασμό του αστικού τοπίου. Παράλληλα η μετατροπή τμημάτων γης σε αγροτικά περιβάλλοντα θα βοηθούσε στην επανασύνδεση της περιοχής με την φύση και θα εξισορροπούσε την τωρινή οικολογική ασυμμετρία.

Με παράδειγμα το Καναδικό ή το Νορβηγικό μοντέλο, κάθε κατοικία μπορεί να τοποθετείται μέσα σε μια ζώνη πρασίνου μετατρέποντας έτσι σημαντικά την όψη της ακτής. Κατ' επέκταση αυτής της επανεξέτασης του τοπίου, είναι η οικολογική επανεξέταση, όσον αφορά τον ενεργειακό ανεφοδιασμό, μετατρέποντας τμήματα της ακτής σε ελκυστικές λιμνοθάλασσες δημιουργώντας αναδυόμενα πρότυπα αστικοποίησης. Επιπλέον τα σημερινά νησιά θα μπορούσαν να αναπτυχθούν περαιτέρω τουριστικά ώστε να αποφορτίσουν την πίεση από την ακτή. Οι χερσόνησοι που δημιουργούνται θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως κυματοθραύστες, και επεκτείνοντας την σημερινή ακτογραμμή δίνεται η δυνατότητα για νέες εγκαταστάσεις. Έτσι μπορεί να ενισχυθεί ο οικοτουρισμός και να δημιουργηθούν μαρίνες, ιχθυοκαλλιέργειες, και εγκαταστάσεις για βιομηχανία. Τέλος θα μπορούσαν να φυτευτούν δάση περιφερειακά των εγκαταστάσεων. Η χρήση αυτών των ζωνών για γεωργικούς σκοπούς θα μπορούσαν να μετατρέψουν την ακτή σε μια σύγχρονη Τοσκάνη, διευρύνοντας τον τουρισμό και προωθώντας τον αγροτουρισμό.

Επομένως καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι για την ανακοπή της μονομερούς πορείας της Μπένιντορμ στον τουρισμό και την διαρκή υποβάθμισή της είναι σημαντικό να γίνουν αλλαγές που σχετίζονται με την πυκνότητα της περιοχής και την ένταξη νέων χρήσεων στην οικονομία της.

Εικ 104: Μπένιντορμ, 1960

Εικ 105: Μπένιντορμ, συνοστισμένη παραλία σε κοντινή απόσταση απο ουρανοξύστες, 2007

4. Συμπεράσματα: Προς έναν νέο τύπο τουρισμού

Παρακάτω καταγράφονται σκέψεις και πεποιθήσεις οι οποίες διαμορφώθηκαν κατά την διάρκεια της έρευνας. Ως προτάσεις όμως για να οριστικοποιηθούν απαιτείται μελέτη που ξεφεύγει από τα όρια της παρούσας ερευνητικής εργασίας.

Αρχικά μέσα από την ιστορική αναδρομή, διαπιστώσαμε ότι ο τουρισμός στην χώρα μας είχε εξ αρχής πολύ σημαντικό ρόλο στον εκμοντερνισμό της και την μορφοποίηση της αρχιτεκτονικής της ταυτότητας, μέσω της κατασκευής τουριστικών καταλυμάτων, υποδομών, ανακατασκευή αρχαιολογικών χώρων και διαμόρφωση δημόσιων χώρων με σκοπό την προσέλκυση συναλλάγματος. Φυσικά δεν θα μπορούσαμε να παραλείψουμε τις αρνητικές επιπτώσεις του φαινομένου. Η ραγδαία αύξηση του τουρισμού σε συνδυασμό με τις δυσλειτουργίες του δημόσιου τομέα και την απουσία συνολικού προγραμματισμού οδήγησε στην αυθαίρετη και ανεξέλεγκτη δόμηση με αποτέλεσμα τα ελληνικά τοπία να απειλούνται από υποβάθμιση. Ο μαζικός τουρισμός δημιούργησε αρκετά προβλήματα στις περιοχές που ήταν έντονος. Για να αντιμετωπιστούν λοιπόν τα προβλήματα που προκαλεί πλέον ο τουρισμός πρέπει αρχικά από την πλευρά του κράτους να υπάρξει ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα τουριστικής ανάπτυξης, μελετημένο όχι μόνο από άποψη πολιτικής και την οικονομίας αλλά και χωροταξίας, αρχιτεκτονικής, πολιτισμού, κοινωνιολογίας κ.α. Ζητήματα που το καθένα από αυτά είναι

διακριτό επιστημονικό πεδίο αλλά όλα άμεσα εξαρτώμενα όταν συζητάμε για το πολύπλοκο φαινόμενο του τουρισμού.

Στο δεύτερο κεφάλαιο έπειτα από την ενασχόληση μας με την εικόνα της χώρας στο εξωτερικό, συμπεράναμε ότι έγινε κάθε δυνατή προσπάθεια για να εξωραϊστεί κάθε πτυχή του τοπίου, του πολιτισμού, των αρχαιολογικών χώρων, της ελληνικής καθημερινότητας κ.τ.λ. με στόχο την αποτελεσματικότερη διαφήμιση και προώθηση του «προϊόντος» Ελλάδα. Ευδιάκριτο πρόβλημα αποτελεί αυτή η κατασκευασσιμότητα σε διάφορους τομείς ειδικά στον τομέα της αρχιτεκτονικής και των αρχαιολογικών χώρων, που απομακρύνει τον επισκέπτη από την εμπειρία του αυθεντικού αλλά και τον ίδιο τον κάτοικο από την βιωματική σχέση του με την ιστορία και τον τόπο. Τα μέσα για τον καθορισμό της αυθεντικής εικόνας κάθε τόπου είναι η αρχιτεκτονική και η χωροταξία. Επομένως θεωρούμε ότι η σύγχρονη αρχιτεκτονική οφείλει να προσεγγίζει κριτικά το παρελθόν, ενώ παράλληλα οφείλει να αναγνωρίζει τις ανάγκες του σήμερα μέσα από την ανάγνωση του χθες. Δηλαδή η καινοτομία στην αρχιτεκτονική πρέπει να προέρχεται από το φιλτράρισμα της ουσίας του παρελθόντος και το «μπόλιασμά» της στις ανάγκες του παρόντος, με βλέμμα πάντα στο μέλλον. Επιπλέον στο δεύτερο κεφάλαιο σταθήκαμε και σε προβλήματα που έχουν δημιουργηθεί στο οικοσύστημα αλλά και στην ζωή των μόνιμων κατοίκων, στην Ισπανία, και πιο

συγκεκριμένα η Ιβηρική ακτή, το οποίο μπορεί να αποτελέσει παράδειγμα προς αποφυγήν για την χώρα μας. Η Ελλάδα, παρά την αύξηση του μαζικού τουρισμού, δεν έχει φτάσει σε τέτοιες ακραίες καταστάσεις, αν και αντιμετωπίζει αρκετά προβλήματα στους πιο δημοφιλείς προορισμούς της.

Όμως η ανάγκη προστασίας πριν δημιουργηθούν μη αναστρέψιμα προβλήματα είναι επιτακτική. Τα τελευταία χρόνια γίνονται αρκετές συζητήσεις και προσπάθειες, ώστε να στραφεί και η Ελλάδα, στις εναλλακτικές μορφές του τουρισμού για να προστατευτεί το περιβάλλον, η παράδοση και ο πολιτισμός της. Τώρα που οι φυσικοί πόροι είναι περιορισμένοι και έχουμε ήδη διδαχθεί από τα λάθη του παρελθόντος στην Ελλάδα και σε άλλες χώρες, απαιτείται επανεξέταση των προτεραιοτήτων και αναθεώρηση της σχέσης με την φύση και το περιβαλλοντικό αποτύπωμα.

Ο αρχιτέκτονας Α. Ντάλας αναφέρει ότι «Η αρχιτεκτονική καινοτομία χωράει παντού. Το κυκλαδίτικο τοπίο έχει πολύ ισχυρά χαρακτηριστικά και μία ομοιογένεια που οφείλουμε να διατηρήσουμε, γιατί είναι ο χαρακτήρας του τόπου τέτοιος. Παρόλα αυτά, οι διαφοροποιημένες προσθήκες δεν αποδυναμώνουν τον τόπο εφόσον, παρά τις διαφορές τους, εντάσσονται σε αυτόν. Αντίθετα, τον αναδεικνύουν.»¹⁵⁶ Επομένως όταν μιλάμε για συνέχεια της παράδοσης σε καμία περίπτωση δεν αναφερόμαστε

σε μίμηση των μορφών του παρελθόντος, αλλά αντίθετα στον σεβασμό των αρχών που γέννησαν αυτές τις μορφές. Άρα στόχος της ανάλυσης του παρελθόντος και των επιδράσεων του, όπως και σε αυτήν την ερευνητική, δεν πρέπει να είναι η χρήση των ίδιων σχεδιαστικών πρακτικών του παρελθόντος αλλά ο εμπλουτισμός των συνθετικών ενεργειών του παρόντος.

Όσον αφορά το τρίτο κεφάλαιο αναζητούμε τους λόγους για τους οποίους τα χωρικά μοντέλα που αναλύσαμε θεωρούνται πετυχημένα ή όχι. Αρχικά δεν μπορούμε παρά να συμφωνήσουμε ότι, η περίπτωση της Σαντορίνης, η αναβίωση των παραδοσιακών οικισμών του ΕΟΤ, τα γνωστά Ξενία αποτελούν όντως επιτυχημένα χωρικά μοντέλα. Σε όλα αυτά λοιπόν τα παραδείγματα παρατηρούμε ότι υπήρξε η κατάλληλη σύμπραξη κράτους και αρχιτεκτονικής, δηλαδή υπήρξαν άνθρωποι με βαθιά γνώση της αρχιτεκτονικής και όραμα για το μέλλον, σε καίριες θέσεις,¹⁵⁷ με αποτέλεσμα να προτείνουν λύσεις υψηλής αρχιτεκτονικής ποιότητας και να θέσουν κάποιες βάσεις στην διαχείριση των τουριστικών χωρικών μοντέλων που ισχύουν ακόμα και σήμερα. Επιπλέον οι καινοτόμες μελέτες του Τ. Ζενέτου για τον Πλακιά και την Αγία Γαλήνη, που πρότειναν την τοποθέτηση των τουριστικών οικισμών πάνω από το φυσικό τοπίο και αποστασιοποιημένες από αυτό χωρίς να το καταστρέψουν, μπορεί να μην υλοποιήθηκαν, αλλά έδωσαν κατευθυντήριες γραμμές και συνέβαλαν στην αναβάθμιση του

¹⁵⁶ Χαραμής, Θ. 30.6.2017, Σύγχρονη Αρχιτεκτονική, Βαθιά Παραδοσιακή - Συνέντευξη με τον Αριστέϊδη Ντάλα, www.lifo.gr

¹⁵⁷ Στο παράδειγμα της ανοικοδόμησης της Σαντορίνης από τον αρχιτέκτονα Κ. Δεκαβάλλα, υπήρξαν αντιδράσεις από τους κατοίκους ως προς την πρότασή τους, και επέμεναν οι νέες κατασκευές να γίνουν από μπετό. Ευτυχώς αυτό αποφεύχθηκε χάρις το όραμα και την επιμονή των αρχιτεκτόνων που σεβάστηκαν και χρησιμοποίησαν τα τοπικά υλικά.

αρχιτεκτονικού σχεδιασμού στη μεταπολεμική Ελλάδα. Επίσης οι μελέτες του, όντας τόσο πρωτοπόρες δεν σταματούν να εμπνέουν τους αρχιτέκτονες μέχρι και σήμερα. Επομένως οι συγκεκριμένες μελέτες μας διδάσκουν ότι ο σεβασμός και η διατήρηση του φυσικού τοπίου μπορεί υλοποιηθεί σε κάθε περίπτωση, χωρίς απαραίτητα να ακολουθούνται οι παγιωμένες ιδέες, αλλά με λύσεις συμβατές με τις τωρινές και μελλοντικές ανάγκες. Σήμερα, μπορούμε να πούμε ότι οι σύγχρονοι αρχιτέκτονες έχουν μεγάλο μερίδιο ευθύνης έχοντας κληρονομήσει αυτήν την σημαντική και αξιόλογη παρακαταθήκη σε θεωρητικό επίπεδο αλλά και σε υλοποιημένα έργα. Τέλος, σχετικά με το αμφιλεγόμενο παράδειγμα της πόλης Μπένιντορμ στην Ιβηρική ακτή, θα μπορούσαμε να εξάγουμε το συμπέρασμα ότι ακόμα και σε ήδη κορεσμένες και πυκνοδομημένες περιοχές, μπορούν να εφαρμοστούν λύσεις για την εξυγίανση τους μέσα από αλλαγές που σχετίζονται με την πυκνότητα της περιοχής και την ένταξη νέων χρήσεων ώστε ουσιαστικά να επιτευχθεί η αλλαγή της ταυτότητας αυτών των τοπίων.

Το αμάλγαμα των προβληματισμών που δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια της έρευνας, οδήγησαν στο συμπέρασμα της εργασίας το οποίο αποτελεί προτάσεις διαμορφωμένες υπό το πρίσμα της αρχιτεκτονικής.

Εικ 106: Dry Cleaning, κολαζ

Ελληνική Βιβλιογραφία

- Φιλιππίδης Δ., Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική. Τόμος δεύτερος: Κυκλάδες, Μέλισσα, Αθήνα 1988
- Ζαχαράτος Γ., Το αναγκαίο σχήμα και θεσμικό πλαίσιο άσκησης τουριστικής πολιτικής στην Ελλάδα σήμερα, από Τσάρτας Π. (επίμ.), Τουριστική ανάπτυξη: Πολυεπιστημονικές προσεγγίσεις, Εξάντας, Αθήνα, σελ.39-67
- Αθανασίου Α. , Το αρχαιολογικό τοπίο της Επιδαύρου: Φορέας νοήματος και όχημα εκμοντερνισμού, από Αίσωπος Γ., (επίμ.), Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα, ΔΟΜΕΣ, Αθήνα, 2015
- Αθανασίου Α., Το αρχαιολογικό τοπίο της Επιδαύρου: Φορέας νοήματος και όχημα εκμοντερνισμού, επίμ Γιάννης Αίσωπος, , Τοπία Τουρισμού : Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα, ΔΟΜΕΣ, Αθήνα, 2015
Αίσωπος Γ., Τοπία Τουρισμού : Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα, ΔΟΜΕΣ, Αθήνα, 2015
- Βαζακίδου Ε., Η αναζήτηση της Ελληνικότητας, μέσα από τις απόψεις και το πεδίο εφαρμογής σε έργα κατοίκησης του Άρη Κωνσταντινίδη, Ερευνητική εργασία
- Βλάχος Α. στο Cosmote History HDH, Μηχανή του χρόνου, ιστορία του ελληνικού τουρισμού μέσα από σπάνιες εικόνες και φιλμ του ΕΟΤ
- Βλάχος Α., Ο ελληνικός τουρισμός στα πρώτα του βήματα: Τόποι, τοπία και εθνικός εαυτός, από Αίσωπος Γ. (επίμ.), Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα, ΔΟΜΕΣ, Αθήνα, 2015
- Αίσωπος Γ., Τοπία τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα, ΔΟΜΕΣ, Αθήνα, 2015
- Αλεξανδρόπουλος Α., «που πηγαίνει ο τουρισμός μας» Ελευθερία 26/3/1996
- Βλάχος Α., Τουρισμός και Δημόσιες πολιτικές στην Ελλάδα(1914-1950):Η ανάδυση ενός νεωτερικού φαινομένου, Εconomia,Αθήνα, 2015, σελ. 171
- Βλάχος Α., Μεγάλη Βρετανία ένα ξενοδοχείο-σύμβολο, economia, Αθήνα, 2003

- Βλάχος Α., Ο ελληνικός τουρισμός στα πρώτα του βήματα: Τόποι, τοπία και εθνικός εαυτός, από Αίσωπος Γ. (επίμ.), Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα, ΔΟΜΕΣ, Αθήνα, 2015
- Βλάχος Α., Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα (1914-1950), Αθήνα, Εκδόσεις Economía, 2016
- Γιαλούρη Ε., Το παρόν του παρελθόντος: Κλασική αρχαιότητα και σύγχρονη Ελλάδα, από Αίσωπος Γ. (επίμ.), Τοπία Τουρισμού : Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα, εκδόσεις Δομές
- Γιάννης Χαμηλάκης, Το Έθνος και τα Ερείπια του: Αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στην Ελλάδα, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2012.
- Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού, λουτροπόλεις και ιαματικά πηγαί, Αθήνα, 1966 ή Νικόλαος Λέκκας, Αι ιαματικά πηγαί
- Ζαχαράτος «το αναγκαίο σχήμα και θεσμικό πλαίσιο άσκησης τουριστικής πολιτικής στην Ελλάδα σήμερα» στο Π. Τσάρτας, τουριστική ανάπτυξη: πολυεπιστημονικές προσεγγίσεις, Αθήνα, Εξάντας
- Καλαφάτη Ε., Παπαλεξόπουλος Δ, Τάκης Ζενέτος: Ψηφιακά οράματα και αρχιτεκτονική, LIBRO, Αθήνα, 2006
- Καλαφάτη Ε., Τάκης Ζενέτος: Ακολουθώντας την τοπογραφία, από Αίσωπος Γ. (επίμ.), Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα, ΔΟΜΕΣ, Αθήνα, 2015
- Κατσιγιάννης, Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού, Ταξίδι στο χρόνο, Αθήνα, 2017
- Κοκκώσης, Χ., Τσάρτας, Π. (2001). Τουρισμός και βιώσιμη ανάπτυξη. Τουρισμός-αναψυχή. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
- Κολώνας Β., "Η ελληνική πόλη και η αρχιτεκτονική στις ταινίες του ελληνικού κινηματογράφου το '50 και το '60", Αρχιτέκτονες, τεύχος 35-περίοδος Β, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 2002, σελ. 63
- Κολωνάς Β., Τουριστικές εγκαταστάσεις στην Ελλάδα 1950-1974, από Αίσωπος Γ. (επίμ.), Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα, ΔΟΜΕΣ, Αθήνα, 2015
- Κολωνάς Β., Τουριστικές εγκαταστάσεις στην Ελλάδα 1950-1974, από Αίσωπος Γ. (επίμ.), Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα, ΔΟΜΕΣ, Αθήνα, 2015, σελ.75
- Κομίλης Π, «τουριστική πολιτική και Περιοχές Ολοκληρωμένης Τουριστικής Ανάπτυξης (Π.Ο.Τ.Α), Σύγχρονα θέματα, τεύχος 55, (1995)
- Κονταράτος Σ., Αρχιτεκτονική και παράδοση: Ιδεολογίες , πρακτικές και προβλήματα στη χρήση του αρχιτεκτονικού παρελθόντος, Καστανιώτης, Αθήνα, 1986
- Κουσουλάς Λ. (επιμ.), Γ. Σεφέρης -κ. Τσάτσος: ένας διάλογος για την ποίηση, Αθήνα 1975
- Κωνσταντινίδης Α., Αρχιτεκτονική και παράδοση : με αναφορά στο πρόγραμμα του ΕΟΤ για τους παραδοσιακούς οικισμούς, από το Για την Αρχιτεκτονική : δημοσιεύματα σε εφημερίδες, σε περιοδικά και βιβλία 1940-1982, ΠΕΚ, Ηράκλειο, 2011, σελ. 325
- Κωνσταντίνος Δεκαβάλλας, Από τη μεγάλη κλίμακα στη μικρή, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2008
- Κωτιόνης Ζ., Η τρέλα του τόπου: Η Αρχιτεκτονική στο Ελληνικό τοπίο, Εκκρεμές, Αθήνα, 2004
- Λέκκας Ν., Η Βιομηχανία των Ξένων εν Ελλάδι, Αθήνα, 1920
- Λέφας Π., Αρχιτεκτονική και κατοίκηση, από τον Heidegger στον Koolhaas, Πλέθρον, Αθήνα, 2008
- Λιάλιος Γ., Η αρχιτεκτονική του τουρισμού στην κρίση, Καθημερινή
- Μοσχοβή Α., This is Greece: Η οπτικοποίηση της ελληνικότητας στο λεργό της Nelly's και της Βούλας Παπαϊωάννου, από Αίσωπος Γ. (επίμ.), Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα, ΔΟΜΕΣ, Αθήνα, 2015
- Μούσα Μ., Πολιτικές για τον Τουρισμό: Η υλοποίηση του οράματος για τον τουρισμό μέσα από το
- Μπίρης Κ.Η., Ουκέτι Φοίβος έχει καλύβαν... , Ζυγός, τόμος 1957-58, τεύχος 18
- Μπίρης Τ. Κ., Αρχιτεκτονικές σημάδια και διδάγματα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2001
- Μπονάρου Χ., Οπτικός πολιτισμός: Αναπαραστάσεις της Ελλάδας στις τουριστικές καρτ ποστάλ, Παπαζήσης, Αθήνα 2012
- Νικολακάκης Μ., «Το τουριστικό παράδοξο»: Για την ιστορία του τουρισμού στην Ελλάδα από το 1950 μέχρι σήμερα, από Αίσωπος Γ. (επίμ.), Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα, ΔΟΜΕΣ, Αθήνα, 2015
- Νικολακόπουλος Π., «Ξενία, 1950-1967: Το πνεύμα του μοντερνισμού» από Αίσωπος Γ. (επίμ.), Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα, ΔΟΜΕΣ, Αθήνα, 2015
- Τουρνικιώτης Π., Δύο ταξίδια στον Le Corbusier , Futura, 2005

- Τσαούσης Δ. Γ., Ελληνισμός και Ελληνικότητα, “Βιβλιοπωλείων της Εστίας”, δ’ έκδοση 2001
- Φέσσα Ε., Εκσυγχρονισμός, πρωτοτυπία και πνεύμα του τόπου: η ξενοδοχειακή αρχιτεκτονική του ριζοσπάστη Άρη Κωνσταντινίδη 1958-1967» από Αίσωπος Γ. (επίμ.), Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα, ΔΟΜΕΣ, Αθήνα, 2015
- Φιλιππίδης Δ., Αρχιτεκτονική στην εποχή του μαζικού τουρισμού, από Αίσωπος Γ. (επίμ.), Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα, ΔΟΜΕΣ, Αθήνα, 2015
- Φιλιππίδης Δ., Νεοελληνική Αρχιτεκτονική, κεφ6ο «Οι ατέρμονες δρόμοι (1930-1940), Μέλισσα, Αθήνα, 1999
- Φιλιππίδης Δ., Νεοελληνική αρχιτεκτονική: αρχιτεκτονική θεωρία και πράξη (1830-1980) σαν αντανάκλαση των ιδεολογικών επιλογών της νεοελληνικής κουλτούρας, Αθήνα, εκδόσεις μέλισσα 1984.
- Φιλιππίδης Δ., ΤΕΧΝΕΣ Ι: ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΕΙΚΑΣΤΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ, ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑΣ, τόμ. Δ, ΕΑΠ, Πάτρα 2001
- Φυρνώ-Τζόρνταν Ρόμπερτ, ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ, μτφ. Ηλίας Δημήτρης, ΥΠΟΔΟΜΗ, Αθήνα 1981
- Dean MacCannel, The tourist: A new theory of the leisure Class, Los Angeles, University of California Press, 1999
- Enzensberger H M. Πολιτική και πολιτισμός, 2000. Όπως αναφέρεται στο: Μπονάρου Χ., Οπτικός πολιτισμός και τουρισμός, Παπαζήση, Αθήνα, 2012
- Hobsbawm E., Η Εποχή του Κεφαλαίου, (1848-1875), Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2000, σελ. 311.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

- Jose Miguel Iribas στο Costa Iberica-Upbeat to the leisure city” επιμ. MVRDV, Actar, 2000
- Ockman J., & Frausto S., (ed.). Architourism, authentic/esxapist/exotic/spectacular. Prestel Verlag, Munich- Berlin-London-New York and The Trustees of Columbia University, New York city, 2005
- Rudy Koshar, (επιμ.), histories of leisure, Oxford Q Berg, 2002 e-book
- Urry. The Tourist Gaze, 2002, όπως αναφέρεται στο: Χ. Μπονάρου, Οπτικός πολιτισμός και τουρισμός, Αθήνα : Εκδόσεις Παπαζήση, 2012
- Zavatta S., Diller E. & Scofidio R. (ed.). Back to the front: Tourisms of War. F.R.A.C. Basse Normandie, France: Princeton, Architectural Press, 1994.
- «Τον Ιούνιον η ανέγερσις του ξενοδοχείου “Χίλτον” εις τας Αθήνας» , Το Βήμα, Παρασκευή, 4, Απριλίου 1958.
- Πως η Ελλάδα από τους 33.000 επισκέπτες έφθασε στα 18 εκατ. : Μια αναλυτική ματιά στον τουρισμό από το 1950 | iefimerida.gr
- Σχίζας Γ., Μια φύση αφύσικη. Ανακτήθηκε: 26/3/2007, από www.greekarchitects.gr.
- Γκόλτσου Αι., Τουριστικά τοπία, Greek architects.gr, 09/01/2012.
- Κανδύλης Γ., Ισπανία: ένας τουριστικός εφιάλτης, Αρχιτεκτονικά θέματα, τεύχος 8 , 1974

Άρθρα σε εφημερίδες και περιοδικά

- Κανδύλης Γ., Τουρισμός- παρόν και μέλλον, Αρχιτεκτονικά θέματα, τεύχος 1, 1967
- Η ιστορία της γυμνής φωτογράφισης στην Ακρόπολη το 1928. Από την εθνική φωτογράφο, Nelly s., www.lifo.gr
- Η ιστορία της Ολυμπιακής Αεροπορίας, <https://www.sansimera.gr/articles/1300>
- Θόδωρος γλύπτης, περιοδικό Monthly Review, τεύχος 50, Φεβρουάριος 2009
- Κωνσταντίνιδης Γ., Live your myth: Η Ελλάδα μέσα από τις αφίσες του ΕΟΤ, στο <https://www.athensvoice.gr> 21/6/2013
- συνέντευξη με τον Στάθη Τσαγκαρουσιάνο στο περιοδικό Το Τέταρτο, του Μάνου Χατζιδάκι. Πηγή: www.lifo.gr
- Φ. Μαλλούχου- Tufano, «Η αποκατάσταση των μνημείων στην Ελλάδα: 1834-2000», στο Αναστηλώσεις Μνημείων, Η Καθημερινή-Επτά Ημέρες, Κυρ. 20 Φεβρουαρίου 2000
- Συνέντευξη στην εφημερίδα LIFO των δημιουργών Αγνής και Μιχάλη Κατσουράκη, 17/01/2008.
- Τζιόβας Δ. «ελληνικότητα: συνείδηση ή ταυτότητα;» Το Βήμα, 6 Απριλίου
- Αίσωπος Γ., Γυφτόπουλος Σ., Φίλιππα Κ., Χατζηγιαννούλη Μ., Επιστροφή στη Σαντορίνη, Αρχιτεκτονικά θέματα, τεύχος 26
- Κωνσταντίνιδης Α., Το έργο της υπηρεσίας μελετών του Ελληνικού Οργανισμού τουρισμού, Αρχιτεκτονικά θέματα, τεύχος 1, 1967
-
- Χαραμής, Θ. 30.6.2017, Σύγχρονη Αρχιτεκτονική, βαθιά Παραδοσιακή - Συνέντευξη με τον Αριστείδη Ντάλα , www.lifo.gr
- Κωνσταντίνιδης Α., Το έργο της υπηρεσίας μελετών του Ελληνικού Οργανισμού τουρισμού, Αρχιτεκτονικά θέματα, τεύχος 1, 1967
- ΕΟΤ πρακτικά ΔΣ 2 - 19 Ιανουαρίου 1959, Θέμα 33ο: Ανάθεση μελέτης Λαϊκής Πλαζ Βουλιαγμένης, Αρχιτεκτονική, τεύχος 34/1962, Μεγάλη Ακτή Βουλιαγμένης

Ερευνητικές, διπλωματικές ή μεταπτυχιακές εργασίες και μελέτες

- Αρίφη Μ., ερευνητική εργασία « Η ταυτότητα της Ελλάδας μέσα από τις αφίσες του ΕΟΤ»
- Σγάρτσου Θ. , Διπλωματική Εργασία: «Ματιές στην Ελλάδα μέσα από τις τουριστικές αφίσες»
- Σοφία Αυφερινού- Κολωνία Χωρικές δυναμικές του τουρισμού στην Ελλάδα (1961-1991)
- Κατραμαδάκη Α.Β., Αυθεντικές εμπειρίες τουρισμού: Η ανάδειξη και εξάπλωση της αισθητικής της παράδοσης, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών 2017-2018 Αρχιτεκτονική & Αστικός σχεδιασμός | MEDITERRANEAN FUTURES Τμήμα Αρχιτεκτόνων Πανεπιστήμιο Πατρών.
- Μουσά Μ., «Πολιτικές για τον Τουρισμό - Η υλοποίηση του οράματος για τον τουρισμό μέσα από το κτιριακό έργο του ΕΟΤ», στο Συλλογικό, Μεταπολεμικός Μοντερνισμός – Αρχιτεκτονική, πολιτική και τουρισμός στην Ελλάδα, 1950-1965 [τελική έκθεση ΠΕΒΕ 2010 65/18740], Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ, Αθήνα 2012
- Μουσά Μ., «Πρόγραμμα Ξενία: Ονομασία, μελέτες & κατασκευές, τυπολογία και κατάλογος έργων», στο Συλλογικό, Μεταπολεμικός Μοντερνισμός – Αρχιτεκτονική, πολιτική και τουρισμός στην Ελλάδα, 1950-1965 [τελική έκθεση ΠΕΒΕ 2010 65/18740], Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ, Αθήνα 2012
- Ζενέτος Τ.Χ. και συνεργάτες, Αγία Γαλήνη: Ρυθμιστικών σχέδιον ανάπτυξεως, Υπουργείο συντονισμού/Υπηρεσία περιφερειακής Αναπτύξεως Κρήτης, 1967

Διαλέξεις σε συνέδρια ή συντεύξεις

- Συνέντευξη τύπου Αύγουστο 1949, Paul Hoffman, κεντρικός υπεύθυνος σχεδίου Μάρσαλ δηλώνει ότι η Ελλάδα πρέπει να εγκαταλείψει τη βιομηχανία και να αντιμετωπίσει τον ρεαλιστικά την ανάπτυξη εστιάζοντας στον τουρισμό.
- Δήλωση του Τ.Χ.Ζενέτου στην εισήγησή του στο Έ Πανελλήνιο Αρχιτεκτονικό συνέδριο
- Αίσωπος Γ., Γυφτόπουλος Σ., Φίλιππα Κ., Χατζηγιαννούλη Μ., 'Ανοικοδόμηση Σαντορίνης
- τότε και τώρα', Διάλεξη 48, Αθήνα 19, Κεφάλαιο 4.1: Οργάνωση γραφείου- μελέτης.
- Διάλεξη 21/3/2013 «Η αντισεισμική ανοικοδόμηση της Σαντορίνης 1956-1960» Κ. Δεκαβάλλας, ΕΜΠ
- Αίσωπος Γ., Γυφτόπουλος Σ., Φίλιππα Κ., Χατζηγιαννούλη Μ., 'Ανοικοδόμηση...', Β' Διάλεξη, Κεφάλαιο 1: Κτιριολογία.
- Άρθρο του Αρχιτέκτονα Δημήτρη Χάμψα, Από την προϊστορία στη σύγχρονη καταστροφή, μερικά διδάγματα.

Πηγές σε διαδύκτιο

- Μποζινέκη - Διδώνη Π., 2008. Παραδοσιακοί οικισμοί και τουριστική ανάπτυξη το πρόγραμμα του ΕΟΤ 1975-1995, Το παράδειγμα της Οίας Σαντορίνης, http://library.tee.gr/digital/books_notee/book_59509/book_59509_bazineki.pdf
- Cosmote History HDH, Μηχανή του χρόνου, ιστορία του ελληνικού τουρισμού μέσα από σπάνιες εικόνες και φιλμ του ΕΟΤ
- <http://www.istoria.gr/index.php?mod=articles&action=disArcArt&issue=52&id=5017> : Θεοδώρα Σγάρτσου
- Κωνσταντίνιδης Α. στο Επεισόδιο:003 ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΟΤΗΤΑ ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΙΚΙΩΝΗΣ, ΑΡΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ
- <https://archive.ert.gr/6739/>
- <https://sete.gr/el/statistika-vivliothiki/statistika/?c=43476&cat=43477&key=&dates=2017&thematics=>
- <https://www.postmodern.gr/o-peripatos-tou-dimitri-pikiwnni-ston-i/>

- www.benaki.org/index.php?option=com_collections&view=creator&id=99&collectionId=20&Itemid=510&lang=el
- Φατούρος Δ.Α., στο Επεισόδιο:003 ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΟΤΗΤΑ ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΙΚΙΩΝΗΣ, ΑΡΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ
- <http://www.rwf-archive.gr>, Ρεπορτάζ χωρίς σύνορα, «Τα δικά μας 60'ς – Μέρος 3ο: Χαμένη Άνοιξη», Ημερομηνία προβολής 3-5-2007.
- Ενημέρωση τύπου , ΣΕΤΕ, 08.10.02
- Άρθρο 24 αναθεωρημένου συντάγματος
- βλ. ν 241/1914
- Πρακτικά Δ.Σ οδοιπορικού συνδέσμου, Αθήνα, 1922, όπως αναφέρεται στο Βλάχος Α., Ο ελληνικός τουρισμός στα πρώτα του βήματα: Τόποι, τοπία και εθνικός εαυτός, από Αίσωπος Γ. (επίμ.), Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα, ΔΟΜΕΣ, Αθήνα, 2015
- Π.Δ/γμα ΦΕΚ 817/Δ/93
- ΦΕΚ 797 Β/ 86, Παρ 9
- Κωνσταντίνιδης Α., Εμπειρίες και περιστατικά- μια αυτοβιογραφική διήγηση, Αθήνα, Εστία
- Μούσα Μ. , άρθρο «Πολιτικές για τον Τουρισμό –Η υλοποίηση του οράματος για τον τουρισμό μέσα από το κτιριακό έργο του ΕΟΤ» ,βιβλίο Μεταπολεμικός μοντερνισμός : αρχιτεκτονική, πολιτική και τουρισμός στην Ελλάδα, 1950-1965 : τελική έκθεση , εκδόσεις ΕΜΠ
- Μούσα Μ., επιμ. Αιμιλία Αθανασίου, Σταύρος Αλιφραγκής, Μυριάνθη Μουσά, Πολιτικές για τον τουρισμό, Η υλοποίηση του οράματος για τον τουρισμό μέσα από το κτιριακό έργο του ΕΟΤ, Αθήνα, Δεκέμβριος 2012
- Παυλόπουλος. Π. , Θέματα οικονομικής και τουριστικής Πολιτικής, ΙΤΕΠ, Αθήνα , 2001

Πηγές εικονογράφησης

- Εικ εξωφύλλου: http://www.panos-kokkinias.com/images/here-we-are/25_amorgos.html
- Εικ 1: http://www.arch.ntua.gr/sites/default/files/resource/12901/_tournikiotis_introduction_theory_2008_b.pdf
- Εικ 2: Τουρνικιώτης Π., Δύο ταξίδια στον Le Corbusier, Futura, 2005
- Εικ 3: <https://www.thriftbooks.com/a/karl-baedeker/521446/>
- Εικ 4: <http://www.gnto.gov.gr/el/posters#ad-image-0>
- Εικ 5: Ερευνητική εργασία, Σταματίνα Λάμπρου, Architourism: Ο ρόλος και η συμβολή της αρχιτεκτονικής στην τουριστική προβολή της Ελλάδας διεθνώς, σελ 65
- Εικ 6: Ερευνητική εργασία, Σταματίνα Λάμπρου, Architourism: Ο ρόλος και η συμβολή της αρχιτεκτονικής στην τουριστική προβολή της Ελλάδας διεθνώς, σελ 64
- Εικ 7: http://www.greekarchitects.gr/site_parts/articles/print.php?article=3276&language=gr
- Εικ 8: http://www.greekarchitects.gr/site_parts/articles/print.php?article=3276&language=gr
- Εικ 9- 13: greekarchitects, Οδοιπορικό στο Mont Parnes (Α' Μέρος), Μανώλης Οικονόμου, 13 Φεβρουάριος, 2019
- Εικ 14: <https://www.archisearch.gr/books/mpogakos-architektoniki-panagiotis-tsakopoulos/>
- Εικ 15: Τουριστικές εγκαταστάσεις στην Ελλάδα 1950-1974, από Αίσωπος Γ. (επίμ.), Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα, ΔΟΜΕΣ, Αθήνα, 2015, σελ.26
- Εικ 16: Βασίλης Κολωνάς, Τουριστικές εγκαταστάσεις στην Ελλάδα 1950-1974, από Γιάννης Αίσωπος (επίμ.), Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα, ΔΟΜΕΣ, Αθήνα, 2015, σελ.81
- Εικ 17: <http://architecturewithoutarchitecture.blogspot.com/2012/12/david-greene-sporting-suitalo.html>
- Εικ 18: <https://gr.pinterest.com/pin/512003051370982673/>
- Εικ 19: https://www.athensvoice.gr/life/home/architecture/68570_giannis-aisopos
- Εικ 20: https://www.google.com/search?q=athenaeum+intercontinental+&tbm=isch&ved=2ahUKEwj1Yj1vuHsAhVKwQIHhHamTB-sQ2-cCegQIABAA&oq=athenaeum+intercontinental+&gs_lcp=CgNpbWcQDDIECCMQJzIECAAQEzIGCAAQHhATUla0BViGtAVg-L4FaABwAHgAgAF_iAF_kgEDMC4xmAEAoAEBqgELZ3dzLXdpei1pbWFAAQE&scient=img&ei=eb2eX6u1CsQCi-gPqae2A4&bih=722&biw=1536#imgsrc=uOGUP71kj_wfRM
- Εικ 21-23: <http://domesindex.com/buildings/3enodoxeio-amalia-sthn-olympia/>
- Εικ 24: https://www.portocarras.com/wp-content/uploads/Porto-Carras_History-Book-1.pdf
- Εικ 25: https://www.google.gr/imgres?imgurl=http%3A%2F%2Fwww.gtp.gr%2FIMGfiles%2Faccommodation%2Fimage34978%5B3148%5D.jpg&imgrefurl=https%3A%2F%2Fwww.gtp.gr%2FBluegr-Minos&tbnid=Ve0_DwWRGGd2FM&vet=12ahUKEwj04-qYxuHsAhULyKQKHsYABOUQMygEegUIARCBAAQ..i&docid=Uwa8Dx-dRYi0HM&w=1600&h=950&q=minos%20beach%20&hl=en-GR&ved=2ahUKEwj04-qYxuHsAhULyKQKHsYABOUQMygEegUIARCBAAQ
- Εικ 26: <https://www.sansimera.gr/articles/259>
- Εικ 27-29: <http://www.cocosse-journal.org/2014/10/mona-paiva-nellys-1927.html>
- Εικ 30: <https://www.pagenews.gr/2019/08/24/ellada/spitia-stis-kyklades-autos-einai-o-logos-pou-exoun-aspro-kai-mple-xroma/>
- Εικ 31: <http://www.greekarchitects.gr> άρθρο του Του Θάνου Ν. Στασινόπουλου με τίτλο «Η λευκή ιλαρά:Εκτός σχεδίου δόμηση στο Αιγαίο.»
- Εικ 32: <https://www.ert.gr/arxeio-afierwmata/o-ippolytos-stin-epidayro-11-ioylioy-1954/>
- Εικ 33: εφημερίδα «Το Βήμα» 1961, αρχείο ΔΟΛ, Η Μαρία Κάλλας αποθεώνεται από 17.000 θεατές...
- Εικ 34: Εφημερίδα «Ελευθερία» 1961. «Δύο μεγάλοι Μήδεια συναντώνται στην Επίδαυρο» Η Κάλλας με την Παζινού.
- Εικ 35: <http://www.gnto.gov.gr/el/posters#ad-image-0>
- Εικ 36: Μεταπολεμικός μοντερνισμός: Αρχιτεκτονική, Πολιτική και τουρισμός στην Ελλάδα, 1950-1965, Σελ 122
- Εικ 37: Cosmote History HDH, Μηχανή του χρόνου, ιστορία του ελληνικού τουρισμού μέσα από σπάνιες εικόνες και φιλμ του ΕΟΤ
- Εικ 38-39: <http://www.gnto.gov.gr/el/posters#ad-image-0>
- Εικ 40: <https://homouniversalisgr.blogspot.com/2016/03/16-1903-22-1985.html>
- Εικ 41-55: <http://www.gnto.gov.gr/el/posters#ad-image-0>
- Εικ 56: <https://www.kathimerini.gr/society/1020590/100-chronia-i-kathimerini-enas-aionas-me-ena-klik-1931-anaskafes-stin-archaia-agora-vinteo/>
- Εικ 57: https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A3%CF%84%CE%BF%CE%AC_%CF%84%CE%BF%CF%85_%CE%91%CF%84%CF%84%CE%AC%CE%BB%CE%BF%CF%85
- Εικ 58: https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A3%CF%84%CE%BF%CE%AC_%CF%84%CE%BF%CF%85_%CE%91%CF%84%CF%84%CE%AC%CE%BB%CE%BF%CF%85
- Εικ 60: <https://www.documenta14.de/gr/artists/16225/dimitris-pikionis>
- Εικ 61: http://www.arch.ntua.gr/sites/default/files/resource/12289/_to_delfiko_kentro.pdf
- Εικ 62: <https://www.documenta14.de/en/artists/16225/dimitris-pikionis>
- Εικ 63: <https://argolikivivliothiki.gr/tag/%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%B1%CE%AF%CE%BF-%CE%B8%CE%AD%CE%B1%CF%84%CF%81%CE%BF-%CE%B5%CF%80%CE%B9%CE%B4%CE%B1%CF%8D%CF%81%CE%BF%CF%85/>
- Εικ 64: Μαλούχου Φ. Tufano, Προστασία και διαχείριση

- Μνημείων Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα, σελ. 20
- Εικ 65: ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, Αρχαίο Θέατρο Επιδαύρου: Η ιστορία ενός από τα σπουδαιότερα μνημεία της αρχαιότητας (σπάνιες εικόνες) Άρθρο στο www.lifo.gr
- Εικ 66,67: <http://library.tee.gr/vufind/Record/10062117/Details>
- Εικ 68: Διάλεξη δεκαβάλλα "Η αντισεισμική ανοικοδόμηση της Σαντορίνης 1956-1960"
- Εικ 69: Πρωτοσελίδο καθημερινής για τον σεισμό, καθημερινή αρχείο
- Εικ 70: <https://triantafylloug.blogspot.com/2020/04/>
- Εικ 71-79: Διάλεξη δεκαβάλλα "Η αντισεισμική ανοικοδόμηση της Σαντορίνης 1956-1960"
- Εικ 80: https://www.booking.com/city/gr/mesta.en-gb.html?aid=357006;label=gog235jc-1DCAMoXEIfbWVzdGFIM1gDaFyIAQGfYAQm4ARfIAQzYAQPoAQGIAGGoAgO4As-L_4FwAIB0gIkNzU2M2UxNzAtZDAzNS00NDgyLTkzN2YtYzBkMTYxO-MzM0ZAIe4AIB;sid=841351a282273a65cadcd355fc0bbf63;inac=0&keep_landing=1&aid=898409&label=affnetawin-index_pub-143466_site-v03040001131126963350503d4a61bff52f8b8436ed67-fee8ef8119f246fcb9d2de8188b840c8_pname-YIELDKIT+--+Content+sites_plc-ts-_clkid-6776_1608487635_18d7a98389e5cf85244934801f1e3c50&awc=6776_1608487635_18d7a98389e5cf85244934801f1e3c50&utm_source=affnetawin&utm_medium=&utm_term=index&utm_content=143466
- Εικ 81: <https://notospress.gr/article>.
- Εικ 82: <https://viewsofgreece.gr/pelion-pinakates-vizitsa/>
- Εικ 83: <https://www.argophilia.com/news/greeces-tourism-minister-looks-to-develop-tourism-strategy-for-santorini/224012/>
- Εικ 84: ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΕΟΤ 1975-1995 ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΟΙΑΣ ΣΑΝΤΟΡΙΝΗΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΜΠΟΖΙΝΕΚΗ-ΔΙΔΩΝΗ Αρχιτέκτων Μηχανικός
- Εικ 85, 86: <http://triantafylloug.blogspot.com/2020/04/blog-post.html>
- Εικ 87: Προσωπικό αρχείο
- Εικ 88: https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9E%CE%B5%CE%BD%CE%AF%CE%B1_%CE%BE%CE%B5%CE%BD%CE%BF%CE%B4%CE%BF%CF%87%CE%B5%CE%AF%CE%B1 Εικ 89 <http://www.gradreview.gr/2018/06/k00318.html> Εικ 90: https://www.lifo.gr/articles/design_articles/250948/h-anodos-kai-i-ptosi-ton-ksenodoxeion-ksenia
- Εικ 91: Αρχιτεκτονική τεύχος 24/1960, Άρης Κωνσταντινίδης , Τα μοτέλς «Ξενία» Λαρίσης και Ηγουμενίτσας Σ. 71-80
- Εικ 92: <http://www.gradreview.gr/2018/06/k00318.html>
- Εικ 93: Benaki.org
- Εικ 94: Άρης Κωνσταντινίδης , μελέτες και κατασκευές, εκδόσεις Άγγρα, 1992
- Εικ 95: https://www.greekarchitects.gr/site_parts/articles/print.php?article=1100&language=gr
- Εικ 96: <https://archkelly.weebly.com/greek-version.htm>
- Εικ 97: «Πηγή: https://www.athensvoice.gr/life/home/architecture/68570_giannis-aisopos»
- Εικ 98: <https://www.mascontext.com/issues/18-improbable-summer-13/takis-zenetos-unbuilt-tropes/>
- Εικ 99: Ερευνητική εργασία, Η εξέλιξη του βιοκλιματικού σχεδιασμού στην Ελλάδα, Παπαδοπούλου Κ., Σαμιώτη Ν., Τσιλίδη Α.
- Εικ 100: <http://controlspacelab.blogspot.com/2013/11/update-02.html>
- Εικ 101: <http://controlspacelab.blogspot.com/2013/11/update-02.html>
- Εικ 102: https://www.greekarchitects.gr/site_parts/articles/print.php?article=1100&language=gr
- Εικ 103: <https://www.mascontext.com/issues/18-improbable-summer-13/takis-zenetos-unbuilt-tropes/>
- 104: φωτογραφία: EFE/Corbis, δημοσίευση στο <https://www.theguardian.com/world/gallery/2009/jun/01/spain-construction>
- 105: φωτογραφία: Jose Jordan/AFP/Getty, δημοσίευση στο <https://www.theguardian.com/world/gallery/2009/jun/01/spain-construction>
- 106: Ευγενία Λώλη, κολλάζ από <https://gr.pinterest.com/pin/107734616059481208/>

